

संयुक्त महाराष्ट्र

दि. के. वेडेकर

12-2 (P155)

H7

59289

चित्रशाला प्रकाशन, पुणे.

संयुक्त महाराष्ट्र

दि. के. बेंडकर

१९४७

किंमत ५० रुपये

किंमत पांच रुपये

एकमेव विक्रते
चित्रशाळा प्रेस, प्रकाशन विभाग
पुणे २.

☆

मुद्रक
एस्. व्ही. पोरे
चैतन्य प्रेस, ६९१ बुधवार
पुणे २

☆

(सर्व हक्क लेखकाचे स्वार्थीन)

प्रकाशक
के. एस्. गुप्ते
६९१ बुधवार
पुणे २

☆

☆

मुखपृष्ठ
चित्रकार : द. ग. गोडसे
मुंबई.

अनुक्रमणिका

- लेखकाचे दोन शब्द
श्री. शंकरराव देव यांचा पुरस्कार
श्री. न. र. फाटक यांची प्रस्तावना
१. महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि १-२३
महाराष्ट्राची लोकसंख्या, सार्वभूताची जरूरी, संयुक्त-
महाराष्ट्र व संस्थाने-लोकसमाजाचे स्वरूप-देशविस्तार
व वन्य जातींचा विचार.
२. महाराष्ट्रियांचे राष्ट्रीय संयुक्तीकरण २४-४२
विभागलेला महाराष्ट्र-संयुक्त महाराष्ट्राचा दर्जा-वन्हाड
हा प्रांतच-राष्ट्रीय एकीकरणाची गरज-हिंदी संघ-
राज्याचे घटकराष्ट्र-सक्तीचे संघराज्य नको-राष्ट्राचा
आधार-दोतकरी-“संयुक्त महाराष्ट्र”ची क्रांति-
कारक घोषणा.
३. राष्ट्रियत्वाची आधुनिक कल्पना ४३-६८
राष्ट्रीयत्वाचा विचार-संस्कृति व राष्ट्रियत्व-राज्य व
राष्ट्रीयत्व-प्रदेश, भाषा व आर्थिक सहजीवन-भाष-
लैलचे उदाहरण-हिंदी 'प्रांतांत' राष्ट्रियत्वाची कद.
४. महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास ६९-९२
(सन १९२० पर्यंत)
नव्या सुशिक्षितांचा राष्ट्रवाद-वंगभंगाचा ठराव-
त्रिटिशांनी निर्मिलेले एकराष्ट्र-हिंदुराष्ट्रवादाचा पुर-
स्कार-राजवाडे यांचा बहुराष्ट्रवाद-लोकनायक अणे
यांचे मत.
५. महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास ९३-११४
(सन् १९२० उत्तर)

दोन शब्द

दि. के. बरेकर

ऑगस्ट पंधरा (१९४७) या दिवशी ब्रिटनची सार्वभौम सत्ता गेली व हिंदी लोकसत्तेचें युग सुलं झालें. ही लोकसत्ता निर्माण करण्याचें प्रचंड कार्य यापुढें आपल्याला सर्वांना करावयाचें आहे. लोकशाहीची स्थापना करावयाची म्हणजे सामाजिक व राजकीय क्रांति घडवून आणण्याचें अद्वय कार्य आहे. या क्रांतिकार्याचा एक भाग म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक, तसेंच पठानिस्तान, सिंध इत्यादि भारतीय प्रदेशांचें सर्वांगीण एकीकरण व पुनरुज्जीवन होय.

महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाची चळवळ ऑगस्ट पंधरा तारखेपूर्वी जशी महत्त्वाची व क्रांतिकारक होती तशीच ती यापुढें राहिल, असें मला कां वाटतें याचें कारण वर सांगितलेंच. या चळवळीचें ध्येय सोपें व तितकेंच लोकजीवनाशीं संलग्न आहे; तें ध्येय असें: महाराष्ट्रातील तीन कोटी जनतेच्या अन्नवस्त्राचा, घरादारांचा, शिक्षणाचा व संस्कृतीचा प्रश्न सोडविण्यासाठीं त्यांच्यामधलें राष्ट्रीय सामर्थ्य व कर्तृत्व जागृत झालें पाहिजे, व त्यांच्या सामर्थ्याचा भारतातील इतर राष्ट्रीय लोकसमूहांच्या सामर्थ्याशीं समन्वय झाला पाहिजे. तरच या बहुजनसमाजाला आपल्या प्रबळ शत्रूशीं टक्कर देतां येईल.

असें न झालें तर महाराष्ट्रीयांचें सामर्थ्य धार्मिक भेदभावांनीं, कृत्रिम सरहद्दींनीं व राष्ट्रीय भावनेच्या अभावानें सुप्तच राहिल. हिंदुस्थानभर

उठलेल्या धार्मिक यादवीच्या वणव्याची आग येथेहि पसरले व आहेत तेवढीहि लोकशाहीची रोपटी व बीजे जवून जातात.

धर्मनिरपेक्ष परंतु सर्व धर्मांना व धर्मप्रधान संस्कृतिमूल्यांना सहिष्णुतेने वागविणारी, लोकशाहीप्रधान पण लोकशत्रूंना खंबीरपणे दंड देणारी, अनेकविध लोकसमूहांच्या स्वतंत्र अस्तित्वावर आधारलेली पण त्यांच्या संयुक्त सामर्थ्याने प्रबळ झालेली अशी भारतीय संघराज्याची कल्पना प्रत्यक्ष मूर्त स्वरूपांत घडविण्यास किती काळ लागेल तो लागो. परंतु त्या ध्येयाने पुढे पाहू शकणारे महाराष्ट्रीय आज “संयुक्त महाराष्ट्र” निर्माण करण्यासाठी सज्ज होत आहेत. म्हणूनच “संयुक्त महाराष्ट्र” ची चळवळ एकसारखी वाढत व प्रभावी होत जाणार हें निश्चित. या चळवळीतील एक कार्यकर्ता या नात्याने हें पुस्तक मी लिहिलें व आज सुमारे एक वर्षाने तें लिखाण प्रसिद्ध होण्याचा योग येत आहे.

महाराष्ट्र हें एकात्म राष्ट्र

“संयुक्त महाराष्ट्र” परिपदेचें कार्य जुलै १९४६ पासून चालू आहे व त्यामुळे “संयुक्त” हा शब्द रूढहि झाला आहे. पण मी जें विवेचन व प्रतिपादन केले आहे, त्यांत महाराष्ट्राला एकात्म राष्ट्र मानावें असें आग्रहानें मांडलें आहे. राष्ट्रीयत्वाच्या शास्त्रशुद्ध दृष्टीने व भारतीय राजकारणांतील सत्यस्थितीच्या दृष्टीने मी केलेलें प्रतिपादन बरोबर आहे की नाही हें तज्ज्ञ वाचक ठरवतीलच. मला एवढेंच सांगावयाचें आहे की महाराष्ट्र हें एकात्मराष्ट्र मानलें पाहिजे असें मांडत असतांनाच संयुक्त भारतीय राज्याचा मी स्पष्ट पुरस्कार केलेला आहे, हें वाचकांनी लक्षांत घ्यावें. तसेंच एकात्म अशा या महाराष्ट्र राष्ट्रांतील नागपूर, वऱ्हाड, कोंकण, मुंबई इत्यादि विभागांना (उपप्रांतांना) स्वायत्तता देण्याचें तत्त्वहि मी मानलें आहे, हें विसरूं नये. ही विनंति प्रस्तावनेत करण्याचें कारण असें की, महाराष्ट्राला एकात्म राष्ट्र मानणारा मनुष्य भारताच्या संयुक्तीकरणाला

विरोधी, व पाकिस्तानसारख्या विच्छेदनात्मक व प्रतिगामी प्रवृत्तींचा पुरस्कर्ता असलाच पाहिजे, असा दृढ गौरसभज मला आढळून आला आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राला राष्ट्र मानले की, महाविदर्भासारख्या प्रदेशांचा स्वायत्तपणा नाकारला जाईलच अशी साशंकता मला आढळली आहे. वस्तुतः, महाराष्ट्राचे राष्ट्रीय एकीकरण हे जसे लोकशाहीला पोषक आहे, तसेच अनेक भारतीय राष्ट्रांचे एका संघराज्यांत होणारे एकीकरणहि लोकशाहीला धरूनच आहे व राष्ट्रांतर्गत उपप्रांतांची स्वायत्तताहि लोकशाहीच्या तत्वांतच समावणारी आहे.

महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वाचा पुरस्कार करताना माझ्या डोळ्यांपुढे पठाणांची पठाणीस्तानची चळवळ, स्वतंत्र काश्मीरची चळवळ, कानडी लोकांची कर्नाटक-राष्ट्रनिर्मितीची मागणी, आंध्राची विशाल आंध्र-निर्मितीची चळवळ इत्यादि आधुनिक राष्ट्रीय चळवळींचा इतिहास आहे. या सर्व चळवळींना आजच स्पष्ट राष्ट्रीय स्वरूप नाही, किंबहुना या सर्व चळवळींना सध्या प्रांतिक स्वरूप आहे. वेळप्रसंगी या प्रांतिकतेला दुरभिमानाचे व भारतीय संघराज्याला विरोधी असेंहि विकृत रूप येत आहे. त्यामुळे, धर्मप्रधान राष्ट्रीयत्वाच्या चुकीच्या व घातुक सिद्धान्तानुसार भारताचे जे विच्छेदन झाले आहे, त्याच प्रकारची पुनरावृत्ति या नव्या राष्ट्रीय आंदोलनामुळे होण्याचा धोका पुष्कळांना वाटत आहे. साहाजिकच, जुन्या भारतीय राष्ट्रीय परंपरेतील लोक व नवे जहाल राष्ट्रवादी व समाजवादी लोकहि या चळवळींकडे उपेक्षेने व साशंकतेने पहात आहेत. त्या उपेक्षेचे निराकरण माझ्या प्रतिपादनामुळे होईल अशी माझी अपेक्षा आहे. पण नुसत्या तात्त्विक प्रतिपादनापेक्षा आणखी एका प्रत्यक्ष कार्यामुळेच ही उपेक्षा पूर्णपणे नाहीशी होईल. ते कार्य म्हणजे या राष्ट्रीय चळवळींचा शेतकरीवर्गात प्रसार होणे. हे झाल्यास मराठी, कानडी, आंध्र, पठाण इत्यादि शेतकऱ्यांच्या लोकसत्तावादी आकांक्षेच्या

व लढ्याच्या क्रांतिकारक सामर्थ्याचें एक आवश्यक रूप असें या राष्ट्रीय चळवळीचें महत्त्व सर्वांना दिसून येईल. हा मुद्दा प्रस्तुत पुस्तकांत मी फार संक्षेपानें मांडला आहे, म्हणून त्याकडे प्रस्तावनेंत उल्लेख करून जास्त लक्ष वेधणें मला जरूर वाटतें.

शेतकरी वर्गांत या नव्या राष्ट्रीयत्वाच्या तत्वाचा खंबीर पाया घातला पाहिजे असें म्हटलें कीं, साहजिकच असा निष्कर्ष निघतो कीं, शेतकरी-वर्गाचे व सर्व जनतेचेहि शत्रु असलेल्या प्रतिगामी वर्गांना या राष्ट्रीय चळवळींत महत्त्व मिळून उपयोगी नाहीं. उदाहरणार्थ, संस्थानिकांनीं जरी महाराष्ट्राबद्दल जिंढाळा दाखविला तरी त्यांना या चळवळींत महत्त्व लाभणें धोक्याचें आहे, नव्हे आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीच्या मुळावर कुऱ्हाड मारून घेण्यासारखेंच आहे.

महाराष्ट्रापुढील दोन मार्ग

यावेळीं, महाराष्ट्रापुढें दोन मार्ग खुले आहेत: (१) शेतकरी वर्गांच्या आधारावर लोकसत्तात्मक राष्ट्रवाद स्वीकारावयाचा किंवा (२) संस्थानिक, हुकूमशाहीला भाळलेला वरिष्ठ पांढरपेशा वर्ग व धनिक वर्ग यांच्या आधारावर आक्रमक राष्ट्रवादाचा झेंडा उभारावयाचा. हे दोन मार्ग पूर्वपश्चिम दिशांसारखे परस्परांना विरोधी आहेत. जर्मन राष्ट्रापुढें हेच दोन मार्ग शंभर वर्षांपूर्वी होते. जर्मनांनीं आक्रमक, रक्तपिपासू राष्ट्रवाद स्वीकारला व त्यामुळें त्यांच्यासारखे बुद्धिमान, प्रतिभावान् व उद्योगी लोक स्वतःला व जगाला दुःखी करून आज पराभूत स्थितींत आहेत. जर्मन व महाराष्ट्रीय लोकांच्या जीवनांत व घडणींत कांहीं साम्यस्थळें आहेत असे उद्गार मी अनेकदां ऐकले आहेत व त्यांत अर्थहि आहे; म्हणूनच जर्मन राष्ट्राच्या इतिहासानें दिलेला धडा आपल्याला फारच पनःपूर्वक व गंभीरपणानें विचारांत घ्यावयास हवा !

पण, धोका आहे तो असा की जर्मन आक्रमक राष्ट्रवाद्यांप्रमाणे महाराष्ट्रीयांच्या दृष्टीला चढाईखोरीची धुंद येण्याचा संभव आहे.

हा धोका काल्यानिक नाही, कारण महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वाची परंपरा पाहतांना मार्गोमार्गे जात शिवकालीन स्वराज्यापर्यंत जाण्याची आपल्याकडे प्रथा पडलेली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र म्हणजे " तंजावर ते ग्वाल्हेर " पर्यंतचा प्रदेश असा विपरीत ग्रह आजही बोलून दाखविला जात आहे. या बाबतीत आपल्या सुशिक्षित वर्गातहि नीट कल्पना नसल्यामुळे या विषयावर एक विस्तृत प्रकरण (सातवे) मी लिहिले आहे. त्यांतल विवेचन अत्यंत विवाद्य आहे व माझ्यासारख्याने या विषयावर लिहणे हे घाडस आहे, पण एक निश्चित अशी भूमिका मांडणे मला जरूर वाटले व म्हणून वाचकांपुढे व तज्ज्ञांपुढे मी ती मांडली आहे. " मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व " ह्या प्रकरणांत वतनदारी, राजसत्ता व ग्रामसंस्था या तीन संस्थांवर उभारलेल्या हिंदी समाजव्यवस्थेचे स्वरूप मी मांडले आहे; त्यामुळे ' राष्ट्रीयत्वा'चा उदय आधुनिक काळातच का व कसा झाला हे स्पष्ट होईल व महाराष्ट्राच्या आधुनिक राष्ट्रीयत्वाला डोळस व शास्त्रशुद्ध असा तात्विक पाया मिळेल असा माझा विश्वास आहे.

मी ही प्रस्तावना लिहित असतांनाच निजामराज्यांतील जनतेने, विशेषतः शेतकरीवर्गाने, जो जोमदार व व्यापक लढा चालविला आहे त्या लढ्यामुळे महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक या तीनहि राष्ट्रांचे संयुक्तीकरण सुलभ होत आहे. या लढ्यामध्ये जनतेने दाखविलेल्या शौर्यामुळे व त्यागामुळे आपल्याला, मोगलाईबाहेरच्या मराठ्यांना, महाराष्ट्र-राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात स्फूर्ति मिळाली पाहिजे व मराठवाड्यांतील जनतेला आपण सर्वतोपरी साहाय्य केले पाहिजे. लोकसत्ताक राष्ट्रवादाच्या एकमेव ध्येयाला आपले लक्ष्य व अदळ अधिष्ठान मानून आपण सर्वांनी निजामी एकतंत्र-सत्तेच्या विरुद्ध निकराने झगडले पाहिजे.

एकीकडे निजामराज्यांतील प्रजेची स्फूर्तिदायक चळवळ अशा वाढत असतांना दुसरीकडे लोकसत्ताक राष्ट्रवाद्याला मारक अशा शक्तीचा व विचारांचा पगडा आपल्याकडे वाढत आहे ही दुर्दैवी घटनाहि आपण सावधानपणे ओळखली पाहिजे. प्रतिगामी विचारसरणीचा उधळ पुरस्कार तर आज महाराष्ट्रांत होत आहेच, पण मोठमांख्या बुद्धिवादी व तर्ककठोर विचारवंतांच्या मनांतहि नकळत ही प्रवृत्ति उद्भवूं लागली आहे ही मोठीच धोक्याची गोष्ट आहे. या प्रकाराचें अगदी ताजे परंतु ठळक व दूरगामी परिणाम करणारें उदाहरण म्हणून डॉ. घ. र. गाडगीळ यांच्या ता. ९ ऑक्टोबरच्या पत्रकाकडे मी वाचकांचें लक्ष वेधितो. निर्वासितांना नागरिकत्व देणें, हैद्राबादी सत्तेविरुद्ध चौफेर लढा सुरू करणें, वगैरे बाबतीत डॉ. गाडगीळ यांच्या सूचनांशी सहमत असूनहि मला त्यांच्या राज्यविषयक मुख्य तात्त्विक भूमिकेवर आक्षेप घ्यावयाचा आहे. या भूमिकेचा “संयुक्त महाराष्ट्राच्या” चळवळीवर अनिष्ट परिणाम होणार आहे, म्हणून तिचा विचार प्रस्तुत ठिकाणी मला अत्यावश्यक वाटतो.

डॉ. गाडगीळ यांच्या पत्रकावर आक्षेप

त्यांच्यामते, हिंदी संघराज्याचें अधिष्ठान हिंदू संस्कृति आहे, असें स्पष्टपणें ओळखलें पाहिजे व घोषित केलें पाहिजे. या सूत्राला पोषक म्हणून मुख्यतः दोन कारणें ते देतात, (१) संघराज्याचें “ मुख्य व सर्वांत महत्त्वाचें ” वैशिष्ट्य कोणचें ? तर हिंदू संस्कृतीसंबंधी संघराज्याच्या सर्व नागरीकांना वाटणारें प्रेम. या सामान्य बंधनानुळेंच महाराष्ट्र, कर्नाटक इत्यादि लोकसमूह वेगवेगळे असूनहि संघराज्यांत एकत्र आले आहेत; आणि (२) समजा, एकसंस्कृतित्वाचें हें बंधन नाहीं असें मानलें तर मग या विभिन्न लोकसमूहांना एकत्र “ सांधणारें असें काहीं उरतच नाहीं, ” असें त्यांचें मत आहे.

त्यांच्या वरील भूमिकेवर आक्षेप घेतांना प्रथमच मला स्पष्ट सांगितले पाहिजे की हिंदू संस्कृतीचे सर्वसंभ्राहक व एका दृष्टीने उदार असे स्वरूप डॉ. गाडगीळांच्या प्रमाणेच मलाहि आदरणीय वाटते, तसेच ऐतिहासिक काळांत, आजमितीला व भविष्यांतहि हिंदू संस्कृतीचे समान बंधन येथील समाजाला राहिल, हे स्पष्ट सत्य मलाहि दिसते. "हिंदू संघराज्य" हे धर्मवेडावर उभारलेले असावे असे डॉ. गाडगीळांना म्हणावयाचे नाही. राष्ट्रकल्पनेसंबंधी त्यांचे मत व कित्येक हिंदुराष्ट्रवाद्यांचे मत या दोहोंतील मोठा फरकहि मला जाणवतो. जरा खोलांत शिरून पाहिले तर असे दिसेल की, हिंदुत्वाच्या आधारावर राष्ट्रनिर्मिती करावयाची हा हिंदुसभावाद्यांचा सिद्धान्त डॉ. गाडगीळांनी या पत्रकांत मुळीच उचलून धरलेला नाही. उलट ते असे स्पष्टच म्हणतात की 'राष्ट्र' हा दर्जा भारत या खंडप्राय प्रदेशाला प्राप्त होत नसून, गुजराथ, महाराष्ट्र इत्यादि एकजिनसी लोकसमूहांना आहे. धर्मप्रधान राष्ट्रीयत्वाच्या सिद्धान्ताला त्यांनी अशा रीतीने दूर ठेवले आहे व लोकभाषा, सलंग प्रदेश, इत्यादि राष्ट्रीयत्वाच्या आधुनिक गमकांनाच निर्णायक मानून महाराष्ट्रादि राष्ट्रांना हिंदी (किंवा हिंदू) संघराज्याची घटक-राष्ट्रे मानले आहे. याच्या उलट, हिंदुसभेच्या राष्ट्रवादांत संघराज्याला एकराष्ट्रीय राज्यच मानले आहे, व महाराष्ट्रादि घटकांना निव्वळ प्रांत मानलेले आहे. त्यांच्या हिंदू राष्ट्रांत "नेपाळ, ब्रह्मदेश, सिलोन यांनाहि स्वयंनिर्णयाचा हक्क नाही," मग महाराष्ट्रांचे काय ? त्यांच्या मते "एडन व अंदमान ही सुदां बृहत्तर भारताच्या अभिन्न राष्ट्रसीमाच होत." (श्री. ग. वि. केतकर, " किलोस्कर " निवडणूक खास अंक, फेब्रुवारी १९४६, पान ३२८ पहा.)

आधुनिक राष्ट्राचा जन्म

मग माझा आक्षेप कशावर आहे ? तर समान संस्कृति-बंधनाचे अस्तित्व मी नाकारित नसून त्या बंधनाच्या अधिष्ठानावर राज्याची

उभारणी करणें मला अगदीं चूक वाटतें. मध्ययुगीन इतिहासाची साक्ष काढा. त्या काळांत तर मनुष्याच्या जीवनांत धर्माला व धर्मप्रधान सांस्कृतिक आचारविचारांना केवढें मोठें स्थान होतें ! पण तरी देखील त्या काळांतल्या राज्यांना धर्माचा किंवा संस्कृतीचा पाया नव्हता. आगंतुक व अनुपंगिक रीतीनें धर्माला राज्यविषयक घडामोडींत स्थान मिळे, पण त्यावरून असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं कीं त्या काळचीं राज्ये सांस्कृतिक बंधनाच्या आधारावर रचलीं जात. नंतरचा व आजचा इतिहास ध्या. आजचीं युगेपीय राष्ट्रे घेतलीं तर त्यांत धर्माची राज्या-पासून संपूर्ण फारकत झाली आहे असें दिसत नाहीं. फक्त सोव्हिएत युनियन ह्या संघराज्यांत धर्मस्वातंत्र्य आहे, पण धर्म व राज्य यांची फार-कत पूर्णतः झालेली आहे; उलट स्पेन, ग्रीस, इटली वगैरे देशांत धर्माला राजकारणांत बरेच मोठें स्थान आहे. त्यांच्या मानानें इंग्लंडमध्ये राज्याची धर्मनिरपेक्षता जास्त आहे, तरी डॉ. गाडगीळ म्हणतात, त्याप्रमाणें तेथील “ राज्य अँग्लिकन चर्चशी चांगलेंच निगडित आहे. ”

पण राज्य व चर्च यांचा असा संबंध असणें वेगळें व या राज्यांची उभारणीच धर्मप्रधान संस्कृतीच्या अधिष्ठानावर झाली असें मानणें वेगळें ! या युरोपीय राज्यांची उभारणी केव्हां व कशी झाली याच्या इतिहासांत फार खोल जायला नको. दोबळ मानानें असा इतिहास सर्वांना ठाऊकच आहे कीं, क्रुसेडस्च्या दीर्घ युद्धानंतर युरोपीय लोकसमूहांतून या राष्ट्रीय राज्यांचा दृक्दृक् विकास होत गेला व मुसलमानी सत्तेविरुद्ध धर्म-युद्ध लढणाऱ्यांची सांस्कृतिक एकजूट बाजूला किंवा मार्गे पडली. त्या सांस्कृतिक एकजूटीवर क्रुसेडचे युद्ध लढणें शक्य झालें खरें, पण त्यानंतर तिचा प्रभाव व अवतार संपला. नवीं राष्ट्रे निर्माण झालीं तीं फ्रान्स, इंग्लंड, डेन्मार्क, जर्मनी या प्रदेशांतील विशिष्ट आर्थिक विकासाच्या आधारावर व त्या विकासाच्या प्रेरणेनें निघालीं.

आर्थिक विकासाच्याबरोबर या प्रदेशांतील लोकभाषा, विशिष्ट प्रादेशिक आचार वगैरे गोष्टींची प्रेरणा नव्या राष्ट्रीय राज्यांना मिळाली, हें खरें. आर्थिक विकासाचें महत्त्व मानलें कीं, राष्ट्रीयत्वाच्या भावनात्मक स्वरूपाला मी गौण किंवा कमी लेखतो असें नाही. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला धार्मिक व सांस्कृतिक भावनांप्रमाणें मानवी जीवनांत कार्यक्षमतेची शक्ति आहे, व भावनांचा आदर मानवी प्रगतीमध्ये विश्वास असणाऱ्या प्रत्येकाला केलाच पाहिजे. पण ऐतिहासिक विश्लेषणांत, आर्थिक घडामोडींकडे बोट दाखवूनच घटनांची कार्यकारणपरंपरा दोवळमानानें दाखविणें शक्य होतें. तीच नियम युरोपीय राष्ट्रीय राज्यांच्या जन्माच्या बाबतीत लागतो व आधुनिक मांडवेलदारीच्या पूर्वतयारीच्या काळांतल्या आर्थिक घडामोडींमध्ये इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादि राष्ट्रांचें अधिष्ठान आपल्याला सांपडतें. ख्रिश्चन संस्कृतीच्या किंवा एखाद्या चर्चच्या सामान्य बंधनाच्या अधिष्ठानावर इंग्लंडसारखी राष्ट्रीय राज्यें रचली गेलेलीं नाहीत, हीच गोष्ट ठळकपणानें मला सांगावयाची आहे.

युरोपसंबंधी हें झालें ! पण भारतीय मध्ययुगांत कांहीं वेगळा प्रकार झाला काय ? नाही. भारतीय मध्ययुगीन समाजाचा वेगळेपणा ध्यानांत घेऊनहि असें म्हणावें लागतें कीं, येथें राष्ट्रीय राज्यांचा उदय झाला नाही, पण जीं राज्यें जन्मलीं, साम्राज्यपदाला पोचलीं व निमालीं तीं धर्मसंस्कृतीच्या अधिष्ठानावर उठलेलीं किंवा तगलेलीं नव्हतीं. शिवाजीराजांची स्वराज्यस्थापना होण्यापूर्वी भागवत धर्मानें मराठी बहुजनसमाजांत नवा जोम निर्माण केला, अन्यायाच्या प्रतिकाराची तीव्र भावना व बंधुभावाचें सामुदायिक बळ संपादन केले, हें खरें. पण धर्मसुधारणेचा हा उपक्रम व बहुजनसमाजाचें जीवन यांचा राज्यस्थापनेला प्रत्यक्ष आधार नव्हता. जें स्वराज्य स्थापन झालें तें शहाजीराजे व शिवाजीराजे यांच्या राज्य-विषयक मसलतींमुळे व पराक्रमामुळे उत्पन्न झालें. या सर्व मसलतींत व

शिवाजीराजांच्या मनांत सनातन धर्माबद्दल कडवा अभिमान व औरंग-जेबाच्या हिंदु-द्वेष्या धोरणाबद्दल त्यापे नव्हता, असें कोण म्हणेल ! परंतु, मूळ प्रेरणा व एकंदर राज्याची धारणा धार्मिक नव्हती, सांस्कृतिकहि नव्हती, तर मध्ययुगीन राज्यस्थापनेच्या भूमिकेवर होती. हीच भूमिका पेशव्यांचीहि होती. मराठेशाहीची सारी मदत लष्करावर होती आणि ह्या लष्करांत (व आरमारांत) शिवकाळांतला दौलतखान (आरमार-प्रमुख) व पानिपतावरचा इब्राहिमखान (तोकखाना-प्रमुख) हे मुसल-मान. नेमलेले दिसतात. महाराष्ट्रांतल्या प्रमुख किल्ल्यांची किल्लेदारी अरब शिबंदीवर टाकलेली दिसते व या सर्वांनी धन्याची चाकरी करतांना मरणहि पत्करलेले दिसते. जर मराठी राज्य व साम्राज्य धर्माधिष्ठित असतें तर वरील प्रकार घडणेंच अशक्य होतें. (याच विषयाची विस्तृत चर्चा “ मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व ” या प्रकरणांत मी केली आहे.) शिवाजीराजांच्या उदात्त चारित्र्याबद्दल व अलौकिक कर्तृत्वाबद्दल पूर्ण आदर अंतःकरणांत वसत अमूनहि वरील विधानें मी करित आहे, कारण सत्यकथन हें त्या आदरभावनेशीं विसंगत नाहीं अशी माझी खात्री आहे.

यावर असा एक प्रश्न निघेल की राष्ट्रीयत्वाचा व राष्ट्रीय राज्यांचा आधार म्हणून संस्कृतीचें समानबंधनत्व उपयोगी पडलेलें दिसत नसलें तरी काहीं संघराज्यें या आधारावर उभारलीं जाणें शक्य आहे. पण इतिहासाकडे पाहून हा तर्कहि टिकत नाहीं. समानसंस्कृतिवाच्या आधारावर खिश्न राष्ट्रांचें संघराज्य होण्यास कोणचा प्रत्यवाय होता ! पण तसें न होतां उलट खिश्न राष्ट्रांनीं गेलीं कित्येक शतके आपसांत रक्तपाती वीर चालविलेले दिसते. चीन व जपान हीं समानसंस्कृतीचीं राज्यें ! त्यांचें वीर चाललेंच. इकडे मुस्लीम संस्कृतीचे लोकसमूह घ्या. पॅन-इस्लामिझम व पॅन-अरेबिझम या चळवळींमुळे डॉ. गाडगीळांच्या सिद्धा-

न्ताला पुष्टि मिळते खरी; पण एकतर ह्या दोन्ही चळवळी उघडउघड ब्रिटिशांच्या कळसूत्री बाहुल्यांनी चालविल्या व त्यांना अरब किंवा मुस्लीम जनतेचा पाठिंबा जेवढा कांहीं मिळाला तो अगदी निव्वळ राजकीय नफ्यातोट्याच्या अपेक्षेने. हिंदुस्थानांतील मुसलमानांच्या पाकिस्तानी राज्यांतच काश्मीरी राष्ट्राची व पठानीस्तानची बंडखोरी धुमसत आहे व बाहेरून अफगाणिस्ताननेहि पाकिस्तानशी दुजाभाव ठेवला आहे. अशाच तऱ्हेचे विस्वाद इराण व अफगाणिस्तान, तुर्कस्तान व तेथील कुर्द यांच्यात वाढत आहेत. मुसलमानी संस्कृतीच्या समानबंधनाच्या पायावर एक संघराज्य निर्माण होणे म्हणूनच अशक्यप्राय आहे.

आधुनिक जीवनाची धर्मनिरपेक्षता

राष्ट्र, राष्ट्रीय राज्ये किंवा संघराज्ये या सर्वांना ख्रिश्चन, मुस्लीम किंवा हिंदू संस्कृतीचे अधिष्ठान देनां येत नाही. याला एक साधा व्यावहारिक पुरावा देता येतो तो असा की आजच्या सामाजिक व राजकीय कायदे-कानूना प्राचीन धर्मप्रधान संस्कृतीचा आधार घेणे प्रत्यक्षांत अव्यवहार्य ठरपासिं आहे. वैवाहिक संबंधावद्दलचे कायदे ध्यात्यांतल्यात्यांत घटस्कोटाचा कायदा घ्या. आधुनिक राष्ट्रीय राज्यांच्या व संघराज्यांच्या विधिमंडळांतून अशा धर्तीचे कायदे पास झाले आहेत किंवा पास होऊं घातले आहेत की ज्यांना ख्रिश्चन, महंमदी व हिंदू वगैरे सर्वच धर्मप्रधान संस्कृतीचा खरा परंपरागत आधार नाही. तुर्कस्तान, ब्रिटन किंवा आपला भारतदेश या सर्व ठिकाणाचे सनातनी लोक नव्या वैवाहिक नीतीविरुद्ध व कायद्याविरुद्ध झगडत आहेत. त्यांची भूमिका आजच्या सामाजिक गरजेला व नीतीला विरोधी असली तरी परंपरागत संस्कृति-मूल्यांना धरूनच आहे. पण, ती भूमिका न स्वीकारतां आजची विधिमंडळे नवे कायदे पास करीत आहेत. याचा स्पष्ट अर्थ असा की नवीं राज्ये (व संघराज्ये) धर्मप्रधान सांस्कृतिक मूल्यांना मागे टाकून नवीं लोकसत्तात्मक सामाजिक मूल्ये घेऊन कायदेकानू करीत

सोळा

आहित. जी गोष्ट त्रिवाहविषयक कायद्यांची तीच जातिसंस्थेबद्दलच्या, वारसाबद्दलच्या, शिक्षणाबद्दलच्या वगैरे एकंदर कायद्यांची ! थोडक्यांत, आज धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्ये वैयक्तिक जीवनांत ज्याला त्याला पूज्य राहतील, पण सार्वजनिक, राष्ट्रीय व राजकीय व्यवहारांतून मात्र त्यांना वगळले जात आहे. या मूल्यांचे समानबंधन म्हणूनच राज्य या संस्थेचा आधार बनूच शकत नाही.

संघराज्यांत घटकांनाच प्राधान्य हवे

थथपर्यंत डॉ. गाडगीळांच्या सिद्धान्ताचा एक भाग तपासला, आता त्यांचे दुसरे विधान घेऊं. संस्कृतीचे समानबंधन हिंदी संघराज्याला आधार माना हा त्यांचा पाहिला आग्रह. तो खोडून काढला तर त्यांचे म्हणणे असे की “ मग या राज्याला बंधनकारक असे काही उरतच नाही. ” त्यांचे हे विधान आतां तपासूं.

सन १९४५ साली डॉ. गाडगीळांनी लिहिलेले “ फेडरेंटिंग इंडिया ” हे पुस्तक घेऊन त्यांतली पहिली २४ पाने वाचली, म्हणजे मनावर एक गोष्ट ठसते ती अशी की, हिंदुस्थानाचे संघराज्य होणे जरी आवश्यक आहे तरी प्रथम संघराज्याचे घटक कोणचे ते नीट स्पष्ट ठरले पाहिजे; आधी घटक ठरवून मग त्या घटकांनी स्वयंस्फूर्तपणे एकत्र येऊन संघराज्य निर्माण केले पाहिजे. “ फेडरेंटिंग इंडिया ” या पुस्तकांत या घटकांना ‘ प्रांत ’ किंवा नुसते ‘ घटक ’ म्हणून डॉ. गाडगीळांनी संबोधिले आहे, पण त्यांच्या ता. ९ च्या पत्रकांत या बाबतीत पुढे जाऊन ते स्पष्टच म्हणतात की हिंदू संघराज्य हे “ हिंदू राष्ट्रीय राज्यांचे (म्हणजेच राष्ट्रांचे) संघराज्य ” असेल. जुनागडच्या बाबतीत लिहिताना ते म्हणतात की “ जुनागड संस्थानचा प्रदेश गुजराथ या हिंदू राष्ट्राचा प्रदेश आहे. ”

संघराज्य व त्याचे घटक, म्हणजे गुजराथ, महाराष्ट्र इत्यादि राष्ट्रे, या

दोघांचे परस्परसंबंध काय असवि याबद्दल 'फेडरॅटिंग इंडिया'मध्ये विस्तृत व उद्बोधक चर्चा केली असून निष्कर्ष असा काढला आहे की स्वयंनिर्णयाच्या, म्हणजे घटकराष्ट्रांनी खुपीने सामील होण्याच्या (किंवा बाहेर राहण्याच्या), तत्त्वावर संघराज्याची रचना झाली पाहिजे. संघराज्याला जर जबरदस्त केंद्रीय राज्याचे स्वरूप दिले तर त्याचे घोर परिणाम होतात व परिणामी संघराज्याची छकले होतात ही गोष्ट युगोस्लाव्हियन संघराज्याचा इतिहास देऊन डॉ. गाडगीळ यांनी मांडली आहे.

घटक-राष्ट्रांना असा निर्णायक अधिकार देण्याचे कारण काय ? याचे उत्तर देताना डॉ. गाडगीळांनी असे दाखविले आहे की घटकांनाच प्राधान्य व निर्णयाचा अधिकार देण्याचे कारण असे की, "संघराज्य हे त्याच्या नांवाप्रमाणेच अनेकविध घटकांनी एका संघात सामील होऊन बनविलेले असते. साहाजिकच, (लोकांच्या निष्ठेचे) प्रधान केंद्र किंवा अधिष्ठान संघराज्य नसून घटक हेच असते " (पान ८).

घटकांचे अधिष्ठान धरून संघराज्याची रचना नंतर साधता येते याचा अर्थ जास्त खोलात शिरून पाहिला पाहिजे. घटकांतील लोकांना खरे प्रेम वाटते ते घटकांबद्दल, असे कां ? 'घटक' हे सध्यांच्या घेडगुजरी प्रांताप्रमाणे असतील तर हे प्रेम वाटणार नाही. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की घटकांना 'राष्ट्र' हा दर्जा जर वस्तुस्थितीमळे प्राप्त झाला असेल तर तेथील लोकजीवनाचे केंद्र या राष्ट्रांचे राष्ट्रीय जीवनच असते. राष्ट्रीयत्व हाच लोकजीवनाचा आधार ठरतो. अर्थां राष्ट्र जरी एकाद्या संघराज्यात सामील झाली तरी राजकीय जीवनाचे खरे व एकमेव अधिष्ठान ही राष्ट्र राहतात,—संघराज्यविषयक अभिमान हा उपरा व गौण राहतो.

वरील सिद्धान्त डॉ. गाडगीळांच्या पुस्तकात दुसऱ्या एका तऱ्हेने हि आला आहे. दक्षिण हिंदुस्थानाविषयी विचार करताना ते म्हणतात,

“मुंबई, मद्रास व मध्यप्रांत या राजकीय विभागांचा विचार करावयाचा म्हणजे दक्षिण भारताच्या द्वीपकल्पाचा विचार केला पाहिजे. यांत धर्माची बाब अशी नाही की, जिच्यामुळे लोकांचे वेगळे किंवा वैशिष्ट्यपूर्ण भाग पाडता येतील कारण बहुतांश लोक हिंदूच आहेत. पण या प्रदेशांत वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे व चांगले स्पष्टपणे परस्परभिन्न असे राष्ट्रीय लोकसमूह आहेत. या भाषिक समूहांना विशिष्ट, समान व अखंड अशा ऐतिहासिक परंपरा आहेत. बहुतेक समूहांनी, उदाहरणार्थ, आंध्र, कानडी, व मराठे यांनी, राज्ये व साम्राज्ये स्थापून स्वतःचा अभिमानास्पद इतिहास घडविला आहे.” (पान १३) या उतान्यावरून स्पष्ट होते की, घटक राष्ट्रांना जो निर्णायक अधिकार व लोकजीवनांत प्रधानस्थान आहे ते भाषा, इतिहास इत्यादि प्रत्यक्ष राष्ट्रीय बाबींवर आधारलेले आहे.

संघराज्याला घटकांच्या राष्ट्रीयत्वाचे अधिष्ठान

राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान ही गोष्ट ठळक व सहज दिसणारी आहे. या भावनेचे समानबंधन महाराष्ट्रीय, कानडी वगैरे लोकसमूहांना एकत्र आणण्यास प्रभावी आहे ही गोष्ट डॉ. गाडगीळांनाहि मान्य आहे, इतकेच नव्हे तर या भावनेलाच ते प्रधान समजतात व संघराज्यविषयक भावनेला गौण समजतात. याचे कारणहि सहज दिसणारे आहे ! संघराज्य ही एक तात्कालिक राजकीय गरजेने पैदा केलेली राज्यविषयक संघटना आहे. कांहीं साम्य दाखवावयाचे तर आधुनिक संघराज्यांत व मराठा सरदारांच्या एकजुटीत दाखविता येईल. अर्थात, आधुनिक काळांतल्या संघराज्याची रचना स्वयंनिर्णयावर झाली असल्यास त्याला जास्त स्थैर्य असेल, पण तत्परतः आजच्या संघराज्याचे स्वरूपहि मध्ययुगीन राजसत्तांच्या मंडळांसारखे किंवा संघांसारखे आहे.

पण लोकसमाजाच्या मूलभूत सहजस्फूर्त निष्ठेची कसोटी लावून संघराज्याचा विचार केला म्हणजे त्याच्या घटक-राष्ट्रांचा विचारच

प्राधान्यानें करावा लागतो व या राष्ट्रांची रचना व विकास ज्या अधिष्ठानावर आहे तेंच संघराज्याचें खरें मूलभूत अधिष्ठान मानावें लागतें; पर्यायानें या राष्ट्रांना ज्या नैमित्तिक कारणानें एका संघांत येण्याची इच्छा झाली असेल तें कारण गौण व आगतुक मानावें लागतें. ह्याच विस्तृत-भूमिकेचा आश्रय “फेडरॅटिंग इंडिया”च्या सर्व विचार-मालिकेला आहे. याच भूमिकेमुळें डॉ. गाडगीळ ‘संयुक्त महाराष्ट्राच्या’ राष्ट्रीय चळवळींत सक्रिय भाग, नव्हे पुढाकारहि, घेताना आढळत आहेत.

पण, दुर्दैवाची गोष्ट अशी की वरील सर्व विचार त्यांना परवाच्या पत्रकाच्या वेळीं सुचलेला नाही. संघराज्याच्या आधाराला हिंदुसंस्कृतीचें समानबंधन न मानलें तर मग कांहीं दुसरें बंधन उरतच नाही असा जो समज त्यांनीं आज करून घेतलेला आहे त्याचें कारण घटकराष्ट्रांच्या राष्ट्रीयत्वाचा भरभक्कम पाया व महाराष्ट्रादि लोकसमूहांची ‘संयुक्त महाराष्ट्र’साठीं चाललेल्या घडपडीमध्ये प्रगट होणारी सर्वोदयाची आकांक्षा व प्रचंड लोकशक्ति यांचा त्यांना अचानक सपशेल विसर पडला आहे. “हजारों वर्षांचा इतिहास” पाहून हिंदुसंस्कृतीचें समानबंधन हें भारतीय समाजाच्या धारणेचें मूलभूत सूत्र आहे असें त्यांना आज वाटतें व हें सूत्र टाकलें तर समाजधारणेचें दुसरें सूत्रच उरत नाही असें ते आज समजतात. पण संस्कृतीच्या अतिव्याप्त व गैरलागू सूत्राची जागा महाराष्ट्रादि लोकसमूहांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या भक्कम निष्ठेनें भरून काढणें व समाजाला गतिमान् करणें हाच आज एकमेव मार्ग आहे याचा त्यांना विसर पडला आहे. विसर पडला आहे म्हणण्याचें कारण हा सिद्धान्त त्यांनींच “फेडरॅटिंग इंडियांत” सन १९४५ सालीं मांडलेला आहे.

तिरंगी संमिश्र राष्ट्रवादाचा वारसा

येथपर्यंत डॉ. गाडगीळांच्या मूळ प्रमेयांतील दोन मुद्यांचें मी परीक्षण केले, परंतु हें परीक्षण पुरें होण्यासाठीं आणखी एका प्रश्नाचें उत्तर

वादांचू निश्चय आशयकाहील विद्वानांच्या मनात नांदत होत. त्याच
 आधार व अखंडमानीय राईपय्याची धारणा अशा विंगी राई-
 सारांश, संस्कृति व इतिहास यांचा आधार, प्रादेशिक लोकजीवनाचा
 असाही विचार होना की सर्व मनाखड हे एकजिनसी राई बनत आहे.
 वादांचू कदाही घेत होत. या दोन आधारान्या जोडला तिसरा
 त्याचरीतर या राईवादांत धर्मसंस्कृतिनिपुण अर्थिनिक प्रादेशिक राई-
 सार्या, विंगतः शिवकालीन धर्मासाह्या, आधाराने साज होत.
 साधारणकार साज होना ती हिंदुसंस्कृतीच्या व मध्ययुगीन मानीय दंति-
 मान्य यांच्या काळी, आख्या मानीय मनाला राईवादाचा जो
 कथा आदत. त्याची पहिल्या अवस्थेन, म्हणजे त्यापूर्वी व लोक-
 च्या राईवादाच्या विकसाच्या अवस्था ही खंडमानाने वगून
 पुरव जावे लागते. मखिने पुस्तकातील दोन प्रकरांत म्हणाराईप
 शिकक मयाने हिंदी, विंगतः म्हणाराईप, विद्वानांच्या, राई कथाने-
 आहे. ती उगम शोधून आपल्याला त्यापूर्वी याने, लोकमान्य
 गीतांच्या नव्या शोधून उगम शोधून आवश्यक आहे व अकथाने
 मयाने मनी, या तारकालिक कारणांच्या पळकडे जाऊन ह. गाड-

सहज येण्यासारखा आहे.

ह. गाडगाड्याचे पत्रक आहे. कालकामुळे असा काव्यकारणमात्र मनीत
 केल्या करीर पदर. त्या पदरावर मयाने यानेच जणू काय
 आहे हे एक, व दुसरे म्हणजे पडिने नेहेकनी हिंदुसंस्कृतीचा शोधून
 यानेतील सैतानी अत्याचारामुळे सर्वान्या मनःस्थिति अक्षिप्य साज
 तारकालिक घटनांवरून सहज सुचणारी कारणे म्हणजे पणिकसैतानी

याची कारणे काय ?

राई यानेसंबंधी मयाने केल्या शोधून अज ह. गाडगाड्यांनी साजली
 मिळविले पाहिजे. ती मयाने असा की, दोन वर्षापूर्वी संपादन व पत्रक-

तिरंगी संमिश्र कल्पनाव्यूहाची छाप आजमितीलाहि महाराष्ट्रीय मनावर आहे. डॉ. गाडगीळ यांची सन १९४५ ची भूमिका व आजची भूमिका यांत तफावत आहे. पण दोन्ही भूमिका ते वेळें शकतात याचें कारण वरील संमिश्र राष्ट्रवादाचा वारसा त्यांच्याकडे आला आहे.

डॉ. गाडगीळांची राष्ट्रविषयक भूमिका निश्चित व एकपूत्र नाही, उलट संमिश्र व परस्परविरोधी कल्पनांनी ती भरलेली आहे, याचें आश्चर्य वाटायला नको. त्यांच्याप्रमाणेंच तज्ज्ञ घटनापंडित व अनुभवी लोकनायक असलेल्या श्री. अणे यांच्यासारख्या पुढाऱ्यांची 'राष्ट्र' या विषयाबद्दलची कल्पनासृष्टि अशीच विविधरंगी आहे. सन १९१५ पर्यंत त्यांनी असें ठामपणें सांगितलें कीं भरतखंड हें एक राष्ट्र आहे हीं "भ्रामक कल्पना आहे." "एका संस्कृतीत दहा पांच राष्ट्रांचा अंतर्भाव होऊं शकतो" व भारतांत महाराष्ट्र, बंगाल इत्यादि राष्ट्रे आहेत असें त्यांचें त्यावेळचें मत होते. पण सन १९३० पर्यंत ते अखंड-भारतीय एकराष्ट्रवादी झाले. पुन्हा, अलीकडे 'संयुक्त महाराष्ट्राच्या' चळवळींत त्यांनीं सहकार्य केलें आहे; पण त्यांतहि महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वावर त्यांनीं भर दिलेला दिसत नाही.

सारांश, डॉ. गाडगीळांना काय किंवा इतरहि भारतीय राष्ट्रवाद्यांना काय राष्ट्रीयत्वाचें अधिष्ठान नेमकें कोठें स्थिर ठेवावें याचा निर्णय-अगदीं भक्कम व निःशंक निर्णय-करता आलेला नाही.

पारतंत्र्यांतलें सुरटलेलें राष्ट्रीयत्व

याचेंहि मूळ कारण असें कीं अजून महाराष्ट्रादि राष्ट्रे हीं "बालराष्ट्रे" आहेत व इतिहासाचार्य राजवाड्यांच्या वेळेपेक्षा त्यांचीं वर्षे-इतकीं वर्षे नुसर्ती गुदरलीं तरी-वाढलेलीं नाहींत. ब्रिटिश सत्तेची मगरमिठी व शोषण अब्याहत चावूं असल्यावर माणसाचें सर्व जीवनच निःसत्त्व होत होतें,

मग सर्वकष अशा राष्ट्रीय प्रगतीची आशाच नको ! या खुरटण्याचा परिणाम आमच्या ' राष्ट्र ' विषयक कल्पनाहि खुरटण्यांत व विपरीत होण्यांत झाला यांत नवल काय ! राष्ट्रीयत्वाचें अधिष्ठान नेमकें न सांपडण्याचें कारण हें अधिष्ठानच इतकें बीजरूपांत व जवळजवळ अभावरूपांत कुचंबून राहिलें.

तें अधिष्ठान कोणचें ? तर, महाराष्ट्रादि लोकसमूहांची आधुनिक तऱ्हेची औद्योगिक प्रगति, भाषेची व विद्येची अभिवृद्धि, इतिहासाची व परंपरेची डोळस जोपासना व एकंदरीतच राष्ट्रीय जीवनाचा सर्वोदय. ह्याचा मूळ पाया म्हणजे स्वातंत्र्य तर हवेंच, शिवाय खरीखुरी लोकसत्ता हवी. राष्ट्राचा खराखुरा आधारस्तंभ जो शेतकरी तो नुसता नांगऱ्या न राहतां राष्ट्रीय व राजकीय जीवनांत डोळस नागरीक झाला पाहिजे. हें सारें न झालें तर राष्ट्रीयत्व हें एक स्वप्नच राहतें व मग विद्वानांनाहि त्याच्या अधिष्ठानाबद्दल भ्रम उत्पन्न होऊं लागतो.

डॉ. गाडगीळांच्या " फेडरेंटिंग इंडिया " मध्ये घटक-राष्ट्रांच्या राष्ट्रीयत्वाबद्दल योग्य भूमिका आहे असें वरील प्राथमिक चर्चेत मी म्हटलें आहे. त्या विधानाला आतां मी एक पुस्तकी जोडतो ती अशी की त्या पुस्तकांतदेखील राष्ट्रीयत्वाचा आशय पूर्ण सुलवून व ठामपणानें त्यांनीं मांडलेला नाहीं. ' राष्ट्र ' हा शब्दहि घटकांना एकसारखा नीट लावलेला नाहीं. विवेचनाचें सूत्र राष्ट्रांच्या आधारावर रचलेलें संघराज्य कसें असावे हें नमून, संघराज्याचें स्थैर्य कशा मांडणानें साधेल, हें आहे.

याचा परिणाम असा झाला आहे कीं दोन वर्षांनंतर भीषण वास्तव-तेच्या धक्क्यानें सान्या जुन्या कल्पनाव्यूहांचा चक्काचूर होतांच " संघराज्याचा आधार हिंदुसंस्कृति " असें डॉ. गाडगीळांना भासूं लागलें आहे. वास्तविकपणे संघराज्याच्या आधार कोणचा हें अगदीं उघड आहे. आपल्या आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, संरक्षणात्मक वगैरे अनेकविध

आधुनिक गरजांसाठी आपापले स्वतंत्र सामर्थ्य एकवटण्याची महाराष्ट्रादि राष्ट्रांची इच्छा एवढा एकच परंतु पुरेसा आधार हिंदी संघराज्याला आहे व या राष्ट्रांमधील लोकसत्ता व जनसमूहांचे राष्ट्रीय जीवन व सामर्थ्य हीच संघराज्याची एकमेव शक्ति आहे. पण राष्ट्रीयत्वाचा व लोकशाहीचा हा गामा न दिसल्यामुळे एकात्म हिंदुसंस्कृतीचे समानबंधन या एकेरी बाबीवर सर्व इमारत रचण्याचा प्रयत्न डॉ. गाडगीळांनी केला आहे.

आज राष्ट्रीयत्वाविषयी किती जागरूकतेने व तत्त्वनिष्ठपणाने विचार करणे जरूर आहे हे वरील चर्चेवरून स्पष्ट होईल. महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणान्या चळवळीला तर या विचाराचा पायाच हवा. हिंदु संस्कृतीविषयी स्वाभाविकपणे आपल्याला सर्वांनाच वाटणारा जिऱ्हाळा स्पष्ट विचारांच्या आढ येऊ देणे किती धोक्याचे आहे व त्यामुळे संघराज्याबद्दल व महाराष्ट्राबद्दल कसे अनर्थमूलक सिद्धान्त उद्भवणे शक्य आहे, हे डॉ. गाडगीळांच्या पत्रकामुळे समजण्यासारखे आहे. “संयुक्त महाराष्ट्राच्या” राष्ट्रीयत्व-प्रधान ध्येयाला सांस्कृतिक एकजिनसीपणावर तगलेल्या संघराज्याची कल्पना मूलतःच विरोधी असल्याने या पत्रकाचा हा तात्त्विक विचार मी प्रस्तावनेत केला आहे.

काही अपुरेपणाचे दिग्दर्शन

आतां माझ्या पुस्तकाच्या “मर्यादा” सांगून संपवितो. हे पुस्तक लिहिण्याचे ठरविले त्यावेळी त्यांत महाराष्ट्राच्या औद्योगिक, शेतकी-विषयक व अशाच इतर धनसंपत्तीचे संकलित चित्र वाचकांपुढे ठेवावे अशी माझी कल्पना होती, परंतु जागेच्या अभावी ते करतां आले नाही. तसेच अल्पसंख्याक जमातींबद्दल नुसते एक परिशिष्ट लिहिले आहे त्या-ऐवजी जास्त तपशीलवार विवेचन व वर्णन हवे होते. परंतु हे सर्व करणे अशक्य झाले. महाराष्ट्रीय राष्ट्रीयत्वासंबंधीच्या विवेचनावरच मला सर्व लक्ष पुरवावे लागले व हे विवेचनदेखील थोटक झाले आहे. विकास-

क्रमांच्या सर्व अवस्थांचें आणखी बारकाईनें वर्णन करणें आवश्यक आहे हें माझें मलाच शेवटीं कळून आलें, पण एक प्रयत्न म्हणून आहे तें विवेचनच मी वाचकांपुढें मांडित आहे.

सदर पुस्तकांत आपल्या शेजारच्या राष्ट्रांविषयी, विशेषतः कर्नाटका-विषयी, एक स्वतंत्र प्रकरण घालावयाचें भी ठराविलें. निदान परिशिष्ट देण्याचा विचार होता, पण जागेच्या अभावीं तेंहि अशक्य झालें. कर्नाटकाचा संयुक्तीकरणासाठीं चाललेला दीर्घ व चिकाटीचा प्रयत्न आपण महाराष्ट्रीयानीं लक्षांत घेण्यासारखा आहे. ७ लक्ष कानडी लोक मराठी संस्थानांतून अडकलेले आहेत. मराठी-कानडी वादाला अनेक कारणांनीं कडवटपणा आलेला आहे. परंतु, दीड कोटींचा कर्नाटक व तीन कोटींचा महाराष्ट्र हीं दोन नुसतीं शेजारीं राष्ट्रें नाहींत, तर सांस्कृतिक दृष्ट्या सहोदर राष्ट्रें आहेत. या दृष्टीनें “संयुक्त महाराष्ट्र” चळवळीचें ध्येय समजावून घेण्यासाठीं व कार्य करण्यासाठीं कर्नाटक, (तसेंच, गुजराथ, आंध्र इत्यादि), राष्ट्रांची ओळख करून घेणें जरूर आहे. तें काम सदर पुस्तकांत होऊं शकलें नाहीं हा एक अपुरेपणा आहे, असें मी नमूद करतो.

या मर्यादांबरोबरच आणखी एकदोन गोष्टींचा उल्लेख करणें जरूर आहे, कारण त्याची चर्चा मी या पुस्तकांत करूं शकलों नाहीं. आठ दक्षिणी संस्थानांचा संघ ६ नून ७,५०,००० लोकसंख्येचें ‘संयुक्त दक्षिण संस्थान’ ता. २९ सप्टेंबर १९४७ रोजीं बनलें आहे. याच्याबरोबर १९,००,००० लोकसंख्या दहा संस्थानिकांच्या वेगवेगळ्या अंमलाखालीं आहे. या नव्या घटनेचें ‘संयुक्त महाराष्ट्रा’च्या व ‘संयुक्त कर्नाटका’च्या दृष्टीनें परीक्षण करणें जरूर आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्र-कर्नाटक व महाराष्ट्र-कोसल यांच्या सीमांच्या वादांची. सोलापूर, बेळगांव व कारवार या जिल्ह्यांतील मराठी जनतेचा एक स्वतंत्र विभाग न पाडतां हे सलग जिल्हेच कर्नाटकांत सामील केले जातील, असें भय त्या ठिकाणाच्या

मराठी जनतेला वाटत आहे व कोसलमध्ये ४,५०,००० मराठी प्रजा हिंदी वर्चस्वाखाली आधीच गेल्याची तक्रार महाविदर्भाय पुढाऱ्यांकडून होत आहे. मराठी-गुजराथी सीमेवद्दलहि असा वाद निघणें शक्य आहेच. सीमांच्या या तपशीलांत जाणें मला शक्य झालेलें नाहीं एवढेंच यथें मला नमूद केलें पाहिजे.

माझ्याकडून वगळला गेलेला आणखी एक मुद्दा म्हणजे 'संयुक्त महाराष्ट्रा'च्या निर्मित्तिसंबंधानें मुंबईचे प्रांतिक विधिमंडळ व घटनासमिति यांत झालेल्या व होणाऱ्या प्रयत्नांबद्दलचा. मुंबई प्रांताची भाषावर विभागणी करण्याचा ठराव गतवर्षीच येथील विधिमंडळांत झाला आहे. घटनासमितानें भारतीय प्रांत-घटकांची नांवे आगामी बैठकींतच निश्चित करावीत व भाषावार प्रांतरचनेसाठी एक सीमा-कमिशन नेमण्याची तरतूद करून घ्यावी, असा ठराव मद्रासच्या विधिमंडळांत ता. २० ऑक्टोबर १९४७ रोजी पास झाला आहे, तो आपल्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. यासंबंधी घटना-समितितें आजवर झालेल्या घडामोडी व यापुढें घडणाऱ्या बाबी महत्त्वाच्या आहेत. ता. २० डिसेम्बर १९४७ रोजी सुरू होणाऱ्या घटनासमितीच्या बैठकींत यासंबंधी काय निर्णय घेतले जातात इकडे आपलें सर्वांचें लक्ष म्हणूनच वेधलेलें राहिल.

आभार-प्रदर्शन

माझ्या या परिश्रमाला कित्येक ज्ञानवृद्धांनी दिलेल्या सहाय्याची जोड मिळाल्याने पुस्तक तयार होऊं शकलें, व अनेक दौबळ दोष मला टाळतां आले. पुस्तकाच्या लिखाणाच्या बाबतींत मला ज्यांचें असे सहाय्य झालें त्यांचे आतां आभार मानतो. महाविदर्भाच्या प्रक्षाबाबतींत व "संयुक्त महाराष्ट्र समेच्या" बाबतींत सं. म. पारिषदेचे कार्यवाह श्री. ग. भ्यं माडखोलकर यांनी मला माहिती पुरवून व चर्चा करून बहुमोल मदत केली, त्यांबद्दल त्यांचा मी ऋणी आहे. "मराठ्यांचा इतिहास

सच्चीस

व राष्ट्रीयत्व ” ह्या प्रकरणांतील मजकूर एकदीड वर्षापूर्वी लिहून झाला व त्यांत बतनसंस्थेबद्दलच्या विवेचनांत मला श्री. शंकरराव जेशी यांच्या लेखांनी मार्गदर्शन झाले. या प्रकरणासंबंधी प्रा. ओतूरकर यांच्याशी चर्चा करून मी त्यांचेहि सहाय्य घेतले. माझी मते व निष्कर्ष त्यांना मान्य नसले तरी आम्ही केलेल्या विचारविनिमयांतून बऱ्याच गोष्टी मला कळल्या. या सहकार्याबद्दल मी या दोघांचे आभार मानतो.

या प्रकरणांतील विषयांत मी नवशिका असल्यामुळे, प्रा. न. र. फाटक यांच्याकडे मी ते तपासण्यास दिले. त्यांनी मला बहुमोल सूचना तर केल्याच पण शिवाय एकंदर पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून देण्याची विनंति मान्य केली. त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच होतील.

महानुभावी वाङ्मयांत महाराष्ट्राच्या विस्तारासंबंधी जो उल्लेख आहे, त्यावरून एक नकाशा तयार करण्याचे व त्याला संदर्भासहित स्पष्टीकरण करणारे टिपण लिहून देण्याचे सहाय्य मला प्रा. दत्तो वामन पोतदार यांनी दिले, त्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

माझ्या या प्रयत्नाला आणखी एका ज्ञानवृद्धाचा आशीर्वाद मिळण्याचे सद्भाग्य मला लाभले आहे. तो आशीर्वाद म्हणजे श्री. शंकररावजी देव यांनी प्रारंभी लिहिलेला “ पुरस्कार ”. “ संयुक्त महाराष्ट्र ” च्या चळवळीला कुशल व सर्वसंग्राहक रीतीने प्रभावी करण्याचे काम त्यांनी आज आपल्याकडे घेतले आहे. त्यांनी माझ्या कृतीला आशीर्वाद देऊन मला उपकृत केले आहे.

शेवटी, माझ्या पुस्तकाचे प्रकाशन करणारे श्री. दा. पां. रानडे यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे. प्रकाशनाच्या या कार्यातच त्यांची माझी नवी ओळख झाली, परंतु जुन्या मित्रत्वाच्या आपुलकीने प्रकाशनाचे कार्य या विक्रट टंचाईच्या दिवसांत त्यांनी करून दिले, याबद्दल त्यांचे ऋण मानलेच पाहिजे.

पुर स्कार

मी तुमचें 'संयुक्त महाराष्ट्र' हें पुस्तक पुष्कळसें वाचलें. मला तें आवडलें. असे जिव्हाळ्याचे विषय बहुतेक भावना-प्रधान भूमिकेवरून चर्चिते जातात. पण बुद्धिवादी भूमिकेवरून तुम्हीं हा विषय चर्चिला आहे हें या पुस्तकाचें वैशिष्ट्य आहे. नवभारताची प्रादेशिक रचना जी हांणें इष्ट व अपरिहार्य आहे ती केवळ संस्कृति, भाषा वगैरेच्या पायावर न करतां 'राष्ट्र' या कल्पनेवर व्हावी हें जें आपण मुद्देसूद व साधार प्रतिपादिलें आहे तें आपलें प्रतिपादन मला मनोहर व उद्बोधक वाटलें. भारत हा एक 'बहुराष्ट्र' देश आहे व भारताचें राज्य हें अनेक राष्ट्रांचें एक संघराज्य आहे, अगर हांणें जरूर आहे हा आपला मुद्दा 'संयुक्त महाराष्ट्रा'चा पाया मजबूत करण्याला पोषक आहे. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिति शास्त्रशुद्ध पायावर होण्यास आपलें विवेचन खात्रीनें साहाय्यक होईल. महाराष्ट्रांतील बुद्धिवान् वाचकवर्ग आपल्या पुस्तकाचें स्वागत करील अशी मला आशा आहे.

पुणें,
२८-१०-४७

}

शंकरराव देव

प्रस्तावना

प्रा. न. २. फाटक.

‘संयुक्त महाराष्ट्र’ म्हणजे दोन किंवा अधिक विभाग जोडून एक बनविलेला महाराष्ट्र. संयुक्त हा शब्द मूळच्या विभागांचा अर्थ मनांत उतरविणारा आहे. महाराष्ट्र या नांवाने आतां ओळखला जाणारा प्रदेश एकदां विभागलेला असून आतां त्याला एकरूपता आणावी ही कल्पना ‘संयुक्त महाराष्ट्र’ या शब्दांनीं सुचविली जाते. ही कल्पना नवीन आहे. गेल्या तीस पसतीस वर्षांपासून तिचा खल होऊं लागला व अलीकडे तिला सफल करावें म्हणून तिच्या मार्गे संघटना निर्माण झाली आहे. काँग्रेसनें भाषावार प्रांतरचनेचें तत्त्व आपल्या आजतागायतच्या कारभारांत अंमलांत ठेवले असले, तरी संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेचा अंतर्भाव त्या अंमलांत झालेला नव्हता. महाराष्ट्र प्रांत निराळा, वऱ्हाड प्रांत निराळा, असा या दोन प्रदेशांचा विलगपणा काँग्रेसच्या कारभारांतहि होता. इंग्रजी राज्यकारभारांतील हा विभक्तपणा काँग्रेसला टाळतां आला नाहीं. तथापि दोन्ही ठिकाणच्या जनतेनें आपल्या एकजिनसीपणाकडे लक्ष देऊन जर हा विभक्तपणा घालवून टाकायचें मनांत आणलें तर त्यांना कुणाची आडकाठी होणार ? याप्रमाणे अलीकडे ‘संयुक्त महाराष्ट्र’ किंवा ‘महाराष्ट्राचें एकीकरण’ ही कल्पना मनावर धेऊन कित्येकांनीं तिची चर्चा सुरू केली. ही चर्चा निरंतर होत रहावी या उद्देशाने एक कायमचें चर्चा-मंडळ अस्तित्वांत येणें स्वाभाविक होतें. या मंडळाच्या बऱ्याच बैठकी.

झाल्या, त्या बैठकीचे अहवाल प्रसिद्ध होऊन लागले, ठराव लोकांपुढे येऊन लागले तेव्हा साहजिकच 'संयुक्त महाराष्ट्र' हें प्रकरण आहे तरी काय इकडे पुष्कळांचें लक्ष वेधून या विषयाचें शास्त्रीयदृष्ट्या सांगोपांग विवेचन करण्याची प्रवृत्ति एखाद्या खऱ्याखऱ्या आस्थेवाईक जिज्ञासूच्या ठिकाणी उद्भवणें क्रमप्राप्तच म्हणावें लागतें. परंतु ही प्रवृत्ति यशस्वी करून दाखविणें फार गुंतागुंतीचें व क्लेशाचें काम आहे. श्री. बेडेकर यांनी लिहिलेल्या प्रस्तुत पुस्तकावरून अगदी ओझरती नजर टाकली तरी त्यांनी स्वीकारलेलें कार्य किती जिज्ञासेचें आहे याची अटकळ होऊ शकेल. श्री. बेडेकर यांनी हें काम योग्य प्रकारें पार पाडलें आहे, याबद्दल पुस्तकाचें वाचन केल्यावर कुणालाहि शंका रहाणार नाही. प्रत्येकजण त्यांच्या सूक्ष्म परंतु असंदिग्ध विवेचनशैलीचें अभिनंदनच करील. चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांनाहि पुस्तक प्रसिद्ध केले म्हणून धन्यवाद देणें अवश्य आहे. त्यांनी अलीकडे महत्त्वाच्या प्रचलित विषयाची पुस्तके छापण्याचा अतिशय महत्त्वाचा असा स्तुत्य उपक्रम केला असून हें पुस्तक त्या उपक्रमाचेंच एक सुंदर फळ आहे.

'संयुक्त महाराष्ट्र' या शब्दप्रयोगानें दोन विभागांतील एकराष्ट्रीयत्वाची जाणीव चटकन् ऐकणारांच्या मनाला स्पर्श करून जाते म्हणून त्या 'जाणिवे'चा खल श्री. बेडेकर यांनी अनेक अंगांनी केलेला आहे. समाज, भाषा, संस्कृति, धर्म, राज्य, इत्यादि अंगें विचारांत घेऊन महाराष्ट्राच्या 'राष्ट्रीयत्वा' मध्ये ती कोठें किती प्रमाणांत सांपडतात याचा श्री. बेडेकरांनी केलेला ऊहापोह अत्यंत बोधप्रद आहे. गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रामध्ये मराठेशाहीच्या इतिहासाचा अभ्यास अतिशय ईश्वरनें सुरू झाला; तो करित असतां महाराष्ट्रधर्म, महाराष्ट्रराज्य वगैरे शब्द दृष्टीसमोर येतांच ह्यामध्ये काहीं तरी गूढार्थ असला पाहिजे, असा ग्रह कै. वा. रानड्यांसारख्या विवेकवंताचा होऊन त्या ग्रहानें पुढें इतरांस झपाटले. महाराष्ट्रधर्म हा शब्द महिकावतीच्या बखरीत आढळतो व तोंच

सर्वांत जुना उल्लेख असावा; ही बखर उजेडांत येण्यापूर्वी ' महाराष्ट्रधर्म ' हा शब्द एकश्या रामदासांनीच उपयोगांत आणला, असें बोललें जात होतें; (रामदासांनी ह्याचा उपयोग आपल्या ग्रंथराजांत केलेला नाहीं हें लक्षांत ठेवणें वरें.) पण त्याचा सरस्वतीगंगाधराच्या गुरुचरित्रांत शोध लागतांच रामदासांचा त्यावरील हक्क उडाला होता. आतां गुरुचरित्राच्या संशोधनानें त्या शब्दाची त्या ग्रंथांतून हकालपट्टी करून रामदासांचा हक्क एक प्रकारें कायम केला असला तरी माहिकावतीची बखर आधींची म्हणून त्या हक्कावरील ग्रहण सर्वथैव सुटलेले नाहीं. मात्र येथें हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे की, ती बखर जितकी जुनी ठरविण्यांत आली आहे तितकी जुनी ती नाहीं, असें त्या बखरींतील कांहीं मजकुरावरून सिद्ध होणारें आहे. त्या बखरीचें व्हावें तसें परीक्षण झालेलें नाहीं. फक्त कै. राजवाडे यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेचा संदर्भ केव्हां केव्हां ऐतिहासिक चर्चेत निघतो. (राजवाड्यांच्या प्रस्तावनांत मूळ ग्रंथाला सोडून इतर विषयाचा मजकूर पुष्कळ असतो हें निराळें सांगायला नको.) रामदासांच्या आधी तो शब्द कित्येकांच्या माहितींत होता; पण त्याचें रहस्य काय याचा उलगडा रानडे व राजवाडे यांनी वेगवेगळ्या रीतीनें केलेला आहे. रानड्यांनी एकदां ' देशभक्तीचा धर्म ' असा अर्थ केला तर दुसऱ्यांदा त्यांनी उदारविचाराच्या भक्तिमार्गाला तो जोडला आहे. राजवाडे तर आपल्या आयुष्याच्या अखेरीअखेरीपर्यंत त्या शब्दाची परिस्फुटता अनेक प्रकारें करीत असल्याचें आढळतें. तथापि त्यांच्या एकंदर लिखाणाचा श्री. बेडेकरांनी काढलेला निष्कर्ष यथार्थ म्हणावा लागतो. महाराष्ट्रधर्म म्हणजे महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचा अर्थात् हिंदूंचा किंवा मराठ्यांचा धर्म असा त्याच शब्दाचा सरळ व सोपा अर्थ आहे. महाराष्ट्रांतील जनतेला मराठे, कर्नाटकांतील जनतेला कानडे या नांवांनी ओळखण्याच्या प्रवातावरून मराठ्यांचा अर्थात् मराठ्यांच्या देशांतला जो धर्म तो महाराष्ट्रधर्म असा शब्द रूढ झाला. पण शिवाजीच्या राजकारणादीं

आदि. आदि.

किराया वीरिचै नाहीं ते कराल्य असे त्याच्या उपयोगामागचे धोरण स्पष्ट
आहे, लोकवाही, असा नवने. जे राव्य दुराचै म्हणजे सुखलमान,
पुत्रावाहै, कराल्य, हा राव्य उपयोगात येऊं लागला. परंतु त्याचा
जास्त प्रमाणात वापरले आहेत. राज्यामार्गाने रक्षाची प्रयोग मात्र पडला.
वृद्ध्या विवाहाच्या वास्तवी किंवा त्यांच्या आश्रयाची अर्थशास्त्रांमार्गीनी
, हे आमचे राव्य, असा निर्देश करिते. नवने. ' महाराष्ट्रराव्य ' हे राव्य
राव्य, ' असे घाटां हे आदीं जिवित असले तरी सामान्य मराठे लोक
त्याची जखी उरली नाही; अशा अविश्रामिले मराठ्यांना, ' हे आमचे
असले तेथे विवाहाच्या पराक्रमाने राव्य विकलेल्या सुखलमान वसे वान-
यांत वचल नाही. पूर्वी असे सुखलमानांपुढे नमून दवून वगणां जगने
नाच्यातील सुखलमान विद्वानां स्वामिनांना जीवित कठण्याची शिथ मिळवी
जात नवने. विवाहाची ही हिंदू, त्यांनी राव्य निर्माण केले, वसुधै कुर्वन्
राव्य असा महाराष्ट्रराव्य या शब्दाचा अर्थ तेव्हा केला आगर समजला
मराठ्यांचे राव्य मराठा समाजातें स्थापन केलेले, लोकवाहीच्या तेजाचे
राव्य, अशा धोरणातें महाराष्ट्रराव्य ही शब्दसमूह काही काळ कळू लागला.
वृद्धीक सर्व साहाय्य मराठे, त्याजल त्यांचे राव्य म्हणजे मराठ्यांचे
प्राणी अग्रय ठरते. विवाहाची ही मराठा (हिंदू), त्याचे पहिले व पुढचे
शब्दांमिले आजच्या संयुक्त महाराष्ट्रराव्य कल्पनेचे प्रयोग घडते की काय हे
राव्य हे प्रकारावृत्त्यांचे प्रबल लक्षण आहे. तेव्हा ' महाराष्ट्रराव्य ' या
विवाहाजिनने ' महाराष्ट्रराव्य ' या शब्दाचा वापर होऊं लागला.

मात्र होण्याला हरकत नाही.

छाननी कलम महाराष्ट्रधर्मशास्त्री जी निष्पत्ति माहली आहे ती जाणत्यांना
धर्मशास्त्राच्या अर्थाला पाहिले फुटने शिके. श्री. वृद्धीकर यांनी त्यांची जील
त्याचा प्रयत्न मध्यवर्ती काही वर्षे होऊं लागला, व त्यायोगाने महाराष्ट्र-
राश्र्वासांना जीलण्याच्या उरवाहीने त्या शब्दांमिले निराळा अर्थ काढ-

शिवाजीने मिळविलेले राज्य उत्तरेस खानदेशापलीकडे गेलेले नव्हते. खाली दक्षिणेस कर्नाटकापर्यंत व कर्नाटकांतहि त्याचा विस्तार झालेला होता. पश्चिमेस कोंकणचा फार मोठा पट्टा शिवाजीच्या ताब्यांत होता. सह्याद्रीच्या पश्चिमेस कोंकण व पूर्वेस मावळ असा प्रकार असल्यामुळे मावळ पादाक्रांत करित असतां शिवाजीच्या सपाट्यांतून कोंकण सुटणे शक्य नव्हते; आपली मावळांतील सत्ता बिनधोक होण्यासाठीं कोंकणपट्टी मारून सर्वथैव आपल्या आहारी ठेवणे त्याला अवश्यच होते. सह्याद्रीच्या या दोन्ही बाजू एकदां कोळी राजांच्या ताब्यांत होत्या. याची साक्ष पटविणारी भीमाशंकर, महाबळेश्वर यांसारखी कांहीं प्राचीन शिवस्थानें अद्यापि आहेत. जावळीच्या मोऱ्यांचा इतिहास कोळी राज्याच्या मूळ वस्तुस्थितीला दुजोरा देणारा आहे. मुसलमानांना समुद्राची बाजू जशी निर्धास्त करतां आली तशी मावळची बाजू निर्धास्त करतां आली नाही. मावळच्या पुष्कळशा खोऱ्यांतून जवळजवळ अराजकच होते. या खोऱ्यांतून देशमुख देशपांडे मन चाहील ते करित होते. मुसलमानी शाहीचा वचक नांवाचा होता. हे अराजक नाहीं करून त्याच्या जागी आपली सत्ता स्थापण्याचे काम शिवाजीने प्रथम केले. शिवाजीचे मावळांतले प्रावलय डोळ्यांवर येऊन तिकडे लक्ष देण्याचे मोगल पातशाहीलाहि जमले नाही; कारण तिच्यासाठीं औरंगजेबाचे आपल्या भावांशी रण माजून त्यांत कांहीं काळ गेला. शिवाजीने आपल्या मार्गांतला मोऱ्यांचा जबरदस्त कांटा उपटून टाकून त्याचा वचपा काढण्यासाठीं आलेल्या अफजुलेखानाचा निःपात केल्यावर शिवाजीच्या उद्योगाचे खरे स्वरूप सर्वांना उघड झाले. परंतु यावेळपर्यंत शिवाजीचे सामर्थ्य पुष्कळच वाढले होते. या माहितीचे तात्पर्य हे की, शिवाजीने जिकलेला मुद्दा खऱ्या अर्थाने 'महाराष्ट्र' नव्हता. तेथे मराठी भाषा, मराठ्यांचे रीतिरिवाज अशा महाराष्ट्राच्या खाणाखुणा सांपडल्या तरी त्यांतील जनतेकडे देशावरील मराठे 'ही जनता आपल्या इतकी असल नाही' अशा भावनेने

पहात होते. खुद्द शिवाजीला देखील या भावनेचा तडाखा कांहीं काळ सोसावा लागला. अजून देखील 'कुणबी' व 'मराठा' हे दोन शब्द या भावनेचा पगडा प्रत्ययास आणून देतात. मुळांत मावळ व कोंकण प्रदेश निराळे असले तरी शिवाजीच्या राज्यामुळे त्यांना 'महाराष्ट्र' ही संज्ञा लावली गेली. कोंकणाचा निर्देश जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून निराळेपणानेंच केला गेलेला आहे. कारण वऱ्हाड-मराठवाडा या महाराष्ट्रापासून हे प्रदेश बऱ्याच अंतरावर आहेत. मावळाचा तसा निर्देश नसला तरी त्याचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव केला जात होता, असे मानायला पुरावा नाही.

मावळ-कोंकणाचे 'महाराष्ट्र' हे शिवाजीच्या राज्यामुळे उत्पन्न होऊन पेशवाईत त्याला कायमची प्रतिष्ठा लाभली. पैठण देवगिरी या राजधान्याचे महाराष्ट्र मुसलमानी अंमलाखाली सदैव रहाण्याचा योग आला. ह्यापैकी जो भाग मुसलमानांच्या तावडीतून सुटला त्याला 'वऱ्हाड' म्हणूं लागले व जो त्यांच्या जोखडाखाली राहिला त्याचे 'मराठवाडा' असे नांव पडले. आजच्या मराठवाड्याचे कांहीं अंश कधी मराठ्यांकडे तर कधी मुसलमानांकडे येऊन जाऊन होते. आजच्या वऱ्हाडालाहि अशी ओढाताण मधून मधून सोसावी लागली. शेवटी वऱ्हाड निजामाच्या हातून इंग्रजांनी आपल्याकडे घेतले व निराळेंच ठेवले. पेशवाईत या प्रदेशाचा विचार जणू काय आपल्याच राज्यदेहाचे एक अविभाज्य अंग अशा दृष्टीने कोणी करित असल्याचे भरमळक प्रमाण नाही. नागपूरचे भोसले त्याचा कारभार निराळेपणानें करित होते. त्या भोसल्यांना आपण पेशव्याइतकेच स्वतंत्र आहो, असे वाटत असे. पेशव्यांविरुद्ध निजामास जाऊन मिळणें किंवा पुढें इंग्रजांशी तशाच घोरणानें संगनमत राखणें याची त्यांना क्षिति वाटत नव्हती. प्रजेच्या ठिकाणी आपण कोण व कोणाचे यासंबंधाच्या विचाराची जागृति नसल्याने आपण 'मराठे' या नात्याने एकजूट राखली पाहिजे व परक्यांच्या राज्याचा तिटकारा

केला पाहिजे अशी तत्वे त्यांच्या मनाला कधी शिवलीच नाहीत. निजामाच्या बाजूने पेशवाईशी लढणारे ब्राह्मण व मराठे सरदार पाहिले म्हणजे तत्कालीन मराठ्यांच्या मनोरचनेचा स्वच्छ उलगाडा होतो. पेशव्यांच्या बाजूने निजामाशी लढणारांत मोठाले मुसलमान सरदार सांपडत नाहीत, हे त्यांतल्यात्यांत लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. याप्रमाणे मीमांसा करित गेल्यास सर्व मराठ्यांमध्ये एकराष्ट्रीयत्वाचा भाव उत्पन्न झाला होता, असे मानतां येत नाही.

महाराष्ट्र या नांवांत 'राष्ट्र' आहे, परंतु यापलीकडे त्याला जास्त अर्थ पूर्वी नव्हता. राष्ट्र हा शब्द वेदाइतका जुना आहे, पण आजच्या अर्थाने तो रूढ होता की काय याबद्दल शंका घेतां येईल. कोशांतून त्याचे व्यापक व संकुचित असे दोन्ही अर्थ दृष्टीस पडतात. त्याचे धर्मशास्त्रांतील प्रयोगहि अशा दोन्ही अर्थाना पुष्टि देणारे आहेत. तथापि हल्ली 'राष्ट्र' हा शब्द विशेष निश्चित अर्थाने रूढावला आहे व या हल्लीच्या अर्थाने संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न उपास्थित झाला आहे. स्व-राज्याखाली बहुत वर्षे राहिलेल्या प्रदेशाचे तुकडे जबरदस्तीने केल्यास त्या तुकड्यांच्या ठिकाणी पुनः आपले एकत्व प्राप्त करून घेण्याची आकांक्षा किती प्रबळ असते याचे युरोपच्या इतिहासांतले प्रसिद्ध उदाहरण पोलंडचे आहे. दुसऱ्याच्या पोटांत शतकानुशतके राहून व अंकित म्हणून असह्य होण्याइतक्या यातना भोगाव्या लागत नसतां हि आपण स्वतंत्र व्हावे अशी आकांक्षा सफल करून घेणारा देश ग्रीस हा आहे. तुर्की साम्राज्यांतून त्याने आपली सुटका करून घेतली. ह्याचा किता इटलीने गिरविला. इटलीचेहि पोलंडप्रमाणेच तुकडे झालेले होते. त्या तुकड्यांचे एकीकरण गेल्या शतकांत झाले. गेल्या शतकांत प्रशियन राज्यकर्त्यांनी 'जर्मनी' हे राष्ट्र उदयास आणले. युरोपांतली छोटी छोटी जर्मन राज्ये बलात्काराने नामशेष करून सगळ्या युरोपखंडाला—पर्यायाने जगाला—आपल्या पराक्रमाचा दरारा वाटावयास लावणारा 'जर्मनी' राष्ट्राराष्ट्रांच्या षडामोडीत

पुढें संरसावला. हीं उदाहरणें महाराष्ट्राच्या कल्पनास्थित संयुक्तपणाला स्पष्ट करण्यासाठी घेतली आहेत व त्यांचें तात्पर्य संदिग्ध नाही. पोलंड, इटली यांचें अखंडत्व भंगलें होतें. त्यांना नव्यानें महाराष्ट्राप्रमाणें संयुक्तपणा साधावयाचा नव्हता. ग्रीस हा देश अखंडित होता, महाराष्ट्र हा भंगलेला आहे व तो कोणाच्या जबरदस्तीनें भंगलेला नसून इतिहासाच्या ओघांत त्याला अशी दशा प्राप्त झालेली आहे. जर्मनीचें एकीकरण विसाव्याच्या दडपशाहीनें घडून आलें. पोलंड, इटली, जर्मनी यांचे दाखले संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेला जुळणारे नाहीत. जर्मनीचें उदाहरण संयुक्त महाराष्ट्राच्या विषयांत लक्ष वेधून घेणारें असलें तरी त्याचाहि सध्यां उपयोग नाही.

एखादा देश मुळांत एक असतांही त्याचे तुकडे पुनः एक होण्याला उत्सुक नसतात याचेहि नमुने इतिहासांत आहेत. आयर्लंडचें उत्तर दक्षिण विभाग आपस्तुषीनें एक होतील असा संभव चालू जमान्याच्या उलाढालींत नाही. नेदरलँड या नांवाच्या एका प्रदेशानें एकदां स्पेनच्या राजकीय वर्चस्वाची पाळेमुळे धार्मिक स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ मोठ्या शक्तीनें खणून काढली. पण नंतर लवकरच बेल्जम, हॉलंड, याप्रमाणें त्याची शकले पडली व ती आजतागायत वेगळीच आहेत. वन्हाड, मराठवाडा, मुंबई इलाख्याचा महाराष्ट्र आणि गोमंतक असा प्रकार शेंकडों वर्षे चालू आहे. त्यांच्या अखंडत्वाला कोणी फोडलें असा इतिहास नाही. शिवाजीनें मात्र कोंकण घाटावरच्या महाराष्ट्राला जोडलें व आजवर तें महाराष्ट्रांतच जमा होतें. कित्येकांना आतां सह्याद्रीच्या पश्चिमेचा समुद्रार्शी संबंध असलेला सारा पट्टा वेगळा करून त्याला स्वतंत्र प्रांताचा मान द्यावा, अशा कल्पनेचे डोहाळे होऊं लागले आहेत. एकीकडे संयुक्ताचा डाव खेळला जात असता दुसरीकडे विभक्तपणाची नवी भाषा बोलली जावी, हा योग अतिशय सूचक आहे. लोकमत म्हणजे काय मौज आहे, याचा बोध कोंकण तोडण्याच्या कल्पनेनें होईल. संयुक्त

छत्तीस

महाराष्ट्राच्या चालू आकांक्षेत मराठवाडा व गोमंतक यांना थारा देण्यांत आलेला नाही. फक्त इंग्रजी अंमलांतील मराठी भाषा बोलणारांच्या एकीकरणाची समस्या कित्येकांनी स्वीकारली आहे व तिलाहि कोंकण निराळें करण्याच्या भावनेचा अपशकुन होऊं लागला आहे !

काँग्रेसनें भाषावार प्रांतरचनेचें तत्त्व आपल्या कारभारासाठीं अंमलांत ठेवल्यापासून अशी प्रांतरचना व्हावी ही कल्पना लोकांमध्ये जोरावत गेली. त्यापूर्वी महाराष्ट्राचे चार विभाग असल्याची दुयळी हळहळ मधून मधून व्यक्त होत असे. आतां हिंदुस्थान देशाची नवी राज्यघटना अस्तित्वांत यावयाची आहे, तेव्हां ती हळहळ घालवून टाकण्याचा उपाय मुंबई व मध्यप्रांत या इलाख्यांतील मराठी बोलणारांनी स्वीकारला. वस्तुतः हा विषय राजकारणाचा असतांही त्याची उठावणी महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनांत झाली व संमेलनाच्या मंडळीनें राजकारणांतील कांहीं लहानमोठ्या धुरीणांना या विषयाच्या खलबतांत ओढले. सर्वांची मिळून एक बैठक झाली व खरोखरीच संयुक्त व्हावयाचे असा प्रसंग डोळ्यांपुढें येतांच वऱ्हाडच्या मराठ्यांना कित्येक शंका बांधूं लागल्या. शेवटीं दोन्ही प्रदेश वेगळे रहावे, ह्यांचा कारभारहि स्वतंत्र असावा आणि ते एक आहेत असें दिसण्यासाठीं कांहीं निर्जीव खुणा दोघांसाठीं सामान्य ठेवाव्या अशा थाटाची तडजोड करण्याची पाळी आली. ज्या कल्पनेसाठीं मोठी उठावे केली त्या कल्पनेची अब्रू संभाळण्याचा हा एक तोडगा आहे. 'आपण सारे एक' ही कल्पना दिसायला रम्य व उच्चारायला सोपी असल्यानें जोवर तिच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीची वेळ नजीक आलेली नव्हती, (आजहि ती विशेष नजीक नाही, परंतु जेव्हां या कल्पनेचा उदो उदो होऊं लागला तेव्हां ती नजीक असल्याचा भास उत्पन्न झाला होता), तोवर तिच्या स्वीकारानें आपल्या स्थितींत कोणतें परिवर्तन होईल याचा विचार करावा लागत नव्हता. तो विचार करावा

लागतांच आपला निराळेपणा 'संयुक्त' होण्याच्या प्रयोगांत मावळून नये, असें एका पक्षाच्या मनांत आलें व त्या पक्षाच्या जोरामुळें दुसऱ्या पक्षाला वरच्याप्रमाणें तडजोड काढावी लागली. याची कारणें उघड आहेत. मुंबई इलाख्यांतल्या महाराष्ट्रानें इतर प्रदेशांतील महाराष्ट्रीयाना 'आपण सर्व एक' व 'आपल्या एकजुटीला देशाच्या भवितव्यांत काहीं विशेष कार्य आहे' असें ध्येय कधींच पुरविलें नाहीं. भाषा एक, रहाणीचें स्वरूप एक, धर्म एक अशा एकत्वानें सगळीकडचे मराठे एकमेकांना 'आपण मराठे' या भावनेनें ओळखीत होते. यापेक्षां त्या एकत्वाला जास्त अर्थ इतिहासकारांनी नव्हता. भाषा, रहाणी व धर्म या साधनांचा ध्येयवादी एकजूट घडवून आणण्याकडे उपयोग झाला नाहीं. म्हणून जो तो आपापल्या जागीं स्वार्थाची निगा करण्यांत गुंतल्याचें दिसतें. शिवाजीच्या महाराष्ट्राला सारा हिंदुस्थान जिंकण्याचा अभिलाष असला तरी त्या अभिलाषाचा स्पर्श नागपूरच्या भोसल्यांना झालेला नव्हता. निजामी अंमलांतल्या मराठ्यांची तर फारशी विचारपूसहि केली जात नव्हती. पोर्तुगीजांच्या ताब्यांतिल मराठ्यांची अवस्था यापेक्षां निराळी नव्हती. पूर्वीपासून विभागलेल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासांत आपण एक आहों या जाणिवेचा पत्ता लागत नाहीं; मग आतां 'एक आहों' 'एक झाले पाहिजे' या कल्पनेचे मूळ सर्वत्र क्षपाट्यानें वाढण्याची आशा धरण्यांत हंशील काय ?

श्री. बेडेकर यांनीं हीच गोष्ट इतिहासकालीन सामाजिक स्थितीची सूक्ष्म मीमांसा करून निराळ्या रीतीनें सिद्ध केलेली आहे. आजच्या काळांत एका आत्म्याच्या दोन शरीरविभागांना केवळ एक भाषा, एकाच धर्तीची रहाणी किंवा एक धर्म एवढें कारण पुरेसें होणारें नाहीं. प्रशियानें जर्मनी हें नवें मोठें राष्ट्र उदयास आणतांना त्याच्या कर्तव्याचें एक नवें तत्त्वज्ञान निर्माण केलें, त्याच तत्त्वज्ञानाची पराकाष्ठा हिटलर-

शाहीनें जगाच्या प्रत्ययास आणून दिली. जगाच्या शर्यतींत सर्वांना मार्गें टाकील एवढेंच नव्हे तर आपल्या सामर्थ्यापुढें सर्वांना लोटांगण घालावयास लावील असा आपला उत्कर्ष साधावयाचा असल्यास आपली संख्या वाढली पाहिजे या हेतूस अनुसरून हिटलरशाहीनें आस्ट्रिया हें पुरातन प्रतिष्ठेचें जर्मन राष्ट्र बिस्मार्कच्या नव्या जर्मनींत पचवून टाकण्याचा बलात्कारप्रधान धाडसी यत्न केला. आस्ट्रिया हें जुनें जर्मन राष्ट्र अनेक प्रकारच्या अंतर्बाह्य संकटापार्यां सच्ची होत असतां हि त्याला आपलें वेगळें अस्तित्व कायम राहण्याचा हट्ट सोडवेना; जर्मनी व आस्ट्रिया एक व्हावा अशा सूचना पहिल्या महायुद्धाच्या शेवटीं तहनाम्याच्या वाटाघाटींत निघत असतां आस्ट्रिया स्वतंत्र वेगळा रहावा, असें आस्ट्रियन जनतेला वाटत होतें व त्या वाटण्याला इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं आपल्या फायद्यासाठीं उत्तेजन दिलें होतें. अनेक शतके स्वातंत्र्याचा बरावाईट उपभोग घेतलेल्या राष्ट्राला दुसऱ्या स्वकीयाच्या लग्नामीं जाण्याचें संकट वाटावें हें सरळ आहे. संयुक्त होण्याची भाषा बोलणाऱ्या महाराष्ट्राचे तुकडे आजवर विभक्तपणे आपला संसार करीत असल्यामुळे एकीकरणानें आपण नामशेष होऊन तर जाणार नाहींच या संशयाच्या भोंवऱ्यांत सांपडावें यांत आश्चर्य नाहीं व त्याच्या परिणामी दिलाऊ एकीकरणाचा पूर्वोक्त ठराव जन्मास आलेला आहे. परीक्षा केल्यास 'आपण सगळे एक' ही एक चांगली भावना आपण स्वीकारीत आहों, चांगल्या भावनेचें पोषण हें एक सौजन्याचें लक्षण आहे, यापेक्षां या एकीकरणाच्या भावनेत जास्त काहींच आढळणार नाहीं. एकीकरण हें साध्य नसून साधन आहे. त्या साधनाच्या जोरावर आपल्याला हिंदुस्थानांत काहीं प्रत्यक्ष उत्कर्षाचें कार्य सिद्धीस न्यावयाचें आहे, अशा महत्त्वाकांक्षेची बलिष्ठ प्रेरणा एकीकरणाच्या मार्गे असल्याशिवाय तिला सौजन्याच्या निष्क्रिय लक्षणांहून जास्त किंमत कधींच दिली जाणार नाहीं. महाराष्ट्राची संस्कृति निराळी आहे, महाराष्ट्राची रहाणी निराळी आहे, ऐतिहासिक परंपरा निराळी

आहे. शिवाजीच्या महाराष्ट्राने दिल्लीच्या बादशाहाला वेसण घालून साऱ्या हिंदुस्थानाचे राजकीय नेतृत्व एकदा आपल्याकडे घेतले होते. हिंदुस्थानात येणाऱ्या हिंदुस्थानाबाहेरील मुसलमानांच्या घाडी परतून हिंदुस्थानातल्या मानगडांचा निर्णय आमचा. आम्ही एकमेकांच्या विचाराविनिमयाने लांब, त्यात हिंदुस्थानाबाहेरच्या लोकांची लुडबूड नको, असा विचार धोरला बाजीराव, नानासाहेब, सदाशिवरावभाऊ यांच्या डोक्यात घोळत होता; महाराष्ट्राच्या निराळ्या ऐतिहासिक परंपरेची ओळख या माहितीच्या साह्याने होऊ शकेल. संस्कृति, रहाणी, परंपरा हे महाराष्ट्राच्या निराळेपणाचे घटक जमेला धरून एकीकरणाला जर एखाद्या महत्त्वाकांक्षेची बैठक पुरविण्यात आली तरच एकीकरण योग्य प्रकारे पार पडण्याचा संभव आहे. नाही तर मनोवैषम्य सद्भावना एवढ्यावरच एकीकरणाच्या कल्पनेची बोळवण करणे प्राप्त आहे. अशा महत्त्वाकांक्षेला आजच्या राजकीय विचारसरणीत जागा नाही. मविष्यकाळा महाराष्ट्राने साऱ्या देशाच्या राजकारणाचा पुढारीपणा आपल्या हाती घेण्यासाठी एकीकरण झाले पाहिजे, असे कोणी म्हटल्यास तो देशद्रोही ठरेल.

महाराष्ट्राचे रक्षण हे निदान आजच्या घडीस तरी एकीकरणाने घेय बनण्याला हरकत नाही. आज महाराष्ट्रात महाराष्ट्राचे असे काय उरले आहे ! उद्योगधंदे, कारखाने, व्यापार, सावकारी यांवर महाराष्ट्रियांची सत्ता नाही. शेजारच्या प्रांतांतील लोकांनी महाराष्ट्राची केवढ्या विस्ताराची जमीन पैशांच्या जोरावर खाऊन टाकली आहे, याचा अंदाज करणे फारसे कठीण नाही. मराठ्यांची सत्ता आपल्या शेतकीवर सुद्धा अभिमान बाळगण्यासारखी राहिलेली नाही. राने, डोंगर, यांचा व्यवहार परप्रांतस्थांच्या पंजात गुंतलेला आहे. मराठ्यांचे शरीर देखील सव्यां दुसऱ्यांच्या लाभाकरिता खपत असल्याने ते केवळ जन्ममरणापुरते त्यांचे समजावयाचे. (त्या शरीराचाही संकर होऊ लागला आहे, पण अजून

वाटल.

कामाग्नी परिभ्रमपूर्वक केली ती अभ्यासकर्ता नेहमीच महत्त्वाची घटनात्मक अंगी पिऊन त्यांचे सत्यस्वरूप निदर्शनास आणण्याची जी नाहीं, हे दखलविण्यासाठी श्री. बहेकरांनी त्या इतिहासाची शाब्दिक व अवश्य असणारी भूमिका महाराष्ट्राच्या आजतनामपत्त्या इतिहासात रोस याच तारण्याचे प्रतिपादन केले आहे. 'सूक्त महाराष्ट्रा' आहे; असे म्हणजे जगात. श्री. बहेकर यांनी आपल्या निवेचनाच्या अखे- महाराष्ट्र, 'किवा, 'महाराष्ट्राचे एकीकरण' हा एक विषय उपस्थित केला असे दिसण्याकरिता एकाचिन्नाचे काही भाव आकर्षण करणारा 'सूक्त' किष्कजगतींनी आपला ब्रह्म चांगल्या कामात किवा निवारात जातो उद्देश असल्याशिवाय राहते. त्याच्या अंगाची महाराष्ट्रातील नव्याने वर एकीकरण घडवण्याचे तर त्याच्या मना असा काही प्रयत्न माण वीथू निघत नाही तेथे तशा बांधणी अथवा करी घरात घेईल ? निव्यापन उदार कर्तन श्यासाठी महाराष्ट्राचे एकीकरण व्हावे अशी राब्यातील दौऱ्या महाराष्ट्रांना मावत असली तरी ती होण्यासमोर उर्वर अशी राजकीय प्रमाणाची चाख निवारसरणी आहे. ही दुर्दशा हेमला पंढे या दुर्दशाची स्पष्ट तपशीलवार परिस्फुटना करणे म्हणजेसुद्धा पाप करणे अवश्य असून महाराष्ट्र एकीकरणाचे हे स्वयं व्हायला हरकत नाही. ती फार सूक्ष्म आहे, उपश्लेषीय भाव नाही.) ही मयकर दुर्दशा नाहीशी

शाळीस

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

: १ :

“संयुक्त महाराष्ट्र, परिषदे”च्या नेतृत्वाखाली आज एक दयापक चळवळ सुरू झाली आहे. या चळवळीचे ध्येय काय ? या चळवळीचा हिंदी स्वातंत्र्याच्या महान् क्रांतीशी संबंध कशा प्रकारचा आहे ? चाळीसकोटी भारतवासीयांच्या राजकीय व सांस्कृतिक भवि-तव्यांमध्ये मराठ्यांना कोणते स्थान आहे ? भारताच्या सर्वगामी उदयोन्मुख लोकसत्तेशी महाराष्ट्राला एकरूप कसे होता येईल ? आणि एकरूप होऊनहि आपले वैशिष्ट्य व स्वातंत्र्य कसे जतन करता येईल ? असे अनेक प्रश्न आज उभे आहेत.

“संयुक्त महाराष्ट्र”च्या घोषणेबरोबर उत्पन्न झालेल्या वरील अनेक प्रश्नांना वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांकडून वेगवेगळी उत्तरे दिली जात आहेत. काँग्रेस, हिंदुसभा, समाजवादी वगैरे पक्षोपपक्ष आपापल्या दृष्टीने या प्रश्नांची उत्तरे देत आहेत हे साहजिकच आहे. मवाळ व जहाल व सनदर्शीर, क्रांतिकारक असे हे फरक राहणारच. आज संयुक्ताकरणापुरती सर्वांची एकवाक्यता आहे, आणि ही एकवाक्यता कायम राखून सर्व पक्षांनी व वर्गांनी आपापल्या परीने ह्या

संयुक्त महाराष्ट्र

चळवळीला बळकटी आणणे आवश्यक आहे. या चळवळीच्या अंतिम यशाचे स्वरूप काय असावे व ते साध्य करण्यासाठी कोणते मार्ग स्वीकारले पाहिजेत, यासंबंधी एक विचारसरणी मी पुढील प्रकरणांत मांडली आहे.

त्या विवेचनापूर्वी व सर्व विचाराची पार्श्वभूमी म्हणून महाराष्ट्रीय लोक व त्यांची राष्ट्रभूमी यासंबंधी काही ठळक माहिती दिली पाहिजे.

महाराष्ट्रीय लोकसंख्या

प्रथम महाराष्ट्रीय लोकसंख्येचा विचार घेऊं, आजचे सर्व राजकीय विभाग पुसून टाकून, हिंदुस्थानची भाषावार विभागणी करणारा नकाशा काढला तर मराठी बोलणाऱ्या लोकांचा जो प्रदेश ठरेल तोच "संयुक्त महाराष्ट्र". या महाराष्ट्राच्या बाहेरहि मराठे आहेतच, सन १९३१ मध्ये या परदेशस्थ मराठ्यांची संख्या ७,५८,००० होती. यांचा प्रश्न तूर्त बाजूला ठेवूं. महाराष्ट्रांत मराठ्यांची जी सलग वस्ती आहे तिची संख्या किती होते, तें पाहूं.

माझ्या मतें, सन १९४१ मध्ये, महाराष्ट्राची लोकवस्ती अशी आहे :

१	फोंकण	५३,१८,०००
२	गोत्रे	६,६७,०००
३	देश	१,१५,६३,०००
४	मराठवाडा	५०,१५,०००
५	महाविदर्भ	
	(मध्यप्रांत-वन्हाड)	७५,७२,०००
	महाराष्ट्र	३,०१,३५,०००

ह्या मोजणीमध्ये खालील गोष्टी लक्षांत घेण्याची आवश्यकता आहे :

१. सन १९४१ मध्ये केलेल्या खानेसुमारीमध्ये भाषावार मोजणी केलेली नाही. तेव्हा १९३१ मध्ये केलेल्या भाषावार मोजणीचा आधार घेऊन आणि तीच प्रमाणे आजहि कायम आहेत असे समजून कांहीं बाबतींत अंदाजी

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

आंकडा काढावा लागतो. उदाहरणार्थ, बेळगांव जिल्ह्यांत मराठ्यांची वस्ती, सन १९३१ साली, शें. २५*० होती. तेंच प्रमाण सन १९४१ मध्ये कायम समजून १९४१ च्या त्या जिल्ह्याच्या एकूण १,२२,५००० वस्तीपैकी ३,२९,००० मराठे होते असा अंदाज केला आहे. मराठी-कानडी, मराठी-गुजराती, मराठी-हिंदी मराठी-तेलगू अशा संमिश्र भाषिकांच्या जिल्ह्यांना व संस्थानांना वरील पद्धति लावून मी मराठी वस्तीचा अंदाजी आंकडा निश्चित केला आहे.

२. मराठी-कानडीसारख्या संमिश्र जिल्ह्यांतील किंवा संस्थानांतील मराठी वस्ती शें. २५*० इतकी अल्पसंख्य असून तिला महाराष्ट्रांत सामील करून घेतली आहे, कारण आजचे जिल्हे व संस्थाने ही भाषावार बनलेली नाहीत व अल्पसंख्य असूनहि वरील मराठी वस्ती मूळ मराठी लोकसमूहाशी वास्तविक संलग्न व अखंडच आहे.

कांहीं अडचणी

वरील तत्व अंमलांत आणताना अडचणी कशा येऊ शकतात ते पाहण्यासारखे आहे. बेळगांवचेच उदाहरण घेऊं. तेथे शें. २५*० मराठी वस्ती आहे खरी, परंतु ती महाराष्ट्राशी संलग्न अशी किती आहे ? बेळगांव व कांही मोठ्या गांवांतून मराठी वस्ती असून भोंवतालच्या ग्रामीण विभागांत कानडी वस्ती आहे. अशी बेटांसारखी शहरी मराठी वस्ती महाराष्ट्राला संलग्न समजता येणार नाही. शेंकडा २५*० मराठी वस्तीपैकी किती भाग असा तुटक आहे ? वरील प्रश्नांची उत्तरे मिळाल्याशिवाय शेंकडा २५*० वस्ती मराठी म्हणून महाराष्ट्राला जोडून घेणे कर्नाटकावर अन्याय करण्यासारखे आहे. परंतु मी दोबळ अंदाजासाठी हे शेंकडा २५*० चे प्रमाणच हिशेबांत घेतले आहे.

दुसरे उदाहरण नांदेड जिल्ह्याचे घेऊं. येथील वस्तींत शेंकडा ६२*४ मराठे सन १९३१ मध्ये होते. तो सर्वच जिल्हा मराठी समजावयाचा का ? मी आतापर्यंत 'संयुक्त महाराष्ट्र'ची बघने वाचली व नकार पाहिले त्यांत नांदेडला असे जोडून घेतलेले आहे. (श्री. वाकणकर यांनी सन १९४० साली

संयुक्त महाराष्ट्र

प्रसिद्ध केलेला नकाशा पहा.) शें. ६२*४ मराठी वस्तीचा नांदेड जर महाराष्ट्रांत मोडतो तर शे. ६५*० कानडी वस्तीचा बेळगांव संपूर्णपणे कर्नाटकांत कां मोडूं नये ?

वरील अडचणींना नुसत्या सरकारी खानेसुमारीच्या अहवालाच्या आधारेणें तोंड देतां येणेंच शक्य नाहीं. या संमिश्र जिल्ह्यांतून महाराष्ट्राची सरहद्द जाते. परंतु ती निश्चित करण्यासाठीं प्रत्येक लहानसहान खेड्यांतून अगदीं निर्वेध तऱ्हेनें सर्व वयांत आलेल्या स्त्रीपुरुषांचें मत घेतलें पाहिजे. अशा मतमोजणीनंतरच सरहद्दीचा प्रश्न मिटूं शकेल.

वरील स्पर्शकरण लोकशाहीच्या दृष्टीनें किती महत्त्वाचें आहे, तें सांगावयास नकोच. याच दृष्टीनें माझी अशी सूचना आहे कीं, 'संयुक्त महाराष्ट्राचें' वर्णन करतांना किंवा नकाशे काढतांना आपण फक्त पूर्ण मराठी जिल्ह्यांची सरहद्द तूर्त धरावी व कारवार, बेळगांव, गुलबर्गा, बेदर, अदिलाबाद, बालाघाट, बस्तार (संस्थान), छिंदवाडा, बेतूल, नेमाड व दमण या विभागांना संमिश्र भाग म्हणून मानावें.

मुंबई शहर व उपनगरें यांचा प्रश्न निव्वळ लोकसंख्येच्या मोजणीनें सुटणारा नाहीं. त्यांत आर्थिक वर्चस्वाचा व त्याच्या मागोमाग येणाऱ्या राजकारणाचा हात असणारच. पण भाषावार लोकसंख्येपुरतें सध्यां पाहूं.

सन १९३१ मध्ये मुंबई शहरांत शें. ५१*० व उपनगरांत शेंकडा ६२*० मराठे होते. सन १९४१ मध्ये एकूण लोकवस्ती १७,४१,००० होती. त्यांत ९,१६,००० मराठे असावेत. सन १९४६ मध्ये ही संख्या १३ लक्ष झाली असावी असा काही जणांचा अंदाज आहे.

या १३ लक्ष लोकांना महाराष्ट्राचा भाग न समजतां स्वतंत्र "प्रांत" समजणें ही एक 'तडजोड' आज सुचविली जाते.

काँग्रेसनें सन १९२० मध्ये भाषावार प्रांत रचले त्यावेळीं मुंबईची

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

स्वतंत्र "प्रांतिक" कमिटी बनविली, यांत वरील 'तडजोडीची' भूमिकाच बीजरूपानें दिसत आहे. परंतु केवळ लोकसंख्येकडे पाहिलें तर मुंबई महाराष्ट्रांतच मोडणें सहजप्राप्त आहे. कलकत्याचें उदाहरण पहा. तेथेंहि बंगाली भाषिक फक्त शें. ५४'२ आहेत व हिंदी भाषिक शें. ३६'४ आहेत, (मुंबईत गुजराती भाषिक शें. २१'० आहेत).

पांच विभागांतील जिल्हे व संस्थानें

आरंभी संयुक्त महाराष्ट्राचे पांच विभाग दिले आहेत व विभागांची एकूण लोकसंख्या दिली आहे. आता प्रत्येक विभागांतील जिल्हांची व संस्थानांची नांवें खाली देत आहे.

१ कोंकण

- (अ) मराठी जिल्हे:—मुंबई (शहर), मुंबई (उपनगर), ठाणें, कुलाबा, रत्नागिरी.
- (ब) मिश्र जिल्हे:—दमण (नगर हवेली), कारवारमध्ये शें. ३८'० मराठी वस्ती.
- (क) संस्थानें:—जव्हार, जंजिरा, सावंतवाडी.

२ गोवें

गोव्याची सन १९३१ ची वस्ती ५,७९,९७० होती. शें. १५'० वाढ धरून सन १९४१ ची संस्था ६,६७,००० धरावयास हरकत नाही.

तेथील थोडी वस्ती "कानडो कोंकणी" नांवाची कानडीची एक पोटभाषा बोलणारांची असावी. त्याबद्दल जास्त तपशील काढून या भाषिकांना कर्नाटकांत समाविष्ट केलें पाहिजे. माहितीच्या अभावीं मी सर्वच वस्ती महाराष्ट्रांत धरली आहे. (अर्थात् कोंकणीला मी मराठीची पोटभाषा धरली)

मराठी लोकवेदाचा विचार करतानाच संस्थानांचा प्रश्न घटनेच पुढे येतो. याला दोन बाजू आहेत. एकीकडे हिंदूवाद व गांधी या संस्था-नांचा नाश झाल्याशिवाय मराठींच्या पुर्णोत्कर्णच पुढे होऊ शकत नाही; दुसरीकडे मराठी राजांचा कायदा, गुजराती व हिंदी प्रजा स्वतंत्र झाल्या-शिवाय मराठींच्या राजांची अस्तित्वा कमी, आणि, मराठीकोसल, यालाच व

संयुक्त मराठी व संस्थाने

संस्थाने संस्थाने.

(अ) निम्न विभाग:—बेमाड, वृत्तल, छिंदवाडा, आजगाड, आणि

पुणे, नागपूर, मडगा, चांदी.

(ब) मराठी जिल्हे:—वृत्तलगा, अकोल, अमरावती, यवतमाळ,

५ मराठीपुढे

(अ) निम्न विभाग:—बेदर, गुजगा, आदिजाबाद.

बाळ.

(ब) मराठी जिल्हे:—औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, जयसिंगाबाद,

६ मराठीबाबत

याकडील पाठी)

(अ) निम्न संस्थाने:—कोल्हापूर, औरा, सांगली, जव, निरज (थोरली व थोरली व थोरली पाठी), छिंदवाडा (थोरली व थोरली पाठी)

सांग.

(ब) मराठी संस्थाने:—सुरगा, और, फडतल, परभणी, चांदी, आणि

(अ) निम्न जिल्हे:—अकोल, अकोल २५० मराठी वृत्ताने.

पुणे, सांगली, आजगाड.

(ब) मराठी जिल्हे:—अहमदनगर, पुढे व थोरली जालदेहा, नाशिक,

३ वृत्ताने

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

शुर्जर या लोकसमूहांचे एकीकरण होऊ शकत नाही. संयुक्त महाराष्ट्राची घोषणा लोकशाहीला सुसंगत आहे व ती तशी राहावयाची असेल तर या घोषणेत बेजारी राष्ट्रांच्या एकीकरणची देखल घेतलेली असलीच पाहिजे. मराठवाडा व गोवें महाराष्ट्रात परत घेताना बडोदें, वगळेर, इंदूर व दक्षिणेकडील रामदुर्ग इत्यादि संस्थानें रद्द होऊन तेथील प्रजा त्या त्या मातृभूमीमध्ये निसळली पाहिजे, असा आग्रह 'संयुक्त महाराष्ट्र'च्या अभिमान्यांनीच धरला पाहिजे.

वरील विचार घेतला तर लोकसंख्येच्या दृष्टीने काय घडामोडी होतील त्याची ढोबळ मोजदाद मो खाली केली आहे.

तीच कोटि मराठ्यांपैकी जी वस्ती संस्थानां अंमलाखाली आहे, तिची मोजणी अशी:-मोगलाईत ५०,१५,०००; गोव्यात ६,६७,०००; तसेंच कोंकण, देश व महाविदर्भ यांमधील मराठी व मिश्र वस्तीच्या संस्थानांत एकूण मराठी प्रजा २५,७८,०००.

सारांस, एकूण ७८,६०,००० मराठी वस्ती निरंकुश राजसंस्थानां आहे. (यापैकी ५६,८२,००० प्रजा अहिंदु राजसंस्थानां आहे.)

मराठी संस्थानांतील मराठेतर प्रजा

आता, मराठी रज्यांच्या निरंकुश अंमलाखालील मराठेतर प्रजेची मोजदाद करूं.

प्रथम मराठी-कानडी आठ संस्थानें व पूर्ण कानडी सात संस्थानें घेऊं.

कोल्हापूर, औंध, सांगली, जत, मिरज (थो. व धा. पाती), कुंभवाड (थो. व धा. पाती) या आठ संस्थानांची कानडी प्रजा, माझ्या मोजणीप्रमाणें २,६९,००० असावी. ही मोजणी मी अशी केली : सन १९३१ मध्ये या आठ संस्थानांची एकूण वस्ती १६,२५,००० व कानडी वस्ती ३,५५,६०० होती. म्हणजे कानडी वस्ती २२% होती. सन १९४१ मध्ये एकूण वस्ती

संयुक्त महाराष्ट्र

१८,३६,००० होती. त्यावरून कानडी वस्ती ४,०४,००० असावी. ही कर्नाटकाशी संलग्न आहे हे नकाशावरून दिशेल.

पूर्ण कानडी संस्थाने सात आहेत ती अशीः—जमखिंडी, मुधोळ, रामदुर्ग, वाडी, सावनूर, अक्कलकोट व म्हैपूरजवळचे सोंडूर. यांपैकी पहिल्या सहांची सन १९४१ मधील वस्ती ३,६७,००० आहे. सोंडूरची वस्ती १६,००० च्या आसपास असावी. (कारण सन १९२१ मध्ये ती १३,००० होती.) एकूण ही वस्ती सुमारे ३,८३,००० धरावयास हरकत नाही.

एकूण ७,८७,००० कानडी प्रजा मराठी राजांच्या सत्तेखाली असावी.

ग्वालहेर, इंदूर धार व देवास (थो. व धा. पाती) या माळव्यांतील संस्थानांची एकूण वस्ती ५९,४५,००० आहे. ती राजस्थानी किंवा हिंदी भाषा बोलणारी आहे. तसेच बडोद्याची २८,५५,००० प्रजा गुजरातीभाषिक आहे. सन १९४४ च्या मार्चमध्ये कांही लहान संस्थानांचा बडोद्याच्या कक्षेत समावेश करण्यांत आला आहे व अशा रीतीने सुमारे ६,००,००० नवीन प्रजेवर बडोद्याची अप्रत्यक्ष सत्ता स्थापन झाली आहे.

सारांश, मराठी संस्थानिकांच्या कानडी, गुजराती, हिंदी व राजस्थानी प्रजेची एकूण वस्ती १,०१,८७,००० आहे व यांना कर्नाटकादि प्रदेशांच्या जनतेशी परत निर्वेधपणे मिसळता येणे आवश्यक आहे. निजाम राज्य, गोवे इत्यादि राजवटीमुळे महाराष्ट्राची झालेली फाळणी रद्द करतांना आपल्याला कर्नाटक, गुजरात इत्यादि राष्ट्रांची मराठी संस्थानांमुळे झालेली ही फाळणी रद्द करण्याची घोषणा केली पाहिजे.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा निर्भेळ लोकशाहीच्या व्यापक इष्टीने विचार करण्यासाठी ७८,६७,००० संस्थानी मराठी प्रजा व मराठी संस्थानांतील १,०१,८७,००० मराठेतर प्रजा यांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न हाती घेतला पाहिजे. किंबहुना ३ कोटी मराठ्यांच्या एकीकरणाच्या चळवळीमध्ये या पावणेदोन कोटी संस्थानी प्रजेच्या मुक्ततेचा प्रश्नच प्रमुख ठरणार आहे.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

बाकीचे प्रश्न संख्याबलाच्या दृष्टीने गौण आहेत व पुष्कळसे सनदशीर मार्गांनी सुटण्यासारखे आहेत. संस्थानी प्रजेचा प्रश्न मात्र ब्रिटिश सत्तेच्या पूर्ण नाशाबरोबरच सुटणारा व क्रांतिकारक मार्गांनीच सुटणारा आहे.

आतांपर्यंत मराठी लोकसमूहाची जी आंकडेवारी दिली तिचा जिल्हेवार तपशील खालील कोष्टकांत दिला आहे. :

	क्षेत्रफळ चौ. मैल	लोकसंख्या (हजारांत)
१ कोंकण		
(अ) मराठी जिल्हे		
मुंबई शहर	००३०	१४९०
व उपनगरे	१५३	३५१
ठाणे	३५२६	९३३
कुलाबा	२२१२	६६९
रत्नागिरी	४०६९	१३७३
(ब) संमिश्र विभाग		
दमण (नगर हवेली)	?	?
कारवार (३८ टक्के मराठी)		१६८
(क) संस्थाने		
जव्हार	३०८	६५
जंजिरा	३७९	११७
सावंतवाडी	९३०	२५२

२ गोवे

संयुक्त महाराष्ट्र

३ देश

(अ) मराठी जिल्हे

अहमदनगर	६६४६	११४२
पूर्व खानदेश	४५९८	१३२८
पश्चिम खानदेश	५३२०	९१२
नांशिक	५९२२	१११४
पुणे	५३४७	१३५९
सातारा	४८९१	१३२७
सोलापूर	४५७२	१०१५

(ब) मिश्र जिल्हे

बेळगांव (२५ टक्के मराठी)	३०६
----------------------------	-----

(क) मराठी संस्थाने

भीर	९१०	६५६
फलटण	३९७	७२
* सुरगणा	३६०	६५
* धरमपूर	७०४	६२२
* डांग	९९६	३४
* वासदा	२६५	४९

(ड) मिश्र संस्थाने

कोल्हापूर	३२२९	६०९२
-----------	------	------

* ह्या संस्थांनाचा समावेश अलीकडे पुनरायमध्ये करण्यांत आला आहे.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

औंध	५०१	८९
सांगली	११३६	२९३
जत	९८१	१०७
मिरत (थो. पाती)	३४२	१०९
,, (धो. पाती)	१९६	१४६
कुहंदवाड (थो. पाती)	१८२	५३
,, (धा. पाती)	११६	४७

४ मराठवाडा

(अ) मराठी जिल्हे

औरंगाबाद	६२१२	१०७२
परभणी	५१२५	८५४
नांदेड	३७७१	८०३
उस्मानाबाद	३५२६	७४९
बीड	४१३२	७१४

(ब) मिश्र जिल्हे

बेदर (३७.५ टक्के मराठी)	३८४
गुलबर्गा (१६.३ टक्के ,,)	२१४
अदिलाबाद (१०.९ टक्के ,,)	१७२

५ महाविदर्भ

(अ) मराठी जिल्हे

वर्धा	२४३५	५१९
नागपूर	३८३६	१०६०
चांदा	९२०५	८७३

संयुक्त महाराष्ट्र

भंडारा	३५८०	९६३
अमरावती	४७१५	९८९
अकोला	४०९३	९०८
बुलढाणा	३७६३	८२१
यवतमाळ	५२३८	८८८

(ब) मिश्र जिल्हे

नेमाड (१५ टक्के मराठी)	७७
वेतूल (२४ टक्के ”)	१०५
छिंदवाडा (१८ टक्के ”)	१८८
बालाघाट (२८ टक्के ”)	१८१

(क) संस्थाने

बस्तर या संस्थानची लोकसंख्या ५ लक्ष २५ हजार आहे व मराठी भाषिक १ लक्ष ७५ हजार आहेत. परंतु गेल्या ५० वर्षांत येथील जनतेची भाषा व जीवन हे हिंदी भाषिकांच्या विमानाशी समरस होत गेलेले असून आज या संस्थानांचा समावेश महाराष्ट्रात करता येणार नाही असे वाटते.

मराठा लोकसमाजाचे स्वरूप

लोकसंख्येचा विचार करतांना केवळ आजच्या मराठी भाषिकांच्या संख्येचा विचार केला व या लोकांचे आजचे वसतीस्थान म्हणजे महाराष्ट्र, हेच तत्व आज मानावे लागेल. लोकसंख्येचा व देशविस्ताराचा विचार करिताना प्राचीन घडामोडींकडे पाहणे जरूर नसले तरी या लोकसमाजाची घडण ज्या ऐतिहासिक काळांत झाली त्या काळाकडे पाहणे इतर दृष्टींनी नरूर आहे. केवळ इतिहास-संशोधनाची दृष्टि ठेऊन या घडामोडीं पहाणे शक्य आहेच; शिवाय या संशोधनामुळे आपल्याला मराठी समाजाच्या भाषिक व प्रादेशिक एकामतेची कुळकबा जर उमगली तर ती हवीच आहे. या एकामतेच्या ऐतिहासिक विका-

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

सामुल्लेख महाराष्ट्रीय लोकसमूहांसारखें समूह अर्वाचीन काळांत “ राष्ट्र ” या दर्जाला पोचूं शकले आदित व महाराष्ट्रीय समाजाचा इतिहास या राजकीय दृष्टीनें आजहि महत्त्वाचा आहे; म्हणून थोडक्यांत तो पाहूं.

प्राचीनकाळां येथें प्रथम वारली, कोळी, ठाकर वगैरे लोकांची वस्ती होती. नंतर इ. स. पूर्व १००० च्या सुमारास या अरण्यमय प्रदेशांत ‘दामनीय’ व ‘महाराष्ट्रिक’ या नांवाचे लोक शिरले व त्यांनीं वारली वगैरे लोकांना डोंगराळ भागांत रेटले. यानंतर इ. स. पूर्व ३०० पासून इ. स. ५०० पर्यंत महाराष्ट्रावर शातवाहन, भाद्र वगैरे प्राचीन राजघराण्यांनीं राज्यें केलीं. या काळांत ग्राम-संस्थेला व वतनसंस्थेला स्थिर स्वरूप येत गेलें व ह्या संस्थांची परंपरा पुढें ब्रिटिश अंमलापर्यंत अबाधित राहिलेलीं दिसतें. या नंतरच्या सातशें वर्षांच्या काळांत शिलाहार, चालुक्य, राष्ट्रकूट व दुसरे चालुक्य अशीं राजघराणां येथें नांदलेलीं आढळतात. इ. स. १२०० पर्यंतच्या ह्या काळाच्या शेवटीं यादवांचें राज्य चालूं होतें व मुसलमानांच्या आघातांनीं तें राज्य बुडाल्यावर मग भोसल्यांच्या घराण्यांत पुन्हां राज्यकर्तें उत्पन्न होईपर्यंतच चारशें वर्षांचा काळ एका दृष्टीनें अराजकाचाच गेला.

या सर्व राज्यविषयक घडामोडींत मराठीभाषिक बहुजन समाजाचें जीवन कसें होतें ? त्यांना आपण सर्व “ महाराष्ट्रीय ” आदित अशी जाणीव होती काय ? या प्रश्नांचें सविस्तर उत्तर देण्याचा प्रयत्न मी “ मराठ्यांच्या इतिहास व राष्ट्रियत्व ” या प्रकरणांत केला आहे. सध्यां संक्षेपानें एवढेंच म्हणतां येईल कीं येथीन प्राचीन वंशाचे लोक व बाहेरून आलेले क्षत्रिय व इतर लोक यांच्या संकरामुळे उत्पन्न झालेल्या महाराष्ट्रीय लोकसमाजाला स्वतःच्या एकजिनसीपणाची, व इतरांपासून वेगळे असण्याची, जाणीव इ. स. १२०० च्या सुमारास झाली असावी. या काळांतला महानुभाव पंथ हा मराठी भाषेचा तर कष्ट अभिमानी होताच, पण “ महाराष्ट्रीय असावे ” असें सांगण्याइतका प्रादेशिक अभिमानही त्यांच्यांत उत्पन्न झालेला दिसतो. आजच्या महाराष्ट्राशीं

संयुक्त महाराष्ट्र

पुष्कळशी जुळणारी अशी महाराष्ट्रांची क्षेत्रव्याप्ती महानुभावानी सांगितलेली आढळते. (सोबतचा नकाशा पाहा)

महाराष्ट्रांतला एकंदर समाज वांशिक दृष्टीने व जातिव्यवस्थेने अनेक पोटविभागांत विभागलेला असूनहि त्यांच्यामध्ये महाराष्ट्रीयत्वाची जाणीव उत्पन्न झालेली होती व याचा कारण मुख्यतः मराठी भाषाच होय. श्री. वि. का. राजवाडे यांनी म्हटलें आहे कीं, “ मराठा क्षत्रिय, मराठा कुणबी, शुद्र कुणबी व नागवंशी महार बहुप्रज पडल्याकारणाने अल्पसंख्यांक ब्राम्हणांना व महाराष्ट्र क्षत्रियांना संस्कृत भाषा सोडून मराठ्यांची भाषा स्वीकारावी लागली ” व त्यामुळे या एकभाषी लोकांत साहाजिकच एकजिनसीपणा उत्पन्न होऊं लागला. (राधामाधवविलासचंद्र, प्रस्तावना, पा. २०१).

आजच्या या संमिश्र मराठा सम्राजांचे बहारींचे वर्णन प्रा. माटे यांनी “ उपेक्षितांचे अंतरंग ” या पुस्तकांत असे केलेलें आढळते, “ ज्या मानवी प्राण्यांनीं हे (तारळ) खोरें भरून राहिलें आहे त्याचेही धर पाहण्यासारखे आहेत. मधूनमधून एखाद् दुसरा वरच्या पृष्ठावरचा खडा मुसलमानो आहे; त्याच्याखालीं गुजर मारवाडी आहे; त्याच्याखालीं चित्पावन ब्राम्हण आहे; त्याच्याखालीं देशस्थ ब्राम्हण आहे; त्याच्याखालीं मराठा आहे, पुष्कळ खोल गेल्यावर कुणबी आहे; आणखी खोल गेल्यावर अगस्त कर्षीची पाऊलवाट आहे; तिच्याखाली मांग रामोशी आहे. हे समाजसरोवर काळसर गढूळ आहे ” (पान ४३). या समाजसरोवराचा एकजिनसीपणा वांशिक किंवा सांस्कृतिकही फारसा नसून भाषिकच आहे असें दिसून येईल.

सन १४४८ मध्ये केशवाचार्याने लिहिलेल्या ‘महिकावतीच्या बखरीत’, राजवंशावळीच्या प्रकरणांत, ‘ महाराष्ट्रीय ’ किंवा ‘ मराठा ’ समाजाची व्यापक व्याख्या केली आहे. या व्याख्येप्रमाणें भोसले, जाधव वगैरे “ शहाण्णव कुळीचे ” पाटील, देशमुख वगैरे वतनदार व इनामदार हे सर्व महाराष्ट्रीय; शेतकी पेशा पत्करणारे “ देसाय, पाटेल, म्हातरे ” वगैरे सर्व मराठेच;

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

उदीर्मांत पडलेले राजत, शिंदे, वसोदेहा मराठेच; तसेच "कौळी, सुरी" वगैरे "बारा कुळीचे" शेतकरीही मराठे; कारकून वृत्तीचे "राणे, प्रभू" इत्यादि लोक, तसेच "शेतकरी, कांसार, तांबट, पोगार, लोहार, गाडबडे, बाहारे, माती, वैती, कोळी, सोनकोळी, डोरकोळी, आंगरी, बारू, होखले, नट, माट, बुरुड चर्मक इत्यादि वर्णावर्ण अत्यंत हे सर्व महाराष्ट्र." (महिकावतीची बखर, श्री. वि. का. राजवाडे यांची प्रस्तावना पान १०८ व बखर पान ६०).

या व्यापक व्याख्येमुळे असे स्पष्ट दिसते की सन १४५० च्या सुमारास महाराष्ट्रातील सर्व समाजांत एक "मराठेपणाची" जाणीव स्थिर झाली होती. या समाजापैकी प्रत्येक व्यक्तीने व जातीने आपापला कुलधर्म व जातिधर्म पाळावा म्हणजे "महाराष्ट्रधर्माचे" पालन होईल असे केशवाचार्यांनी म्हटलेले आहे. अर्थात, "महाराष्ट्रधर्म" ह्या कल्पनेत आधुनिक राष्ट्रधर्माचा किंवा राष्ट्रीयत्वाचा आशय नाही, परंतु परंपरागत हिंदूधर्माने वागणारा महाराष्ट्र-समाज उन्नत व्हावा अशी या "महाराष्ट्र-धर्माची" घोषणा आहे. हीच घोषणा पुढे "मराठा तेंतुका मेळवावा, महाराष्ट्र-धर्म दाढवावा" या राम-दासांच्या उद्गारांत पुन्ही दोन शतकांनी अवतरली, सारांश, आजच्या अर्थाने राष्ट्रीय नसलेली परंतु मध्ययुगीन समाजांत जो एकजिनसीपणा भावमुळे व इतर समान बंधनांनी येतो त्यामुळे उदभवलेली एक महाराष्ट्रीयत्वाची जाणीव आरव्या शतकापासून अस्तित्वांत आसा ती असे दिसते.

महाराष्ट्राचा विस्तार

लोकसंहया व लोकसमाजाचा इतिहास पाहिल्यावर आता महाराष्ट्राच्या क्षेत्रव्याप्तिकडे पाहणे जरूर आहे. एक मोठे प्रथमच लक्षांत घेतली पाहिजे ती अशी की, महाराष्ट्राच्या संयुक्तोत्क्राणाचा प्रश्न हा एका अर्वाचीन राष्ट्राच्या उदयाचा प्रश्न आहे व त्यामुळे या उदयोगुल राष्ट्राच्या भौगोलिक मर्यादा ठरविताना आधुनिक काळातील स्थितिच लक्षांत घेणे आवश्यक आहे. आज महाराष्ट्राची क्षेत्रव्याप्ति ठरविताना महाराष्ट्र व त्याला संलग्न असलेली कर्नाटक,

संयुक्त महाराष्ट्र

आंध्र इत्यादि राष्ट्रे द्यांच्या सर्वसाधारण जनतेचा कौल ध्यावा लागेल. सरहद्दी ठरवितांना प्रत्यक्ष त्या त्या ठिकाणच्या खेज्यांत जाऊन सार्वत्रिक मतदान पद्धतीने (प्लेबिसाइट्ने) मर्यादा ठरवाव्या लागतील. केवळ एखादे सरहद्दी ठरविणारे कमिशन नेमून व आजपर्यंत ब्रिटिश हद्दीत व संस्थानी हद्दीत घेतल्या गेलेल्या शिरगणतीच्या नोंदींचे अहवाल त्या कमिशनपुढे टाकून भागणार नाही. एकतर हे अहवाल नोकरशाहीच्या बेशिस्त व बेफिकार पद्धतीने केलेले आहेत व अलिच्छ्या शिरगणतीमध्ये तर भाषावार मोजणांच केलेली नाही; दुसरे असे की कित्येक ठिकाणी नवीनच उद्भवलेले प्रांतीय दुरभिमानाचे किंवा पॅनइस्लामिझमसारखे धार्मिक दुरभिमानाचे वेड भाषिक मोजणीच्या बाबतीत शिरलेले आहे. उदाहरणार्थ मराठी भाषिक अशा मुसलमान समाजांतील अनेक व्यक्तींनी आपली भाषा उर्दू म्हणून नोंदविली आहे. या सर्व गोष्ट्यांमध्ये न पडतां सरळ लोकांकडे जाऊन सार्वत्रिक मतदानपद्धतीने त्यांचा कौल घेणे हेंच शेवटी श्रेयस्कर ठरणार आहे.

खरोखरीच लोकशाहीच्या मार्गाने संयुक्त महाराष्ट्राच्या ध्येयाला वरील पद्धतीने मूर्तस्वरूप येईल तेव्हां खरें! तोपर्यंत या प्रश्नाला अनेक फाटे फुटत राहणार. विशेषतः मूठभर सुशिक्षितांच्या हाती प्रश्न राहिला तर ऐतिहासिक व सांस्कृतिक संशोधनातला अनिश्चितपणा व या क्षेत्रात प्रभावी असलेला प्रांतिक दुरभिमान ह्याचा उपसर्ग त्याला पोहोचणारच. म्हणून याबाबतीत थोडा विचार करणे प्राप्त आहे.

महाराष्ट्राच्या मर्यादा ठरवितांना बहुसंख्य मराठी लेखकांचा कल साधारणपणे महाराष्ट्राचे क्षेत्र शक्य तेवढे फुगवण्याकडे असतो. उदाहरणार्थ 'भाषिक महाराष्ट्र' चळवळीचे पुरस्कर्ते श्री. शं. रा. शेडे याचा 'महाराष्ट्राची क्षेत्रव्यापि' हा लेख ध्या ('तरुण भारत'—विशेषांक, फेब्रुवारी १९४७). त्या लेखात त्यांनी महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासांत पहिल्यानेच निश्चितपणे आढळणारी अशी महाराष्ट्राची क्षेत्रव्याप्ति म्हणून दुसरा पुलकेशी (इ. स. ६०९-६४२ राज्यकाल) याच्या साम्राज्याचाच तपशील दिला आहे! आज ज्याला आपण महाराष्ट्र

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

म्हणतो त्यांच्या व्यतिरिक्त म्हैसूर, दक्षिण गुजराथ, माळवा व अर्धाअधिक राजपुताना हे सर्व प्रदेश " तत्कालीन महाराष्ट्रात समाविष्ट असलेले विभाग " होते असे त्यांचे मत आहे. या महाराष्ट्रात ९९००० गावे होती व या विस्तृत प्रदेशांतील समाज सांस्कृतिक व सामाजिक दृष्ट्या एकात्म होता, असे ते म्हणतात. त्याकाळच्या ह्या " महाराष्ट्रात " भाषिक ऐक्यही होते असे त्यांचे प्रतिपादन आहे. पुढे या चालुक्यकालीन महाराष्ट्राचा संकोच होऊन नर्मदेच्या उत्तरेकडील महाराष्ट्र बाराव्या शतकापर्यंत लुप्त झाला व असे होण्याचे कारण दहाव्या शतकाच्या आगेमागे एक " मोठी सामाजिक व सांस्कृतिक क्रांति " झाली असावी असा त्यांचा अंदाज आहे !

वस्तुतः चालुक्यकालीन महाराष्ट्राच्या व्याप्तीबद्दलचे त्यांचे मत चुकीचे आहे. ते ज्याला तत्कालीन महाराष्ट्र म्हणतात तो प्रदेश पुलिकेशीच्या साम्राज्याचा विस्तार आहे. राज्य किंवा साम्राज्य ह्यांचे राष्ट्रही समीकरण करणे ही श्री. शेंडे ह्यांची चूक आहे. पुलिकेशीच्या साम्राज्याला जर महाराष्ट्र म्हणावयाचे तर पेशवेकालीन मराठी साम्राज्यालाही महाराष्ट्र म्हणण्यास काय प्रत्यबाध आहे ! ह्याबाबतीत नमूद करण्यासारखी गोष्ट अशी की संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळात श्री. विनायक महाराज मसूरकर यांनी संयुक्त महाराष्ट्राचा एक नकाशा छापून प्रसिद्ध केला होता व त्यामध्ये महाराष्ट्राची व्याप्ति जवळजवळ मराठी साम्राज्याचा व्याप्ति-इतकी दाखविलेली होती. पुलिकेशीच्या साम्राज्यासंबंधी दुसरी एक गोष्ट पाहण्यासारखी आहे. ह्या दुसऱ्या पुलिकेशीने इ. स. ६२० मध्ये हर्षवर्धनाचा पराभव केला. ह्या पराक्रमी पुलिकेशीला श्री. शेंडे महाराष्ट्रीय सम्राट समजतात; उलट कर्नाटकांतील विद्वान् त्याला कर्नाटकीय समजतात. उदाहरणार्थ प्रा. मुगळी हे आपल्या ग्रंथांत म्हणतात, की ' हर्षवर्धनाचा हा पराभव म्हणजे कर्नाटकाच्या इतिहासांतील एक महत्त्वाचा विजय आहे. कारण एका कर्नाटकीय सम्राटाने कर्नाटकीय सेनेच्या बळावर हा महत्त्वाचा विजय मिळविलेला होता.

संयुक्त महाराष्ट्र

चाळुक्यांनंतरचं महाराष्ट्रातील राज्यकर्ते म्हणजे राष्ट्रकूट. हे देखील कर्नाटकीय होते व त्यांच्या साम्राज्याच्या विस्तारावरूनही महाराष्ट्राची क्षेत्रव्याप्ति ठरविणे अशक्य आहे, असे कर्नाटकीयांचे मत आहे. कर्नाटकचे संशोधक कर्नाटकाची क्षेत्रव्याप्ति कावेरी व गोदावरी या नद्यांच्या मधील प्रदेश समजतात, व श्री. शेंडे ह्यांच्यासारखे लोक महाराष्ट्राची व्याप्ति म्हैसूरपर्यंत नेऊन भिडवितात ! या प्राचीन इतिहासातील वादाला निर्णायक स्वरूप येणे दुरावास्त आहे. व त्यावर भर देणे “ संयुक्त महाराष्ट्राच्या ” ध्येयाला विघातक आहे. नंतरचा इतिहास घेतला तर असे दिसते की मराठी भाषेचा उदय, तिच्यामध्ये ग्रंथनिष्पत्ति व महाराष्ट्राविषयी प्रादेशिक अभिमान असा बाराव्या शतकांत उत्पन्न झाला. यावेळीं उदयास आलेल्या महानुभाव पंथानें महाराष्ट्राची व्याख्या केली आहे व ती कुठल्याही साम्राज्याच्या आधारांनं केलेली नसून मराठी लोकभाषेच्या आधारांनं केलेली दिसते. या व्याख्येप्रमाणें महाराष्ट्राच्या सीमा काढण्या तर आजच्या महाराष्ट्राची त्या पुष्कळशा जुळतात. बाराव्या शतकामध्ये मराठी लोकभाषा व महाराष्ट्रांतच आढळणाऱ्या अशा सामाजिक चालींरिति, संस्था व धार्मिक परंपरा यांचा पाया घातला गेला. याच परंपरेचें मूत्र ज्ञानेश्वर तुकारामादि संतकवींनी अखंड ठेवलेलें दिसते. लोकभाषा व बहुजनसमाजाची संस्कृति यांची ही अखंड एकसूत्रता राहिल्यामुळेच आज आधुनिक महाराष्ट्राला प्रादेशिक, भाषिक व सांस्कृतिक एकारमता प्राप्त होऊं शकली आहे. महाराष्ट्राच्या क्षेत्रव्याप्तीच्या बाबतींत लोकभाषेच्या ऐवजीं राज्यांच्या यशापयशाकडे व कर्माधिक होणाऱ्या विस्ताराकडे पाहिले तर असे दिसते की बाराव्या शतकांतर शिवकालापर्यंत महाराष्ट्राच्या राजकीय उलढालींत त्याच्या क्षेत्रव्याप्तीचा प्रश्न येऊं शकला नाहीं. कारण या काळांत महाराष्ट्रावर एखादी स्थिर अशी सत्ता नव्हती व जो काहीं अंमल होता तो परकीय व परधर्मीय राजांचा होता. शिवकालामध्ये व त्यानंतरच्या काळांतदेखील जो राज्यसंस्थापनेचा उद्योग झाला त्यामध्ये मराठी बोलणाऱ्या लोकांचा सलग महाराष्ट्र प्रदेश राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र ठेवावा हें ध्येय पुढे

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

ठेवले नेलें नव्हतें. प्रा. न. र. फाटक ह्या इतिहासज्ञाचें या बाबतींत स्पष्ट मत असें आहे कीं मराठी साम्राज्याच्या वैभवशाली काळांतही महाराष्ट्र ह्या विभाग-लेलाच राहिला व महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणानें ध्येय मराठी राज्यकर्त्यांना कधींही पुढें ठेवावेंसें वाटलें नाहीं. त्यामुळेंच एकीकडे मराठ्यांचा झेंडा अटकेपार, बंगालवर व तंजावरकडे गेला होता तरी गोव्यांतिल पोर्तुगीज सत्ता कायम राहिली, गोदावरीच्या खोऱ्यावर निजामाचें राज्य कायम राहिलें व नागपुरकर भोसल्यांचें राज्य तुटकपणें स्वतंत्र राज्य म्हणून नांदत राहिलें. प्रा. फाटक यांच्या मतान्तर मोठ्या आवेशानें हला करणारे एक इतिहासज्ञ “झंकार”च्या, ता. ४-८-४६ च्या अंकांत, लिहितांना म्हणतात कीं महाराष्ट्राच्या वैभव-काळांत “या देशांत चांगली प्रबल केंद्रसत्ता असती तर या प्रदेशाचे आज दिसणारे चार खंड दिसलेच नसते असें म्हणावयास इतिहासाचा भरपूर आधार आहे. आणि इतिहासांत अपुरें राहिलेले हें कार्य आतां पुरें करण्याची वेळ आलेली आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.” ही वेळ आतांच कां आली ? शिवाजी महाराजांचें अपुरें कार्य अटकेपार झेंडा नेणाऱ्या पेशव्यांना कां पुरें करतां आलें नाहीं ? जणुंकाय या प्रश्नाचें उत्तरच देण्यासाठीं हें इतिहासज्ञ म्हणतात, “विषाव्या शतकांत नवे आर्थिक व्यवहार महाराष्ट्रांतिल समाजांत स्वतंत्र-पणाची भावना वाढविण्यास कारणीभूत होत आहेत.” याचा अर्थ असा कीं महाराष्ट्राला भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेच्या विकासामुळें राष्ट्रीय स्वत्वाची जाणीव आज होत आहे व तशी ती ब्रिटिशपुर्व काळांत नव्हती व भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेचा अभाव हेंच निर्णायक कारण आहे. प्रबल केंद्रसत्ता त्या काळांत उद्भवूं शकली नाहीं हा देखील त्या काळांतिल राजसत्ता, घतनसंस्था व ग्राम-संस्था या प्रमुख संस्थांना आधारभूत असलेल्या अर्थव्यवस्थेचाच परिणाम होय. यावरून असें म्हणावेंसें वाटतें कीं प्रा. न. र. फाटक यांच्या प्रतिपादनाला “ऐतिहासिक दृष्ट्या विकृत व भ्रममूलक” समजणारे हे इतिहासज्ञ स्वतःच त्या प्रतिपादनाला पोषक असें विवेचन करीत आहेत.

सारांश, मराठ्यांच्या राष्ट्रभूमीचा विचार करीत असतांना ऐतिहासिक

संयुक्त महाराष्ट्र

कार्ळातील राज्यविस्ताराकडे किंवा सांस्कृतिक विस्ताराकडे पाहून उपयोग नाही, उलटपक्षीं केवळ आधुनिक मराठी भाषिकांच्या बसतीच्या प्रदेशाला 'महाराष्ट्र' समजले पाहिजे. महाराष्ट्र हे प्राचीन इतिहासाने सिद्ध होणारे राष्ट्र नसून अर्वाचीन काळात भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर उदयास येत 'चाललेलें राष्ट्र आहे, हे तत्त्व मानल्यावर ऐतिहासिक व सांस्कृतिक कारणे घ्राखवून महाराष्ट्राची व्याप्ति वाढविण्याचा मोह कोणास होणार नाही. परंतु असा मोह पडून महाराष्ट्राच्या मर्यादा ठरविताना कसा चुकीचा आग्रह धरला जातो ह्याचे एक उदाहरण देणे अप्रस्तुत होणार नाही. 'महाराष्ट्राचा राजकीय प्रांत' या पुस्तकाचे कर्ते श्री. शेंडे असे प्रतिप्रादन करतात की भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वाचा महाराष्ट्राच्या बाबतीत एक अपवाद आहे. तो असा : महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवर काही लोकसमूह असे आहेत की ते संस्कृतीने मराठी असून भाषा-मात्र मराठी न बोलतां पलीकडील शेजाऱ्यांची बोलतात. उदाहरणार्थ, "खानदेश व नाशिकच्या पश्चिम भागातील कोंकण समाज, वऱ्हाड व मराठी प्रांतातील गोंड, भिल्ल व इतर वन्य समजले जाणारे समाज, हळब व तत्सम मानीव वन्यजातीय समाज, धारवाड, विजापूर, बेळगाव, गुलबर्गा, रायचूर, कारवार ह्या जिल्हांतील कानडी बोलणारा महाराष्ट्रीय, मंगळोर ते त्रिवेंद्रमपर्यंतचा कुडुबी व कोंकणी बोलणार समाज" या सुमारे २५ ते ३० लक्ष लोकांना महाराष्ट्रीय समजण्याची चूक श्री. शेंडे हे करीत आहेत. कानडी बोलणाऱ्या लोकांना ते 'अस्सल महाराष्ट्रीय' समजतात व याला पुरावा म्हणून कर्नाटकामध्ये आढळलेल्या प्राचीन शिलालेखांचा आधार देतात. हे शिलालेख खोदविणारे चालुक्य, राष्ट्रकूट इत्यादि घराण्यांतील राजे महाराष्ट्रीय होते हाच मुळांत वादाचा प्रश्न आहे व कर्नाटकीय संशोधक त्या राजांना कर्नाटकीय समजतात, हे मागे आलेलेच आहे. ऐतिहासिक पुराव्यावर महाराष्ट्राची क्षेत्र-व्याप्ति वाढविणे इतिहास संशोधनातील चर्चेतही वादातीत नाही. अर्थातच अर्वाचीने महाराष्ट्राच्या राष्ट्रभूमीचा विचार करिताना तर असत्या पुराव्यांच्या

ध्या तिकर्णा मिश्र इत्यादि वन्द्य आर्वांसंघर्षा वेगळा तपशीलवार
 विचार करून उत्तर आहे. आज विदिस अमदानीत जे प्रान्त पडले
 आहेत त्यामध्ये या वन्द्य लोकसमूहांना कोठल्यातरी पुढारलेल्या लोक-
 समूहांच्या बरोबर अनेक प्रान्तांत समाविष्ट करण्यांत आलेले आहे. यामुळे
 आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या या पुढारलेल्या लोकांचा बराबरा या
 वन्द्यजमातीवर बसला आहे. ज्या प्रदेशावर व अमानितीवर हे वन्द्य लोक
 वातकाविशालक मातृक स्थान गादले होते त्याच प्रदेशांत त्यांना बाहेरील
 अमानितीची व सावकारांची कडक स्थान गुजमासाधारण दृष्टी लागत आहे.
 या वन्द्य लोकसमूहांची या गुजमासाधारित सुटका होण्यासाठी त्यांना आप-
 पत्या प्रदेशावर पुढी मातृक स्थान प्राप्त झाले पाहिजे व या प्रदेशांतिल
 राजकीय, आर्थिक व इतर सर्व बांधव या लोकांच्याच हाती राहिले पाहिजे.
 ही दृष्टी देऊन विचार त्यांना आधुनिक दृष्टीने घेतली पाहिजे, वयोग्रंथ्यांपेक्षा व

मद्रिगिहोची व्याप्ति विस्तृत केली पाहिजे.
 व उपर्युक्त्या मागे व अमानिती सरळ मराठी भाषिकांच्या प्रदेशांपुरतीच

मद्रिगिहोय लोक व मद्रिगिहोय

संयुक्त महाराष्ट्र

या परिस्थितीवर तोड म्दणून आपल्याला असा विचार करावा लागेल की दहा लक्षांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या वन्य लोकसमुदायाना आपापल्या प्रदेशावर स्वायत्त राष्ट्रगटाचा दर्जा आपण दिला पाहिजे. या बाबतीत पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी आसाममधील नाग लोकसमुदायाबद्दल जाहीर केलेले चोरण लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. नाग लोकांच्या 'राष्ट्रीय कौन्सिलचे' अध्यक्ष पं. नेहरू ह्यांना ता. ४ ऑगस्ट १९४६ रोजी भेटले व नागांच्या राष्ट्रीय भवितव्याबद्दल त्यांच्याशी त्यांनी चर्चा केली. पंडितजींनी या बाबतीत आपले असे मत सांगितले की नाग लोकांचा सर्वेच्या सर्व प्रदेशांवर विभक्त राहिला पाहिजे व या प्रदेशावर 'नाग नॅशनल कौन्सिल' ची सत्ता व बहुतेक सर्व बाबतीत चालली पाहिजे. हाच नियम भिन्न समाजांच्या बाबतीत लावता येईल. आज महाराष्ट्राच्या चतुःसीमांमध्ये एकंदर वन्य जातींची वस्ती सुमारे तेरा लक्ष असावी. पूर्व व पश्चिम खानदेश या जिल्ह्यांतून, सन १९४१ मध्ये, ४ लक्षांवर भिन्न लोक असावेत. परंतु महाराष्ट्रात मोडणारी ही भिन्न वस्ती शेजारच्या मोठ्या भिन्न समाजाचाच एक सलग भाग आहे. महाराष्ट्रातील भिन्न वस्तीचा भाग व गुजराथ आणि माळवा येथील भिन्न समाज यांचे संयुक्तिकरण केले तर सुमारे १५ लक्ष लोकांची एका सलग प्रदेशावर वस्ती असलेली दिसून येईल. ह्या समाजाला एक जुनी भाषा आहे व प्राचीन कलेची, लोककथांची, लोकसंस्थांची, व धार्मिक आचारविचारांची विशिष्ट परंपरा आहे. या लोकांवर आज ख्रिश्चन मिशनरी लोकांचे धार्मिक आक्रमण होत असून शेजारच्या पुढारलेल्या जमातीतील व्यापारी, सावकार वगैरे लोकांचे आर्थिक आक्रमण होत आहे. या १५ लक्ष भिन्न समाजाचे भवितव्य काय ? एक भवितव्य असे की त्यांनी आपले वैशिष्ट्य गमावून मराठी, गुजराथी व माळवी समाजांतील एक तळचा दडपलेला थर म्दणून जिवंत राहावे; दुसरे असे की या शेजारच्या राष्ट्रांतील प्रगतिशील व लोकसत्ताक वृत्तीच्या जनतेच्या मदतीने या भिन्न समाजांचे एक स्वतःचे स्वायत्त जीवन बनवावे व इतर लोकांप्रमाणेच आधुनिक काळातील प्रगति करून घ्यावी.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

महाराष्ट्राची व्याप्ती ठरवितांना बरील तत्त्व लक्षात घेऊन मिश्र इत्यादि लोकसमूहांच्या प्रदेशाला महाराष्ट्रांतून वगळावें लागेल असे वाटते. अशा संपूर्णपणे लोकसत्तावादी दृष्टीने महाराष्ट्राचा विस्तार निश्चित करण्याचें कार्य "संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेला" करावयाचें आहे. तें कार्य करण्यासाठी अशा लोकसत्तावादी दृष्टीने इतर प्रश्नांकडेही पाहणें जरूर आहे व त्यांची चर्चा पुढील प्रकरणांतून केली आहे.

महाराष्ट्रीयानें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

: २ :

मानील प्रकरणामध्ये आपण पाहिलें कीं आज तीन कोटी मराठी भाषिक लोक सुमारे १,५०,००० चौरस मैल क्षेत्रफळाच्या सलग प्रदेशावर वस्ती करून आहेत व गेली ७०० वर्षे तरी या लोकसमूहानें एकच सुखदुःखें अनुभविली आहेत. या दीर्घ काळांत ज्या अनंत घडामोडी झाल्या त्यांत यांनीं एकदिलानें भाग घेतला आहे. आज महाराष्ट्रांतलें एकेक शहर व गांव, एकेक किल्ला व देवस्थान या लोकसमूहाच्या सामुदायिक अर्थेची व कर्तृत्वाची साक्ष देत आहे. समुद्रतीरापासून बैनगंगेपर्यंत व नर्मदेपासून कृष्णेपर्यंत असा एकही भाग आढळवयाचा नाही कीं जेथील एखाद्या कवीच्या, संताच्या, मुरसद्याच्या किंवा वीराच्या कृतीबद्दल सर्व महाराष्ट्रीयानांच्या हृदयांत प्रेम व अभिमान नाही. जीं गोष्टी प्राचीन व मध्ययुगीन काळाची तीच आधुनिक काळांतलें साम्राज्यविरोधी लढ्याची, भ्रमजीवि वर्गाच्या लढ्याची व सांस्कृतिक जीवनाची. आधुनिक काळांतही सर्व महाराष्ट्रीय लोकसमूह एका सर्वगामी सूत्रांत ओबल्यासारखा झाल्यासारखा असून त्याचें हें एकीकरण दिवसेंदिवस दृढ व होत आहे.

महाराष्ट्रीयानें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

या समान जीवनाच्या व आकांक्षेच्या एकसूत्रीपणावरच आज “संयुक्त महाराष्ट्र” ची चळवळ जोमानें वाढत आहे. ही चळवळ आज एका राजकीय स्वरूपांत नव्याने उत्पन्न झाली आहे किंवा नव्या पातळीवर आली आहे असें दिसेल; कारण तसें पाहिले तर सन १९०४ च्या बंगालच्या फाळणीच्या आधीपासूनच महाराष्ट्राच्या फाळणीचा प्रश्न होता व त्यासंबंधी स्फुट असे विचार जुन्या महाराष्ट्रीय राजकीय पुढाऱ्यांनी कित्येक वर्षांपासून मांडलेले आहेत. साहित्य, इतिहास-संशोधन इत्यादि क्षेत्रांत सर्व महाराष्ट्राला एकजिनसी क्षेत्र मानण्याची प्रथाही जुनीच आहे.

मग आज हा प्रश्न नव्याने लोकांपुढें आला आहे याचा अर्थ काय ? तर आज या संयुक्तीकरणाची एकीकडे भारतीय राजकारणाशी व दुसरीकडे लोकसत्तेच्या ध्येयाशी नवी सांगड घालण्यांत आली आहे; घालण्यांत आली आहे म्हणण्यापेक्षा अशी सांगड जमून आली आहे असें म्हणावे लागेल. या दोन दिशांनी महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा विचार होत आहे व यांतच त्या चळवळीच्या उज्वळ भवितव्याचें बीज आहे. यापैकी प्रत्येक गोष्टीचा वेगवेगळा विचार करूं.

प्रथम “संयुक्त महाराष्ट्र”चा व भारतीय राजकारणाचा नवा संबंध पाहूं. काहीं थोड्या वर्षांपूर्वीच महाराष्ट्रीय अभिमानाच्या कोणत्याही बाबीला भारतीय राजकारणांत, विशेषतः काँग्रेसच्या परिसरांत, मज्जाच होता. अशा भावनेला ‘प्रांतीय कोतेपणा’ म्हणून हेटाळण्यांत येई व त्याचा विटाळ मानला जाई. पण आज पहिले तर काँग्रेसचे श्रेष्ठीच या चळवळीचें निस्साण खांबवर धेऊन पुढें पाऊल टाकीत आहेत. “एकात्म महाराष्ट्र” व “संयुक्त भारत” या दोनही घोषणा एकाच व्यासपीठावरून होत आहेत. काँग्रेसवादी पत्रे व “केसरी” इत्यादि हिंदुत्ववादी पत्रे एकदिलानें या विषयावर अप्रलेख लिहित आहेत. हा पालट कशानें झाला ! तर आज भारतीय लोकसत्तेचा उदयकाळ जवळ आला आहे व गुलामगिरीच्या

संयुक्त महाराष्ट्र

अंधान्या काळरात्रींत न दिसणाऱ्या गोष्टी नजरेला पडू लागल्या आहेत. सत्ता हातीं येणार असें दिसू लागल्यावर गुलामगिरीच्या दावणींत एकरूप भासणारे लोकसमूह आपापलीं भिन्न स्वरूपे उमगू लागले आहेत. “आपण सारे एकच” ही भावना जाऊन, “आपण सारे वेगवेगळे आहोत, आपला शत्रू एक होता” अशी जाणीव उत्पन्न झाली आहे. याचबरोबर एक अशीही जाणीव आहे कीं गेलीं शेंदोनशें वर्षे आपण खांद्याला खांदा लावून एका शत्रूच्या विरुद्ध लढलो तसेंच भावी अभ्युदयाच्या काळांतही बंधुत्वानें नांदू शकू तर बरें.

दुसरी गोष्ट लोकसत्तेच्या नव्या उदयाची. या नव्या ध्येयाचा “संयुक्त महाराष्ट्र” ही फार जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. भारतीय स्वातंत्र्याबरोबर लोकसत्तेचा उदय होत आहे व त्यामुळे “संयुक्त महाराष्ट्र” च्या चळवळीला बहुजनसमाजाच्या दृष्टीनें अर्थ व महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पूर्वीच्या काळांत “भारतीय” वृत्तीचे राबकीय पुढारी “महाराष्ट्रीय” अभिमानाचा विटाळ मानीत, तीस गोष्ट बहुजनसमाजाशी संबंध असणाऱ्या कार्यकर्त्यांची होती. ब्राह्मणेतर चळवळीमध्ये ‘मराठा’ विशेषणाला एक व्यापक व महाराष्ट्रीय अर्थ देण्याची शक्यता होती व ब्राह्मणांना दगळून काढोईना पण इतर सर्व महाराष्ट्रीय समाजाच्या अभिमानाला व एकात्मला जागृत करण्याचें कार्य त्या चळवळीला साधकें असतें. पण ती चळवळ लवकरच शेतकरी बहुजनसमाजापासून दूर जाऊन राजनिष्ठेच्या चिखलांत रुतून बसली. सन १९२८ नंतर मजूर व शेतकरी वर्गांत समाजवादी व जहाल कॉमिसवादी कार्यकर्ते काम करू लागले. त्यांना या अमबीवि वर्गांत प्रथम वर्गीय अभिमान जागृत करणें भाग होतें. त्यांनीं “भारतीय” राष्ट्रवादाशीं वर्गीय लढ्याची सांगड घातली व ब्रिटन-बिरोभाष्या समान भूमिकेमुळे ते शक्य झाले व आवश्यकही होतें. पण मराठा मजूर व मराठा शेतकरी वर्गांत “महाराष्ट्रीय”त्वाच्या अभिमानाची चळवळ करणें त्या प्राथमिक काळांत या कार्यकर्त्यांना अशक्यच होतें, व अनावश्यकहि वाटलें.

आजमात्र स्थिति पालटली आहे. तीन कोटी मराठा जनतेला स्वत्वाच्या

महाराष्ट्रीयांचें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

जाणीवेनें हलवून सोडील व लोकसत्तेला पोषक अशा जागृतीला प्रेरणा देईल असें सामर्थ्य "संयुक्त महाराष्ट्रा"च्या घोषणेत आहे, ही गोष्ट आतां काँग्रेसवादी व जनतेशी संबंध ठेवणारे जुने ब्राह्मणेंतर कार्यकर्ते, समाजवादी व कम्युनिस्ट यांना पटलेली आहे. "संयुक्त महाराष्ट्र" ही काहींनुसती साहित्यिक व सांस्कृतिक द्रम नाही, किंवा सुखवस्तू वर्गाची भूमिका नाही हें त्यांना पटलें आहे व म्हणून ती चळवळही अगदीं खालच्या थरापर्यंत जाऊन पोचण्याची हमी देणें आतां शक्य झालें आहे.

"संयुक्त महाराष्ट्र"चें ध्येय भारतीय स्वातंत्र्य व लोकसत्ता यांच्याशी बिनविरोध तऱ्हेनें कसें निगडीत होईल, हाच आपल्यापुढील प्रश्न आहे. त्यासाठी महाराष्ट्राचें एकीकरण कोणत्या तात्विक भूमिकेवर साधावयाचें ? या प्रश्नाचें निश्चित उत्तर शोधलें पाहिजे. भारतीय राज्य हें ब्रिटन, फ्रान्स सारखें एकात्म राज्य राहिल व त्या राज्याचे सोडस्कर प्रांत पाडतांना "महाराष्ट्र" हा एक प्रांत बनेल अशी एक भूमिका घेतली जाते, पण ती कशी अपुरी व असमाधानकारक आहे हें पुढील चर्चेत आपण पाहूं; दुसरीकडे, आत्यंतिक समाजवादी व लोकसत्तावादी भूमिका म्हणून अशी घेण्यांत येते कीं सर्वच तऱ्हेचा राष्ट्रवाद भ्रमजोवी जनतेच्या दृष्टीनें निरुपयोगी आहे, तेव्हां "महाराष्ट्र" हा प्रांत पाहून त्याला एका भारतीय, किंवा जागतिक, नियोजनांत गोंवणें एवढेंच भ्रमजोवी जनतेच्या दृष्टीनें इष्ट आहे; बाकी सर्व काय्याकूट व्यर्थ आहे. ही भूमिकाही ब्रूक आहे, हें सांगायला नकोच. तेव्हां संयुक्तिक भूमिका कोणची हें पाहणें जरूर आहे. त्यापूर्वी सध्याच्या महाराष्ट्राच्या विभागलेल्या अवस्थेचा तपशील पाहूं.

महाराष्ट्राची आजची अवस्था

आज महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनाचें खंडित स्वरूप दोन तऱ्हेनीं पाहण्यासारखें आहे. एक ब्रिटिश व संस्थानी राजसत्तांमुळे विभागलेलें व दुसरें

संयुक्त महाराष्ट्र

लोकसंस्थांमुळे विभागलेले, ब्रिटिश व इतर राजसत्तांनी महाराष्ट्रचे असे तुकडे पाडले आहेत:—

१ कोंकण व देश १,६८,८१,०००, २ महाविदर्भ ७५,७२,०००,
३ मराठवाडा ५०,५५,०००, ४ गोवें ६,६७,०००.

मराठवाडा व गोवें येथील ५६,८२,००० जनता निरंकुश सत्तेचा छळ सहन करित आहेच. रयाशिवाय बाकीच्या भागातील मराठी संस्थानांतून २१,७८,००० जनता तशाच जुलमाखाली आहे. एकूण ७८,६०,००० मराठी जनता निरंकुश राजवटीत अनेक दुःखे भोगित आहे. शेंकडा २५ टक्के मराठी लोकांची ही अवस्था! उरलेल्या लोकसंख्येची शक्तीही दोन ठिकाणी विभागलेली आहे व ब्रिटिशांच्या जातीय भेदनीतीमुळे व दडपशाहीमुळे या खालसा भागातील जनतेची सर्वच तऱ्हेने कुचंबणा झालेली आहे.

या जुलमाविरोद्ध झगडणाऱ्या अनेक लोकसंस्थांचे व राजकीय पक्षांचे कार्यही सत्ताधऱ्यांच्या विभागणीनुरूप विभागलेले आहे. साहित्यासारख्या अ-राजकीय क्षेत्रांत ही विभागणी नाही. परंतु राजकीयदृष्ट्या पडलेल्या सरहद्दी ह्या सांस्कृतिक क्षेत्रांतही आपला प्रभाव काही वेळां दाखवितात; मग काँग्रेस वगैरे संस्थांचे कार्यच मूलतः राजकीय असल्याने तेथे ही विभागणी अटळच आहे. उदाहरणार्थ भाषावार प्रांतरचनेचे तत्त्व काँग्रेसने सन १९२० सालीं नानपूर अविवेशनांत स्वीकारले, परंतु त्यामुळे मराठी भाषिकांच्या काँग्रेस-जीवनांत एकात्मता आली नाही. गोवें व मराठवाडा सोडला, तरी उरलेल्या मराठी जनतेचे तीन 'प्रांत' करण्यांत आले. सत्ताधऱ्यांच्या दोन प्रांतांवरही काँग्रेसचे भागले नाही. मुंबईला काँग्रेसचा स्वतंत्र 'प्रांत' मानणे सोईचे ठरले. ही सोय 'अर्धपूर्ण' होती, असे म्हणण्याची पाळी आज आली आहे! कारण धनिक वर्गाला हवी असलेली अशी ही योजना आहे, असे अनेक घटनांवरून दिसत आहे. सन १९४६ मध्ये, युद्धामुळे भर पडून मुंबईकर

महाराष्ट्रियांचें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

मराठ्यांची संख्या १३,००,००० पर्यंत गेली असावी. यांना महाराष्ट्रांतून बगळणें कोणत्याही दृष्टीने योग्य नाहीं; विशेषतः राष्ट्रीय संस्थेच्या कारभारांत मुंबईला असें अलग पाहणें मराठी जनसमाजाच्या दृष्टीने घातुकच आहे. हीच गोष्ट कलकत्त्याचें उदाहरण घेऊन स्पष्ट दिसेल. मुंबईप्रमाणेंच कलकत्तादेखील एक उपदसुभ ब्रिटिशनिर्मित वस्ती आहे. तेंथे बंगाली फक्त शेंकडा ५४ आहेत व हिंदीभाषिक शेंकडा ३६ आहेत. बंगाली न बोलणाऱ्यांचा एक इतका मोठा भाग असूनही कलकत्त्याला बंगालच्या बाहेर ठेवलेलें नाहीं; उलट मुंबईत मराठेतर समाजाचे गटही फार लहान असून, त्या शहराला 'सार्वजनिक' समजण्यांत आलें आहे. दिल्ली शहराला एक वेगळा 'प्रांत' बनवून टाकण्याचा जो प्रकार ब्रिटिशानीं केला आहे, त्याची ही एक आवृत्ति म्हणावयाची !

विभागणी कशी रद्द करावयाची

वर वर्णन केलेली छिन्नविछिन्न अवस्था आज महाराष्ट्राच्या वांट्याला आलेली आहे व ही विभागणी रद्द झाली पाहिजे या मुद्यावर 'संयुक्त महाराष्ट्र' चळवळीची उभारणी झाली आहे. परंतु केवळ विभागणी रद्द करणें हें संपूर्ण राजकीय ध्येय होऊं शकत नाहीं ती रद्द करून त्या जागी ज्या "संयुक्त महाराष्ट्राची" स्थापना व्हावयाची त्या नव्या राजकीय घटकाचें स्वरूप, दर्जा वगैरे बाबी आतां निश्चित केल्या पाहिजेत. सुदैवानें हा विधायक प्रश्नही आतां घसाला लागत आहे व ता. १३ एप्रिल १९४७ रोजी भरलेल्या जळगांवच्या परिषदेत ह्या प्रश्नावर बराच खलहि झाला आहे.

"संयुक्त महाराष्ट्राचा" दर्जा कोणचा ? या प्रश्नाची चर्चा होण्याचें मुख्य कारण म्हणजे जळगांव येथें वऱ्हाडी प्रतिनिधींनी घेतलेली "स्वायत्तते" ची भूमिका होय. डॉ. पंजाबराव देशमुख प्रभृती वऱ्हाडच्या पुढाऱ्यांनी असा आप्रह धरला की, वऱ्हाडचें भवितव्य ठरविण्याचा अधिकार "संयुक्त परिषदेला" नसून वऱ्हाडच्या लोकांचा आहे. यावर श्री. शंकरराव देव व श्री. पोतदार यांनी असें स्पष्टपणें मांडलें की, "संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचा" ठराव

संयुक्त महाराष्ट्र

वन्हाड व इतर मराठी भाषिक प्रदेशावर बंधनकारक राहिल. कोणत्याही प्रादेशिक विभाग स, (उदाहरणार्थ वन्हाडला), आपले प्रश्न स्वतंत्रपणे सोडविण्याचा अधिकार नाही, ही गोष्ट जळगाव परिषदेने अखेर मंजूर केली.

या प्रश्नाला किती महत्त्व आहे हे कळण्यासाठी मागील एकाच घटनेचा उल्लेख केला तर पुरे. वन्हाडवर आपले स्वामित्व सांगण्याचा उपक्रम निजामाने अलीकडे जोराने सुरू केला आहे व खुद्द वन्हाडमध्येच आपला तसा प्रचार सुरू केला आहे. अमरावती येथील श्री शिवाजी एज्युकेशन सोसायटीच्या "हैदाबाद इमारतीला" निजामाने दोन लाख रुपये दिले व ता. १० एप्रिल १९४७ रोजी सर मिर्झा इस्माइल यांच्या हस्ते या इमारतीची कोनशिला बसविण्यात आली. त्या सोसायटीचे अध्यक्ष डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी मिर्झासाहेबांना हे आमंत्रण दिले होते व समारंभाच्या प्रसंगी मिर्झासाहेबांनी वन्हाडसंबंधी आपली "आपुलकीची" भावना व्यक्त केली; निजामची वन्हाडवर स्वारी होणार असा प्रचार करू नये असे याच डॉ. पंजाबराव प्रभृती पुढाऱ्यांनी अलीकडे म्हटलेले आढळते. सारांश, वन्हाडमधोल वरिष्ठ वर्ग व काही पुढारी निजामला अनुकूल असे धोरण ठेवित आहेत, असा दाट संशय वन्हाडच्या व महाराष्ट्राच्या लोकांना साहजिकच येत आहे. काही पुढाऱ्यांच्याकडून वन्हाडच्या "स्वायत्तते"ची जी मागणी होत आहे ती निजामराज्यांत सामील होण्याच्या "दूरदृष्टीने" होत आहे, अशी साधार भीति वाटूनच जळगावला या प्रश्नावर एवढे रण माजले व श्री. देव प्रभृति पुढाऱ्यांनी निजामघातिण्या प्रवृत्तीचे हे "बंड" मोठ्या कणखरपणाने मोडून काढण्यांत यश मिळविले ही लोकसत्तेच्या दृष्टीने फार चांगली गोष्ट झाली.

वन्हाड हा प्रांतच

जळगावच्या या चर्चेतून तात्त्विक दृष्टीने काय निघते पाहू. एक गोष्ट तेथे स्पष्ट झाली की वन्हाड हा एक प्रांत आहे व त्याला स्वयंनिर्गयाचा हक्क नाही;

संयुक्त महाराष्ट्र

प्रदाने राज्य नवाने ” ही भूमिकादेखील तेच दाखविते. परंतु, हिंदुस्थान एकराष्ट्र नसून बहुजिनसी आहे हे सांगूनही घटकीना प्रांताचा दर्जाच ते देतात व त्यांना राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचा हक्क न देता “भाषावर व प्रांतिक स्वायत्तता ” देऊ करतात, हे विसरून चालणार नाही.

महाराष्ट्राचे राष्ट्रीय एकीकरण

महाराष्ट्र हा ‘प्रांत’ की ‘राष्ट्र’ या प्रश्नावर आज अशी संदिग्ध भूमिका स्वीकारल्यामुळे “संयुक्त महाराष्ट्राच्या ” चळवळीचे राजकीय ध्येय कमकुवत रहात आहे असे मला वाटते. आज अशी स्पष्ट निसंदिग्ध भूमिका जाहीर करण्याची वेळ आली की महाराष्ट्र हे एक राष्ट्र आहे व ते हिंदी संघ-राज्यात आपबुध्दोने सामील होईल. एकदा ही भूमिका घेतली की वऱ्हाडच्या प्रश्नासारखे अंतर्गत प्रश्नही सहज सुटतील. वऱ्हाड, मराठवाडा इत्यादि प्रदेशांतील जनतेच्या सार्वत्रिक मतदानानेच त्या प्रदेशांचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव व्हावा हे लोकशाहीचे तत्त्व मान्य करूनही संयुक्त महाराष्ट्राचा दर्जा एका घटकराष्ट्राचा राहिल, अशी निश्चित भूमिका आपल्याला घेता येईल; व त्यामुळे भारतीय राजकारणाशी आपला संबंधही स्पष्ट होईल.

आज महाराष्ट्राचे राजकीय एकीकरण होण्यास संस्थाने व पोर्तुगीज सत्ता यांचा अडथळा आहेच; पण तो बाजूला ठेवला, तरी मुंबई व महाविदर्भ यांच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न उभा राहतो; व याचे मूळ कारण शोधून काढले पाहिजे. मुंबईच्या बाबतीत स्वायत्ततेचा अर्थ मराठेतर घनिक वर्गाची वेगळेपणाची इच्छा अशी आहे; व महाविदर्भाच्या बाबतीत हीच गोष्ट काही अशी लागू पडण्याचा संभव आहे. केवळ राज्यकारभाराची सोय किंवा इतर बाबी घेतल्या तरी ही मुंबई, महाविदर्भ व इतर महाराष्ट्र यांचे एकीकरण करणे फायद्याचे ठरेल, हे कोणालाही दिसेल. पंतु या तीन विभागांतील व्यापारी व कारखानदार वर्गाला चालू गटवारी व प्रादेशिक मत्केदारी मोडणे नको आहे. एकीकरणाच्या चळवळीला सुरवात करतांनाच ही फुटीरपणाची वृत्ति पुढे आली आहे;

महाराष्ट्राच्याचें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

व तिच्यामार्गे मोठमोठे पुढारी व प्रबळ वर्ग आहेत, ही गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे. यावरून एक निष्कर्ष निघतो तो असा कीं, महाराष्ट्राचें जें एकीकरण सामान्य मराठी माणसाला हवें, त्या एकीकरणाचा तात्विक पाया काय, याचें स्पष्ट निर्णयारमक उत्तर दिलें पाहिजे; तरच सर्व प्रकारच्या फुटीरपणवर योग्य ती तोड निघेल.

यासाठीच, महाराष्ट्राचें राजकीय एकीकरण राज्यकारभाराच्या किंवा तसल्याच मर्यादित सोयीसाठीं नाहीं, हें अगदीं स्पष्ट करून त्या एकीकरणाला राष्ट्रीय एकीकरणच म्हटलें पाहिजे, असें मला वाटतें.

सुसतें राष्ट्रीय एकीकरण म्हटल्यानें महाराष्ट्राचे प्रश्न सुटणार नाहींत, उलटपक्षी अनेक शंका नव्यानें उभ्या राहतात, हें खरें. राष्ट्रीयत्वाचें एक स्वरूप आक्रमक, जनताद्रोही व फुटीरपणाला पोसणारें असतें, हेंहि विसरून चालणार नाहीं; महाराष्ट्राचें 'राष्ट्रीय एकीकरण' त्या स्वरूपाचें होऊं न देण्याबद्दल खबरदारी घ्यायला हवीच. मी ज्या 'राष्ट्रीय एकीकरण' चा पुरस्कार करीत आहे, तें लोकप्रमुख आहे व संयुक्त भारताच्या वैभवशाली भवितव्याशी पूर्णतः सुसंगत आहे. आज राजकीय एकीकरणाचा प्रश्न या निश्चित राष्ट्रीय पायावर आलेला नाहीं. त्यामुळें निव्वळ राज्यकारभाराची सोयीची दृष्टि व धनिकवर्गाचा फुटीरपणा यामुळें एकात्म महाराष्ट्र बनविणेंच अशक्य होत आहे. आणि 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषदे'ला निव्वळ भाषिक व सांस्कृतिक ऐक्यासाठीं धडपडणाऱ्या परिषदेचें स्वरूप येण्याचा धोका आहे.

एकदां महाराष्ट्राचें एकीकरण राष्ट्रीय स्वरूपाचें आहे हें ओळखलें कीं भाषिक, सांस्कृतिक, वगैरे गौण बाबींचें महत्त्व तारतम्यानें कळतें. या उपांगाचें एकीकरण हे राष्ट्रीय एकीकरणाचेंच भाग आहेत, हें बहुजनसमाजालाही उमगेल, अशा सर्वांगीण राष्ट्रीय एकीकरणाच्या ध्येयाला जर केवळ मूठभर धनिक वर्गाचा विरोध झाला, तर तो फार बळावूं शकणार नाहीं. राष्ट्रीय एकीकरणाच्या लोकसत्तावादी ध्येयानें प्रेरणा मिळालेला सुशिक्षित वर्ग, शेतकरी वर्ग

संयुक्त महाराष्ट्र

व कामकरी वर्ग मूठभर धनिक वर्गाच्या फुटारपणाला आळा घालण्यास समर्थ ठरेल. आज केवळ सनदशीर राजकारणाची व नफातोड्याची दृष्टि ठेऊन बरिष्ठ वर्नाला ज्या एकीकरणाचा विचार करावासा वाटतो, तांचे घोषणा ब्रिटिश सत्ते-विरुद्ध व संस्थानिकांविरुद्ध लढणाऱ्या जनतेला प्रिय वाटू लागेल. ज्या लोकनिष्ठ राष्ट्रभावनेच्या जोरावर पूर्व युरोपमधील राष्ट्र व आशियाखंडांतील राष्ट्र ब्रिटिश व अमेरिकन साम्राज्यवादाविरुद्ध लढत आहेत, ती राष्ट्रभावना जितकी प्रभावी तितकीच प्रगतिशीलहि आहे. तशा राष्ट्रभावनेने मराठी जनसमाज उचंबळून निघण्यासाठी भाषिक, प्रादेशिक व परंपरानिष्ठ अशा ऐक्याबरोबरच महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय एकीकरणाची घोषणाच झाली पाहिजे.

महाराष्ट्र हें हिंदी संघराज्याचें घटकराष्ट्र

वरील स्पष्ट राष्ट्रीय भूमिका आज घेतली जात नाही याची कारणे मी पुढील प्रकरणांतून तपासली आहेत. सन १९२० च्या पूर्वी महाराष्ट्रीय पुढारी महाराष्ट्राला राष्ट्र समजत होते व आजही ती भूमिका “बेसावधपणे” घेतली जाते, याविषयी अनेक पुरावे मी पुढे दिले आहेत. तसेच महाराष्ट्राला केवळ अर्धाचीन राष्ट्र समजणे रास्त असून महाराष्ट्रीय राष्ट्रीयत्वाचा उदय शिवकालांत झाला हें मानणे कां चूक आहे याची विस्तृत चर्चा मी सातव्या प्रकरणांत केली आहे. तूर्त मराठी राष्ट्रीयत्वाविषयी पुढे सविस्तरपणे मांडलेल्या विवेचनाचा मी गोषवारा देणार आहे, म्हणजे या राष्ट्रीयत्वाच्या भूमिकेवरून महाराष्ट्रीय व भारतीय लोकसत्तेच्या विशाल व क्रांतिकारक भवितव्याकडे पाहणे कसे शक्य होते ते दिसेल.

महाराष्ट्र हें राष्ट्र मानलें म्हणजे साहजिकच हिंदी राज्य हें अशा अनेक राष्ट्रांचे बहुराष्ट्रीय संयुक्त राज्य ठरते. या संयुक्त (किंवा ‘संघ’) राज्याचें बहुराष्ट्रीयत्व मानावें कां न मानावें अशा संशयाकुल मनःस्थितीत आज आपलें बरेच पुढारी आहेत. हिंदी संयुक्त राज्याला “एकराष्ट्रीय” मानण्याची प्रवृत्तिच बहुतेक वेळीं दिसून येत आहे. वर उल्लेखिलेल्या “हिंदुस्तानी परिपदे” मध्ये श्री. कालेलकर व श्री. मुनशी यांनी हिंदुस्थानीला “राष्ट्रभाषा” ठरविलें

महाराष्ट्रीयांचें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

व त्यासाठी कारण म्हणून हे दिले की हिंदी राज्यघटना एकारम (युनिटरी) किंवा संयुक्त (फेडरल) कशीही असली तरी हिंदुस्थान हे एक राष्ट्रच आहे व त्याची राष्ट्रभाषा असलीच पाहिजे! अशाच विचारसरणीचा दुसरा नमुना आपल्याला “केसरी”च्या ता. १८-४-४७ च्या अप्रलेखात आढळेल. महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा आरंभ “मराठ्यांचें राष्ट्रीयत्व” आहे असे प्रथम स्वीकारूनहि पुढे “भाषावार प्रांतरचनेचे” तत्त्वच त्यात उच्चारलें आहे. अशा प्रांतिक घटकांचें हिंदी “संघराष्ट्र” निर्माण करावयास हवें असे केसरीकारांनी म्हटलें आहे. परंतु “संघराष्ट्र” व “संघराज्य” यांत मूलतःच भेद आहे. अमेरिका, स्वित्झर्लंड सारखी एकराष्ट्रीय राज्ये प्रांतिक स्वायत्ततेमुळे “संघराष्ट्रा” सारखी मानली जातात; उलटपक्षी, “संघराज्य” हें अनेकराष्ट्रीय राज्य असतें; ती राष्ट्रसंघाच्या पलीकडची एक पायरी असते. सर्वाभौम राष्ट्रांनी एकत्र येऊन बनविलेलें तें एक राज्य असतें. महाराष्ट्राचें राष्ट्रीयत्व मानल्यावर हिंदी “संघराष्ट्र” चें ध्येय उरतच नाही व “संघराज्याचें” ध्येय पुढें ठेवावें लागते.

महाराष्ट्र, बंगाल, नेपाळ इत्यादि प्रदेश भारतीय राष्ट्रे आहेत, याच मूलभूत भूमिकेवरून भारताच्या अशा संघराज्याची कल्पना आजपर्यंत भारतीय राजकारणातहि वारंवार मानली गेलेली आहे. संघराज्याच्या कल्पनेला ब्रिटिशांनी प्रारंभ केला व आज त्या संघराज्याचें भवितव्य संस्थानिक व पाकिस्तानवादी मुस्लीम लीग ठरविणार, असे साम्राज्यवादी कविबाजपणाने सांगत आहेत. आपल्या भेदनीतीला अवसर सांपडावा यासाठी संघराज्याची कल्पना ब्रिटिशांनी अशी वापरली हें खरें. पण, तेवढ्यावरून संघराज्याची कल्पनाच लोकशाहीला विरोधी मानणें घातुक ठरेल. उलटपक्षी भारताचें बहुराष्ट्रीय संघराज्यच स्थिर व प्रबळ होऊ शकेल, अशी भूमिका घेणें जरूर आहे.

सक्तीचें संघराज्य नको

या ठिकाणी, महाराष्ट्र व संयुक्त भारत यांच्या परस्पर संबंधाचा मुद्दा

संयुक्त-महाराष्ट्र

येतो. हा संबंध आजच्या प्रमाणे सक्तीवर अवलंबून असावा काय ? आजचे प्रति मध्यवर्ती सत्तेच्या दावणीत सक्तीने बांधलेले आहेत; त्यामुळे रेल्वे, तारानियंत्रण इत्यादी वाहतूक, लष्कराचे संघटन व संचालन, आर्थिक नियोजन, अन्नव्यवस्थेचा आखिल-भारतीय आखणो वगैरे बाबी ब्रिटिश सत्तेला पार पाडता येतात. अशाच प्रबळ मध्यवर्ती सत्ता असल्याशिवाय ह्या गोष्टी कशा होणार ? तेव्हा या भारतीय व्यवस्थेसाठी संघराज्य असले तरी ते सक्तीचे असावे, असा आज बहुतेक लोकांचा समज झाला आहे. पाकिस्तानच्या प्रचाराला तोंड देताना काँग्रेसवादी व हिंदुसमावादी पुढाऱ्यांनी सक्तीच्या संघराज्याचा ही कल्पनाच जनतेपुढे मांडली आहे; व या पक्षांच्या बहुसंख्य अनुयायींनी तीच स्वीकारली आहे.

या बाबतीत मराठी राष्ट्रवादाच्या भूमिकेवरून पाहणे आज अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय संघराज्याचे घटक महाराष्ट्र, बंगाल इत्यादी राष्ट्रे आहेत, ही योग्य एकदां स्पष्टपणे स्वीकारली, म्हणजे अशा राष्ट्रांचे सक्तीने संघराज्य बनविणे लोकशाहीच्या तत्वाशी अगदी विसंगत ठरते. प्रत्येक राष्ट्र हे स्वयं-निर्णयाने, म्हणजेच आपखुशीने, भारतीय संघराज्यात सामील झाले तरच त्या संघराज्याला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य व लोकशाही यांच्या पायावर उभारलेले राज्य म्हणता येईल. या बाबतीत प्रत्यक्ष राजकीय प्रगतीचा दिशा पाहिली तरी असे दिसते की, महाराष्ट्रसारखी भारतीय राष्ट्रे आपखुशीनेच संघराज्यात सामील होतील, कारण ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध चाललेल्या लढ्यांत भाग घेणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्रातील जनतेला शेजारच्या जनतेवद्दल व राष्ट्रावद्दल जिद्दाळा वाटत आहेच. या संघराज्याला घाभिक किंवा जातीय संघटनांकडून धोका आहे, असे आज दिसते. पण तो धोका ब्रिटिश आहेत त्यामुळे आहे. आज राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाचा भयंकर विस्वास होत असून, धार्मिक भावनांच्या पायावर जनतेमध्ये यादवी माजविली जात आहे. सर्व मुसलमान एका “पाकिस्तान” राष्ट्राचे नागरिक आहेत, असा लीगचा प्रचार चालू आहे व त्यावर तोंड म्हणून भारताला एकारम राष्ट्र मानण्याची चूक काँग्रेस व इतर पक्ष करीत आहेत.

महाराष्ट्रीयींचें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

त्यामुळे लोकांच्या प्रचाराला जास्तच धार येत आहे. खरीखुरी संघराज्याची व स्वयंनिर्णयाची कल्पना यादवीला व फाटाफुटीला कारण न होतां, संयुक्त व शक्तिमान भारताच्या संघटनेला उपयोगी ठरणार आहे, हें साधें सत्य मात्र सगळ्यांना दिसेनासं झालें आहे.

राष्ट्रीय एकीकरणाचा आधार शेतकरी

महाराष्ट्राला एकात्म राष्ट्र मानून त्याला एका बलाढ्य भारतीय संघ-राज्याचें घटक-राष्ट्र मानणें, ह्याच आज महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा आत्मा आहे. महाराष्ट्राचें शेजारच्या राष्ट्रांशी व एकंदर भारताच्या संघराज्याशी असणारे संबंध लोकशाहीच्या व समतेच्या पायावर उभारलेले असतील, हें वर सांगितलेंच. परंतु, हें होण्यासाठी महाराष्ट्रामध्येच लोकशाही व समता यांची स्थापना झाली पाहिजे. राष्ट्राच्या अंतर्गत जीवनांत ज्या मानानें लोकशाही असते, त्या मानानेंच त्याचें परराष्ट्रीय धोरण लोकशाहीच्या निष्ठेनें चालूं शकतें, हें सूत्र या बाबतींत अनुभवाला येतें. उदाहरणार्थ, शिवकालापूर्वीच्या, शिवकालांतल्या व नंतरच्या मराठेशाहीमधल्या राज्यविषयक कल्पना लोकसत्तेवर आधारलेल्या नव्हत्या; उलटपक्षीं, एकीकडे निरंकुश राजसत्ता व दुसरीकडे स्वायत्त ग्रामसंस्था व वतनसंस्था यांच्या पायावर त्या काळांतला समाजाचें राजकीय जीवन रचलेलें होतें. त्यामुळे त्या सर्व कालखंडांत कर्नाटकादि परराष्ट्रांशी व भारताशी महाराष्ट्रानें जे संबंध ठेवले, ते लोकशाहीच्या, स्वयंनिर्णयाच्या किंवा समतेच्या तत्वावर आधारलेले नव्हते; तसे आधारले जाण्याची शक्यताच नव्हती व तशी कल्पना किंवा अपेक्षाहि त्या काळासंबंधानें करून घेणें बायफळ ठरेल. मराठ्यांचें त्या वेळचें राजकारण मोगल साम्राज्यसंस्थेच्या कित्याबरहुकूम चाललें होतें; व त्यांतच मराठ्यांच्या सत्तेच्या चढउताराची व यशापयशाची कारणमीमांसा लागते.

पांढरपेशांचा बहुरंगी राष्ट्रवाद

ब्रिटिश अमदानीमध्ये ग्रामसंस्था, वतनसंस्था व राजसत्ता ह्या तीन

संयुक्त महाराष्ट्र

संस्थाचा स्थिर त्रिकोण उध्वस्त झाला; व आंग्लशिक्षित नवा सुशिक्षित वर्ग, प्रामसंस्थाविद्वांन नवा शेतकरी वर्ग, कामकरी वर्ग इत्यादि अगदी नवे वर्ग निर्माण झाले. यांपैकी सुशिक्षित वर्गानें ब्रिटनविरोधी लढथाला सुरवात करतांना धार्मिक व सांस्कृतिक राष्ट्रीयत्वाची घोषणा केली. या घोषणेमध्ये प्रादेशिक राष्ट्रीयत्वाची कल्पनाहि बीजरूपानें स्वीकारण्यांत आली होती, असें लोकनायक अण्णे, राजवाडे प्रमृतींच्या विचारीवरून दिसून येते; तरी एकंदरीत पाहतां सुशिक्षितांचा राष्ट्रवाद हा धर्म, संस्कृति, भाषा, प्रदेश वगैरे विभिन्न अंगाशी वेक व संधि सांपडेल त्याप्रमाणें एकांगीपणानें समरस होत गेला. त्या राष्ट्रवादा-मध्ये धरसोड व अतिरेकीपणा दिसतो; कधी त्या राष्ट्रवादाचें रूप 'अखिल भारतीय' बनते, तर कधी धार्मिक बनते; कधी ते 'धर्मनिरपेक्ष' हि बनते तर कधी 'प्रातिभिमानाच्या' अभिनिवेशाने प्रादेशिक बनते. आज घटकेला हिंदु व मुसलमान सुशिक्षित वर्गांचा राष्ट्रवाद या धरसोडांमुळे व एककट्टी-पणामुळे वेगवेगळीं रूप घेताना दिसत आहे. 'संयुक्त भारताच्या रचनेच्या कार्यांत आढथके निर्माण करण्याचें ब्रिटिशांचें मायावी धोरण पाडरेशांच्या धा बहुरंगी राष्ट्रवादांमुळे सुकर होत आहे.

या परिस्थितीला तोड काढणें प्राप्तच आहे. ती तोड मात्र 'अखिल भारतीय,' 'धार्मिक' किंवा नुसत्या 'धर्मनिरपेक्ष' परंतु अप्रादेशिक अशा राष्ट्रवादाच्या अपसिद्धातांत सापडणार नाहीं. महाराष्ट्रासारख्या प्रदेशांना व लोकसमूहांना संयुक्त भारताचें राष्ट्रीय घटक समजाव्याचा खरा मार्ग आहे. त्यासाठी राष्ट्रवादाचें अधिष्ठान संकुचित बळाच्या व धरसोडी वृत्तीच्या सुशिक्षित वर्गांवर टेऊन उपयोगी नाहीं; उलटपक्षीं, महाराष्ट्राच्या शेतकरी वर्गाची अतिशय विस्तृत, स्थिर व भक्कम बैठक या राष्ट्रवादाला मिळवून दिली पाहिजे. राष्ट्रवादाचा खरा आधारस्तंभ व खरा क्रांतिकारक पुरस्कर्ता व लढवय्या म्हणजे शेतकरी वर्गाच हीय, हे आज महाराष्ट्रीय व भारतीय राष्ट्रवादी राजकारणाचें मुख्य सूत्र बनलें पाहिजे.

महाराष्ट्रांघे राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

संयुक्त महाराष्ट्राच्या घोषणेचा क्रांतिकारक अर्थ

शेतकरी वर्गाची स्थिर भूमिका मराठी राष्ट्रीयत्वाला मिळाली की 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे' कार्य व त्याचा व्याप एका निराळ्याच स्वरूपांत दिसू लागतो. "मुंबई बगळावी की महाराष्ट्रांत घराबी?" "महाराष्ट्राची राजधानी कोणती? एक की दोन?" "प्राचीन ऐतिहासिक पुराव्याप्रमाणे बेळगांव हें मराठ्यांचे की कर्नाटकांचे?" हे परिवर्तित झालेले प्रश्न गैरलागू तरी बाह्ये लगतात किंवा त्यांची उत्तरे क्षपाक्षप मिळतात. साहित्य, भाषा, इतिहास वगैरे प्रश्नांना गौणत्व येऊन ते एका मोठ्या निकराच्या महाप्रश्नांत सामावून जातात. तो प्रश्न कोणता? तर, आधुनिक मराठी राष्ट्रभूमिका मालक असा जो शेतकरी त्याच्या सर्वांगीण दास्याविमोचनाचा प्रश्न. हा मोठा प्रश्नच सोडविण्यासाठी कंबर कसली की बाकीचे प्रश्न कसे आपोआप सुटतात पहा: आज ५०,००,००० मराठे शेतकरी निजामराज्यांत सरडले जात आहेत. त्यांचा त्या सत्तेविरुद्ध लढा चालू आहेच. परंतु या लढ्यांत मराठा शेतकऱ्यांच्याच दावणांत दुःख भोगणारे आंध्र व कानडा शेतकरी लाखोनी सहभागी आहेत. महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक अशा तीनही राष्ट्रांतलें लाखों शेतकऱ्यांना एकाच हुकुमशाहीविरुद्ध सामना यावयाचा आहे. आ लढ्यामध्ये त्यांची एकजुट राहणे व स्नेहभाव टिकाऊ होणे कर्मप्राप्त आहे. हा लढा यशस्वी होताच निजामशाहीखालील मराठे शेतकरी व दुसऱ्या दोन राष्ट्रांचे शेतकरी आपापल्या मूळ राष्ट्रभूमीचे भाग बनतील. त्यावेळीं, महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक या तीन शेजारी राष्ट्रांचे स्नेहसंबंधि या लाखों शेतकऱ्यांच्या स्नेहामुळे केवढ्या तरी स्थिर पायावर उभारले जातील!

सहृद्दी सलोप्याने ठरतील

निजामशाहीच्या नाशाने 'संयुक्त महाराष्ट्र', 'संयुक्त आंध्र' व 'संयुक्त कर्नाटक' या तीन राष्ट्रांचे राजकीय एकीकरण जसे पूर्ण होईल, तसेच त्यांचे परस्परसंबंधि संस्थानी शेतकऱ्यांच्या या संयुक्त लढ्यांतच नव्याने बनविले जातील

संयुक्त महाराष्ट्र

व टिकाऊ हेतील. ही गोष्ट महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्या सरहद्दीवर पसरलेल्या मराठी संस्थानसंबंधानेही म्हणता येईल. काही संमिश्र वस्तीची व काही पूर्णपणे कानडी वस्तीची अशी ही मराठी राज्ये गतवैभवार्ची स्मारके असोत, पण आज खऱ्या राष्ट्रीय एकीकरणाच्या आड येणारी ती विन्ने आहेत. त्यांच्यामुळे महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्यामधील सरहद्द काढणे दुरापास्त आहे; व या मराठी राज्यातील ७,००,००० कानडी प्रजा महाराष्ट्रीय राजसत्तेचा, नोकरशाहीचा व पर्यायाने मराठी भाषेचा, इतिहासाचा व जनतेचाहि द्वेष करीत आहे. यातून मार्ग कोणता ! तर, या राज्यातील कानडी व मराठी शेतकरी प्रजेने एकजुटीने लहून स्वतंत्र झाले पाहिजे व त्या एकजुटीच्या पायावर मराठी व कानडी शेतकऱ्यांच्या वेगवेगळ्या राष्ट्रभूमिकांमधील सरहद्द या लोकांनीच सलोक्याने ठरविली पाहिजे.

याच मार्गाने गोव्याचा प्रश्नहि सुटणार आहे. तेथील खिश्न व हिंदु शेतकऱ्यांच्या शक्तींचे संघटन व संयुक्तीकरण झाल्याशिवाय, पोर्तुगीझ सत्ता उलथून टाकता येणार नाही. उलट खिश्न विरुद्ध हिंदु अशा यादवींचे आंगळ स्वरूप देऊन जनतेमध्ये कूट पाढणे सत्तावात्यांना शक्य होईल. निव्वळ पांढरपेशांच्या चळवळींमुळे अशीच परिस्थिति निर्माण होईल. तेव्हा, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचे यश येवढी संस्थानातील व बाहेरील बहुसंख्य शेतकरी वर्गाच्या जागृतीवर व चळवळीवरच अवलंबून राहणार, हे उघड आहे. नेमकी हीच गोष्ट आज संयुक्तीकरणाच्या व्यासपांठावर जोराने उच्चारली जात नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

घोषणेचा क्रांतिवादी आत्मा

‘संयुक्त महाराष्ट्र’ च्या घोषणेचा खरा आत्मा, माझ्या मते, अशा राष्ट्रीय, क्रांतिवादी व मूलगामी आहे. तुमच्या भाषिक किंवा प्रांतिक स्वरूपाच्या एकीकरणाने सुशिक्षितांच्या महाराष्ट्रप्रेमाचे समाधान होईल असे धरून चालले तरी त्या एकीकरणाने आज जो व्यापक राष्ट्रीय एकीकरणाचा निक-

महाराष्ट्रीयांचें राष्ट्रीय संयुक्तीकरण

हींचा प्रश्न आहे, तो सुटणार नाही. उलटपक्षां, एकदां परिषदेच्या चळवळीला राष्ट्रीय एकीकरणाची बैठक मिळाली व शेतकरी वर्गाचें आधिपत्य लाभलें कीं, त्या चळवळीचा व्याप व प्रखरता वाढतच जाईल व नवा, एकात्म महाराष्ट्र उदयास आणण्याचें कार्य पार पडूं शकेल. शेतकरी वर्गाला या राष्ट्रीयत्वाची जाणीव करून देणें, तेलगू, कानडी व मराठी शेतकऱ्यांच्या प्रचंड क्रांतिकारक सामर्थ्याचें संयुक्तीकरण करून संस्थानें व ब्रिटिश सत्ता यांच्या विरुद्ध यशस्वी लढा उभारणें व बहुजनसमाजांच्या लोकसत्तात्मक राजकारणाच्या अधिष्ठानावर भारतीय संघराज्याची रचना करणें हीं कामें यापुढें निकडीनें पार पाडावयाचीं आहेत. त्यांत सुशिक्षित वर्ग व शहरी कामगार वर्ग यांच्या- वरिद्ध मोठी कामगिरी व जबाबदारी आहे. बहुसंख्य शेतकरी वर्गापर्यंत ह्या राष्ट्रीय लोकसत्ताक चळवळीचें लोण पोचविण्याचें काम या शहरी वर्गाचें आहे. 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषदे' चें कार्यदि याच दिशेनें झाल्यास तें राजकीय दृष्ट्या प्रभावी होणार आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचें ब्रीदवाक्य

ह्या राष्ट्रीय एकीकरणाचे ध्येय जेव्हां पूर्ण होईल तेव्हां मराठी व इतर राष्ट्रीय लोकसमूहांचें नुसतें ब्रिटिशांपासून दास्यविमोचन होईल एवढेंच नव्हे तर अनेक शतकांचें कार्य पुरें होईल. कारण, आज आधुनिक महाराष्ट्र हें राष्ट्र म्हणून नांदणें शक्य होण्यास अनेक शतकांची अनेकविध पूर्वतयारी व तपस्वर्था कारणाभूत झाली आहे. महासुभावांनी व संतानां मराठी भाषेचा पाया घातला व तिची वाढ केली; शिवकालीन मुत्सद्यांनी व खुद्द शिवाजीनें आपल्या असामान्य व्यक्तित्वानें मराठ्यांचें स्वतंत्र राज्य स्थापलें. पुढील काळांत मराठे-शाहीचा साम्राज्य विस्तार झाला व त्यामुळें मराठ्यांचा राजकीय स्वाभिमान आणखीच दृढ व भक्कम झाला. या सर्व घटनांच्या व कर्तृत्वाच्या जोरावरच आज महाराष्ट्राला एकभाषिक, एकजिनसी व व्यक्तिस्वपूर्ण असें स्थान भारतांत लाभूं शकलें आहे; व त्या पूर्वतयारीच्या व 'पूर्वचिंता' च्या पायावरच

संयुक्त महाराष्ट्र

आजच्या महाराष्ट्राला 'राष्ट्रीयत्वा' चा लाभ झाला आहे. एकभाषी लोकसमूहाचे राजसत्तात्मक एकीकरण पूर्वापार झालेले असल्याने, या ऐतिहासिक परंपरेवर आधुनिक राष्ट्रवादाची उभारणी आज सोपी झाली आहे.

इतिहासाची ही पार्श्वभूमी व शेतकरी बहुजनसमाजाच्या क्रांतिकारक शक्तीचा आधुनिक पाया यांच्या सहाय्याने महाराष्ट्रीयाना राष्ट्रीय एकीकरण साधावयाचे आहे. तेच सं. म. परिषदेचे ब्रीदवाक्य असले पाहिजे.

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

: ३ :

“महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा आरंभ मराठ्यांचे राष्ट्रीयत्व आहे” ही गोष्ट मागील प्रकरणांत मांडली आहे, व तीत नवे असे काहीच नाही. मागे आपण पाहिलेच की, बाराव्या शतकातील महाानुभाव लेखक व पंधराव्या शतकातील केशवाचार्या-सारखे विद्वान महाराष्ट्र देश, मराठी भाषा, महाराष्ट्रीय लोकसमूह व महाराष्ट्र-धर्म या भावनांची जोपासना करीत होते. नंतरचा काळ घेतला तरी हेच दिसते. लदाहरणार्थ, सन १७३६ मध्ये पाटणकर यांनी पहिले बाजीराव यांस लिहिलेल्या पत्रातील पुढील मजकूर पहा. ते लिहितात, “तुम्ही यंदा जयनगर प्रांतात आलेत म्हणोन आयकिले त्यावरून चिंतामध्ये आले पराष्ट्रामध्ये येऊन अत्यंत सावध सदैव आशिले पाहिजे.” (पेशवे दफ्तर, सिलेक्शन्स, नं. ९, पान ११). महाराष्ट्राबाहेरच्या हिंदू प्रदेशांनाहि त्यावेळी ‘परराष्ट्र’ समजले जाई असे त्यावरून दिसेल. मॅलेट वगैरे जुने इंग्रज लेखकहि मराठ्यांना एक ‘राष्ट्र’ मानीत असे त्यावेळच्या पत्रांवरून दिसते, (पुणे रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स, नं. २, पाने ८६ व १४१). तेव्हांपासून अगदी आतापर्यंत मराठ्यांना ‘राष्ट्र’ मान-

संयुक्त महाराष्ट्र

ण्याचा हा क्रम अव्याहृत चार्ल्स दिसत्रो. याला पुरावा हवाच तर सन १९४५ मध्ये श्री. शं. द. जावडेकर यांनी "घनुर्धारी" मध्ये लिहिलेला "महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे भवितव्य" हा लेख पहावा. त्यांत त्यांनी महाराष्ट्राला एक "बाल-राष्ट्र" असे संबोधिले आहे. (सन १९४५ चा दिवाळी अंक पहा).

त्याहून अलोकदृष्ट्या व अगदी स्पष्ट असा उल्लेख श्री. माडखोलकर यांच्या लिखाणांत आढळतो. विशेषतः "तरुण भारताच्या" फेब्रुवारी १९४७ च्या विशेषांकामध्ये त्यांनी आपले मत अग्रलेखाच्या रूपाने मांडले आहे ते पहाण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, "भावि हिंदी संघराज्याचे 'प्रांत' हे केवळ स्वायत्तच (अॅटॉनमस्) नव्हे, तर 'स्वतंत्र' (इंडिपेंडन्ट) आणि 'सार्वभौम' (सॉव्हरिन) घटक होणार, म्हणजेच आज 'प्रांत' (प्रॉविन्स) म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या हिंदुस्थानातील एकभाषी, एकावयवी प्रदेशांना 'राष्ट्राचा' (नेशन) दर्जा मिळणार हे उघड आहे... महाराष्ट्रातील हे चारही लोकघटक (ब्राह्मण, ब्राह्मणेतरे, अस्पृश्य आणि वन्य हे चार घटक) सारखे सुसंस्कृत आणि सामर्थ्यशाली झाल्याशिवाय, आपल्या मराठेपणाची जाणीव त्यांच्या रोमारोमांत भिन्नून त्यांना राष्ट्रीय एकात्मता आल्याशिवाय व भारतीय संस्कृतीच्या विकासातील आपल्या इतिहाससिद्ध कार्याच्या स्फूर्तीने त्यांची अस्मिता उद्दीपित झाल्याशिवाय खरा संयुक्त महाराष्ट्र, सर्वांगीण, स्वयंपूर्ण सार्वभौम मराठी राष्ट्र, निर्माण होणे अशक्य आहे....."

वरील उतान्यांवरून स्पष्ट दिसून येते की, महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वासंबंधी 'संयुक्त महाराष्ट्राच्या' चळवळीचे काही प्रमुख कार्यकर्ते व काही राष्ट्रवादी विद्वान यांच्या मनांत स्पष्ट कल्पना आहेत. तरी भारतीय राजकारणांत ब्रिटिशांच्या भेदनीतीमुळे जे अडथळे व धोके एकसारखे निर्माण होत गेले आहेत त्यामुळे वरील स्पष्ट कल्पनाहि आजपर्यंत एक प्रकारे मूक व दडपलेली राहिली आहे. आज ब्रिटिश सत्ता नादृशी होत असल्याने त्या कल्पनेला 'वाचा' फुटत आहे. म्हणूनच, राष्ट्रीयत्वाच्या या कल्पनेला प्रत्यक्ष

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

लोकजीवनात कोणते अधिष्ठान आहे ? मानवी इतिहासक्रमांत 'राष्ट्र' कल्पनेचा जन्म कोणच्या वेळी झाला व तिचा विकास कसा झाला ? वगैरे तात्विक प्रश्न भावी वडामोडींच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरणार आहेत.

राष्ट्रीयत्वाला पुरेसा विस्तार व लोकसंख्या

जास्त तात्विक विवेचनापूर्वी एका शंकेचे निराकरण करू. सर्व हिंदुस्थानाला एक राष्ट्र मानण्याची संवय झाल्यामुळे काहीं लोकांना असे वाटते की, सध्याच्या घकाधकीच्या व महायुद्धांच्या काळांत महाराष्ट्राएवढे लहान प्रदेश 'राष्ट्र' या दर्जाला नालायक आहेत. परंतु, वस्तुतः, महाराष्ट्र हा इतका लहान प्रदेश नाही हे पुढील कोष्टकावरून दिसून येईल. (त्यांतून महाराष्ट्रासारख्या हिंदी राष्ट्रांनी एक संयुक्त राज्य बनविल्यास या राज्याचे सामर्थ्य केवढे मोठे होईल ? असे राज्य बनवावे, हीच विचारसरणी महाराष्ट्राला राष्ट्र मानणारे लोकांही मांडतात, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.)

	क्षेत्रफळ चौ. मैल	लोकसंख्या
महाराष्ट्र	१,५०,०००	३,००,००,०००
तामिळनाड		२,०४,००,०००
आंध्र		२,६३,००,०००
नेपाळ	५४,०००	५६,००,०००
अफगाणिस्तान	२,५०,०००	६३,८०,५००
ताजिकिस्तान	५५,०००	१४,८५,०००

वरील राष्ट्रांपैकी नेपाळला स्वतंत्र राष्ट्र मानण्यास व. सावरकर, पंडित नेहरू प्रभृति पुढारी तयार आहेत. आंध्र, तामिळनाड वगैरे 'प्रांत' स्वतःला 'राष्ट्र' म्हणवून घेऊं लानले आहेत. आसाम, पठाणिस्तान वगैरे चिमुकले 'प्रांत' हिं सार्वभौम (सॉव्हरेन) मानण्यास महाराजांनी संमति दिली आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र

(महात्माजींचें श्री. महेंद्रमोहन चौधरी या आसामी पुढाऱ्यास, ता. १५-१२-४६ रोजीं पाठविलेलें पत्र पहा.) ताजिकिस्तान हें चिमुकलें सोव्हिएत राष्ट्र 'सोव्हिएट युनियन' या संयुक्त राज्याच्या अजून बळावर दिटलरसारख्या बलाढ्य शत्रूशीहि सामना देऊं शकलें. या सर्व गोष्टी एकत्र घेऊन विचार केला तर असें म्हणतां येईल कीं महाराष्ट्र हा राष्ट्र बनण्यास अपात्र नाहीं व इतर राष्ट्रांच्या बरोबर सहकार्यानें राहिल्यास त्याच्या अस्तित्वावर बाहेरून गदा येण्याचेंहि भय नाहीं.

राष्ट्रीयत्वासंबंधीं विचार

केवळ विस्तार व लोकसंख्या एवढ्यापुरतें पाहिलें तर महाराष्ट्राला राष्ट्राचा दर्जा मिळणें अशक्य नाहीं; परंतु राष्ट्रीयत्व हें अशा अगदीं भौगोलिक व शिरगणतीच्या पायावर उभारणें हास्यास्पद ठरेल. " राष्ट्र " ही एक सामाजिक संस्था आहे व प्रत्येक सामाजिक संस्थेला एक निश्चित जन्मकाळ व विकासक्रम असतो. 'राष्ट्र' या संस्थेचेच उदाहरण घेतलें तर अगदीं रानटी लोकांत 'राष्ट्र' आढळत नाहींत. नंतरच्या सुसंस्कृत समाजांत 'राष्ट्र' आढळतात, पण शब्द तोच असला तरी त्या प्राचीन 'राष्ट्रांचें स्वरूप अर्वाचीन राष्ट्रांपेक्षां आमूलाग्र वेगळें होतें. प्राचीन भारतांत गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र वगैरे राष्ट्रांचा उल्लेख येतो. पण हीं राष्ट्रे म्हणजे गोप, मल्ल इत्यादि नांवाच्या क्षत्रियकुलांची चिमुकलीं राज्ये होतीं, असें आढळतें. सारांश अर्वाचीन 'राष्ट्र' ही संस्था कशी आहे, हें पाहण्यासाठीं ब्रिटन, फ्रान्स इत्यादि अर्वाचीन राष्ट्रांच्या उत्पत्तीचा व विकासाचा क्रम शोधून पाहिला पाहिजे. या पद्धतीनें, म्हणजे प्रत्यक्ष ऐतिहासिक संशोधनाच्या दृष्टीनें, राष्ट्रांची व्याख्या केली पाहिजे.

ती व्याख्या कोणची हें आपण क्रमाक्रमानें पाहूं, कारण अर्वाचीन 'राष्ट्र' या संस्थेबद्दल रूढ विचारप्रवाह काय आहेत ह्याचा तपास घेत शास्त्रशुद्ध व्याख्येकडे पोचणें विवेचनाच्या दृष्टीनें अधिक सोपें होईल असें वाटतें.

संयुक्त महाराष्ट्र

“आध्यात्मिक” उपपत्ति जास्त पुढे गेल्ली आहे. कारण प्रगल्भ अशा विशिष्ट लोकसमूहाला विशिष्ट काळात व परिस्थितीतच राष्ट्रीयत्वाचा साक्षात्कार होतो असे मानणे बहुस्थितीला जास्त धरून आहे. परंतु या उपपत्तीनेही आपल्या मूळ प्रश्नाला खरे उत्तर मिळत नाहीच. राष्ट्रीयत्वाची व्याख्या करतोना “कोणच्या तरी उच्चस्थेयाशी” किंवा “मानवसेवाधर्माशी” रत्याची सांगड घालून, कोणताच निर्णायक सिद्धान्त मांडता येत नाही. बौद्धधर्मीयांनी किना उच्चस्थेच्या काळातील विश्वकुटुंबवादी क्रांतिकारांना उच्च ध्येयवादी म्हणून विहता काय? मानवसेवाधर्म हेच त्यांचे मोठे नव्हते काय? परंतु मानवसेवाधर्माचा काळा राष्ट्रीयत्वाचे स्वरूप नव्हते. उलट, असेही दालवतो येईल की, राष्ट्रीयत्वाचे स्वरूप आरंभाने आरंभलेले राष्ट्रीय पुढारी व लोकसमूह अत्यंत कुर महत्वाकांक्षेच्या आदर्शां जाऊन साऱ्या मानवजातीला गुलाम बनविण्यासाठी मर्यातक युद्धे करतोना अढळतात. ऑस्ट्रो-हंगेरियन साम्राज्याच्या मगरमिठीहून सुटण्यासाठी धडपडण्याच्या इटलीसारख्या परतत्र राष्ट्रांतील स्वातंत्र्यवादी व लोकक्रांतक राष्ट्रांदा हा “आध्यात्मिक” असला तरी आहुरी राष्ट्रांदाची उदाहरणेही अगणित आहेत.

यावरून असे म्हणता येईल की, मॅक्सिमोप्रणात राष्ट्रांदाची उपपत्ति परतत्र भारताच्या राष्ट्रीयत्वाशी आज जुळणारी असली तरी ‘राष्ट्र’ या सामाजिक संस्थेच्या स्वरूपाचा सर्वांगीण उलगडा करून दाखविण्यास ती अपुरी व म्हणून चुकीची आहे.

संस्कृति च राष्ट्रीयत्व

मानवसेवाधर्माची साधना किंवा अर्शा कोणताही नैतिक भावना राष्ट्रीयत्वाचे अधिष्ठान किंवा उगमस्थान होऊ शकत नाही. त्यामुळेच, दुसऱ्या एखाद्या भूमिकेचा आधार शोधण्याकडे हिंदी राष्ट्रांदाची प्रवृत्ती आढळते. ही भूमिका त्यांना ‘संस्कृति’ या व्यापक कल्पनेत सांपडते. कॉम्रेस, हिंदुसमा, लीग दैगरे

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

वेगवेगळ्या व परस्परविरोधी पक्षांचे लेखक व पुढारी आपल्या राष्ट्रवादाला संस्कृतीचा आधार घेतात.

‘संस्कृति’ या शब्दामध्ये काहीही सामावू शकते व काहीही बगळता येते, अशी भोगळ व लवचिक प्रकृति या शब्दाला लाभली आहे. या शब्दाचा अर्थ वेळ पडेल त्याप्रमाणे बदलून प्रतिपक्षावर मात करणे शक्य असते. वाटाघाटीच्यावेळी व अनुयायांत प्रचार करण्याचेवेळी या सोडस्कर शब्दाचा आधार घेऊन राष्ट्रवादाचे अनेकरंगी स्वरूप आजपर्यंत आपल्याकडील राजकीय पक्षांनी मांडले आहे. त्या राजकारणाशी आपल्याला कर्तव्य नसून फक्त तारिखक भूमिकेवरून ‘संस्कृति’ व ‘राष्ट्रीयत्व’ याचा काय संबंध आहे ते पाहू.

‘संस्कृति’ म्हटलें की रोमन, युरोपियन, हिंदु, मुसलमानी, चिनी वगैरे संस्कृतींची नावे डोक्यांसमोर उभी राहतात. या सर्व संस्कृतींमध्ये सामान्य असे काय आहे ! समानधर्मत्व म्हटलें तर युरोपियन व चिनी संस्कृतीत ते नाही. रोमन संस्कृतीचा अर्थहि त्या काळांतल्या केवळ धार्मिक व वैचारिक सिद्धान्तापुरता मर्यादित नाहीच. मुसलमानी ‘संस्कृति’ म्हणजेहि इस्लामी धर्म नसून शतकानुशतके काही लोकसमूहांनी बनविलेला राजकीय, सामाजिक व इतर सांस्कृतिक अंगानों युक्त असा जीवनप्रवाह आहे. तीच गोष्ट हिंदू संस्कृतीची व हिंदी संस्कृतीची.

कॉंग्रेस व हिंदुसभा यांच्या परस्परविरोधामुळे व पॅनइस्लामिझमच्या बाहेरील आघाताने आज असे भासते की ‘हिंदी’ संस्कृति ही एक व्यापक व धर्मनिरपेक्ष कल्पना असून ‘हिंदु’ संस्कृति ही मात्र संकुचित व धार्मिक कल्पना आहे. पण वस्तुस्थिति मात्र अशी नाही. आधी तर ‘हिंदू’ या नावाने ओळखला जाणारा एक धर्मपंथ नसून ते एका बहुजिनसी धर्ममतांचे व सामाजिक संस्थांच्या व्यापक संप्रदाचे व इतिहासाचे नाव आहे. कुराण किंवा बायबल असे धर्मग्रंथ मानणाऱ्या व जाज्वल्य पंथाभिमान असणाऱ्या

संयुक्त महाराष्ट्र

इस्लामी व ख्रिस्ती धर्मपंथीयांनी बनविलेल्या संस्कृतीचे स्वरूपहि धार्मिक नसून व्यापक व सामाजिक आहे; मग हिंदूंच्या बहुविध धार्मिक कल्पनांशी संबंध असणारी हिंदू संस्कृति अशीच व्यापक असावी यांत नवल नाही. आज खरी स्थिति तर अशी आहे की 'आर्य', 'अनार्य', हिंदू, मुसलमान वगैरे अनेक वंशांच्या व धर्मांच्या लोकांनी बनविलेल्या भारतीय समाजजीवनाचा प्रवाह घेतला तर तो हिंदुहि आहे व हिंदीहि आहे असे म्हणावे लागेल. याची प्रचीती दोन तऱ्हेनी येते; एकीकडे आपल्याला असे दिसते की धर्मपंथांच्या धार्मिकतेशी फारकत करून घेऊन निर्भेळ (म्हणजेच धर्मनिरक्षेप) हिंदी राष्ट्रवादाची भूमिका घेणारे काँग्रेसवादी हिंदू पुढारीहि वेळोवेळी हिंदूधर्माभिमानाची घोषणाहि करतांना आढळतात. लो. टिळक व श्री. अणे इत्यादि पुढाऱ्यांनी हिंदी व हिंदू या दोन भूमिकांचा समन्वय अनेकदा केलेला आढळतो. तीच गोष्ट सर इकबाल प्रभुति मुसलमान पुढाऱ्यांची. त्यांनाहि हिंदी संस्कृति व मुसलमानी धार्मिक परंपरा यांच्यांत विरोध वाटला नाही. म्हणून त्या काळांत धार्मिक राहूनहि राष्ट्रीय बाणा राखणे हिंदू व मुसलमान पुढाऱ्यांना शक्य झाले. दुसरीकडे, हिंदुत्वावरच राष्ट्रीयत्वाची उभारणी करणाऱ्या हिंदुसभावादी पुढाऱ्यांकडे पाहिले तर दिसते की त्यांच्या हिंदू राष्ट्रवादांतहि धर्माला निर्णायक स्थान नाही. "खरा राष्ट्रवाद कोणता?" हा लेख सझाद्रीच्या एप्रिल १९४७ च्या अंकांत श्री. ग. वि. केतकर यांनी लिहिला आहे. त्यांत ते म्हणतात, "हिंदूमहासभेच्या ध्येयवाक्यांत हिंदु धर्माचा उल्लेख नसून हिंदु राष्ट्राचा उल्लेख आहे." त्यांनी सर्व विवेचनांत याच गोष्टीवर भर दिला आहे की 'हिंदुत्व' ही धार्मिक कल्पना नसून व्यापक सांस्कृतिक कल्पना आहे. श्री. गो. र. काळे या हिंदुसभेच्या पुढाऱ्याने, एप्रिल १९४३ मध्ये, 'काळ'च्या खास अंकांत "पाकिस्तान याने स्वयंनिर्णय मतखंडन" या नावाचा एक विस्तृत लेख लिहिला आहे व त्यांत असे स्पष्टच म्हटले आहे की "धर्म-कल्पनेवर राष्ट्रकल्पना बसूच शकत नाही" आणि ज्या हिंदूराष्ट्राच्या ध्येयासाठी आपल्याला झगडावयाचे आहे, त्याच ध्येयाच्या महत्वाकाक्षेने "चंद्रगुप्त,

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

अशोक, यशोधर्मन्, बाप्पा रावळ, अकबर व औरंगजेब ” हे सर्व प्रेरित झाले होते. हीच गोष्ट हिंदुत्वाभिमानाची श्री. के. एम्. मुनशी यांनी नुकतीच एका लेखात मांडली आहे, ती अशी, “ राजकीयदृष्ट्या अखंड राष्ट्र बनविण्याचा पहिला प्रयत्न अकबराने केला. दुसरा प्रयत्न बाळाजी बाजीरावाने केला.” (‘लोकशाक्ति’, दिवाळी अंक, २५-१०-१९४७).

राष्ट्रवादाची उपपत्ति हिंदू व हिंदी संस्कृतीच्या आधारांने लावण्याच्या बाबतीत कट्टर हिंदुत्ववादी व कॉमिसेवादी विद्वानांत मूलभूत फरक नाही, हे बराल विवेचनावरून दिसेल. फरक आहे तो फक्त अहिंदूधर्मीयांशी कमीअधिक उदार धोरण ठेवण्याचा ! तो फरक तत्वाचा नाही. आतां आपल्यापुढे प्रश्न आहे तो हा की हिंदू, हिंदी, किंवा अशा इतर संस्कृतींच्या आधारांने ‘राष्ट्र’ या संस्थेची व्याख्या करता येते काय ? या प्रश्नाचे उत्तर अगदी नकारार्थी यावे लागेल. जसे एका धर्माचे लोक एका राष्ट्राचे ठरत नाहीत, त्याप्रमाणेच एका संस्कृतीचे लोकहि एका राष्ट्राचे होत नाहीत, हीच गोष्ट अर्वाचीन युरोपकडे पहातां दिसून येते. हिंदुस्थानातील शतकानुशतके चालत आलेली सांस्कृतिक परंपरा भारतीय लोकसमाजांत एक स्नेहभाव कायम ठेवित आहे हे खरे. पण त्याचा अर्थ सर्व हिंदी लोक एका राष्ट्राचे झाले आहेत असे नाही. भारतीय संस्कृतीच्या एकछत्राखाली प्राचीन व मध्ययुगीन काळांत जवळजवळ सर्व आशियाखंड नांदत होते, परंतु त्यानंतरच्या काळांत खुद्द भारतीय समाजांतहि महाराष्ट्र, आंध्र, बंगाल इत्यादि वेगवेगळे लोकसमूह उदयास आले व आज अशीं अनेक राष्ट्रे हिंदी संस्कृतीच्या छायेत नांदत आहेत, असा सिद्धान्त इतिहासाचार्य राजवाडे, श्री. अणे प्रभृति हिंदुत्वाभिमानी विद्वानांनाच मांडला आहे. त्यांचीं मते मी पुढील प्रकरणांत तपशीलवार दिली आहेत. तूर्त एवढेच सांगणे शक्य आहे की भाषा, ऐतिहासिक परंपरा व राष्ट्रीय अभिमान इत्यादि महत्त्वाच्या बाबतींत बहुजिनसी असलेल्या हिंदी समाजास केवळ समानसंस्कृतीच्या बंधनामुळे एकराष्ट्रीय मानणे बरोबर ठरणार नाही.

मग एका भारतीय संस्कृतींत अनेक राष्ट्रे नांदत आहेत, ही उघड गोष्ट

संयुक्त महाराष्ट्र

सर्वसंमत का होत नाही! राजनैतिक कारणे सोडली तरा असे होण्याला एक 'तात्त्विक' कारणहि आहे ते असे; हिंदी संस्कृतीसारखी एक प्राचीन संस्कृति व प्रत्येक अर्वाचीन राष्ट्राला लाभलेली 'राष्ट्रीय संस्कृति' यांच्यातला मूलभूत फरक एकराष्ट्रीयवाच्या पुरस्कर्थापैकी वन्याच जणांना उमगलेला नसतो. ब्रिटन व फ्रान्स ही राष्ट्रं घ्या. यांची विशिष्ट अशी 'ब्रिटिश' व 'फ्रेंच' संस्कृति आहे, आणि शिवाय या सर्व राष्ट्रांना गुस्त्यानी असणारी ग्रीक-रोमन संस्कृति व सर्वांना व्यापणारी युरोपियन संस्कृति आहेच! इंग्लिश, फ्रेंच वगैरे राष्ट्राभाषा आहेत, परंतु ग्रीक व लॅटिन या भाषांचे बंधबंधन त्या राष्ट्राभाषांना आहेच. याच्या जोडीला 'खिश्तन संस्कृति' म्हणून एक सर्वव्यापक स्नेहबंध आहेच. खिश्तन, युरोपियन, ग्रीक-रोमन इत्यादि संस्कृति ब्रिटन, फ्रान्स वगैरे राष्ट्रांचा उदय होण्यापूर्वीच्या व या सर्व राष्ट्रांना आपल्या व्यापक छत्रालाली समावणाऱ्या संस्कृति आहेत; उलट, ब्रिटिश राष्ट्रांची 'राष्ट्रीय संस्कृति' ही त्या राष्ट्रांच्या उदयाबरोबरच जन्मली असून तिचे कार्यक्षेत्रहि या राष्ट्रापुरतेच आहे. 'राष्ट्रीय संस्कृति' ही राष्ट्रचनेला कारणीभूत होणारी गोष्ट नसून राष्ट्रचना झाल्याचा तो एक परिणाम आहे. परंतु प्राचीन संस्कृति व राष्ट्रचना यांच्यामध्ये कार्य अथवा कारण या स्वरूपाचा कोणताच संबंध नाही.

'राष्ट्रीय' संस्कृतींचे व प्राचीन संस्कृतिंचे वर स्पष्ट केलेले भिन्न स्वरूप न जोडल्याने प्राचीन भारतीय संस्कृतीला किंवा हिंदु संस्कृतीलाच 'राष्ट्रीय' संस्कृति समजण्याचा धोटाळा होतो व त्यामुळे 'महाराष्ट्रीय संस्कृति' 'आंध्र संस्कृति' या अर्वाचीन संस्कृतींचे उदयोन्मुख 'राष्ट्रीय' स्वरूप उमगत नाही. आपल्याकडे राष्ट्रवादाबद्दल होणाऱ्या वादांत जो गोंधळ उडतो त्याचे मूळ बरील आंखळपणांत आहे असे मला वाटते.

राज्य व राष्ट्रीयत्व

एका स्नेहभावनेने, ध्येयवादाने, धर्माने किंवा संस्कृतीने बांधले गेलेले लोक केवळ या बंधनाच्या जोरावर स्वतःचे एक राष्ट्र बनवू शकणार नाहीत

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

उलट अशा लोकांची अनेक राष्ट्रं बनलेली आपण युरोपमध्ये व हिंदुस्थानातही पहात आहोत, असें येथवर पाहिले. आतां 'राज्य' या सामाजिक संस्थेच 'राष्ट्र' या संस्थेशी संबंध काय तें संक्षेपानें पाहूं. श्री. जावडेकर यांची या बाबतीत म्हटलें आहे कीं " राष्ट्रं हीं सजीव राज्ये आहेत " (वरील ग्रंथ, पान ४५). 'राष्ट्र' व 'राज्य' यांतील फरक स्पष्ट करण्याठीं ते यापुढेंच म्हणतात कीं " प्रत्येक राष्ट्राला भारता असतो, अहंकार असतो, त्याला भावना असतात व त्याचा विशिष्ट स्वभाव असतो. राज्याला यापैकी कोणत्याहि गोष्टींच आवश्यकता नाहीं... उदाहरणार्थ ब्रिटिशसाम्राज्य हें राज्य आहे परंतु तें राष्ट्र नाहीं. " अर्वाचीन राष्ट्रांकडे पाहिलें तर असें दिसतें कीं यापैकी बहुतेक राष्ट्रं एकात्म एकराष्ट्रीय राज्येहि (युनिटरी नॅशनल स्टेट्स्) आहेत. अमेरिके हें राष्ट्र एकराष्ट्रीय राज्य आहे परंतु एकात्म नसून संयुक्त (फेडरल) आहे. य राज्याची घटक-संस्थाने हीं संघटित राष्ट्रं नसून वसाहतींच्या काळांतलें स्वतंत्र राज्ये आहेत. स्वित्झर्लंडमध्ये वेगळी अपवादात्मक स्थिति आढळते तेथें एकराष्ट्रीय राज्य आहे परंतु तेंहि संयुक्त असून त्याचे तीन घटक-विभाग वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे आहेत. ब्रिटन, अमेरिका, स्वित्झर्लंड यांच्यामध्ये वरील अपवादात्मक फरक असले तरी अर्वाचीन राष्ट्रांच्या बाबतीत नियम मात्र असा सांगता येईल कीं हीं सर्व राष्ट्रं एकात्म एकराष्ट्रीय राज्ये आहेत.

श्री. जावडेकर यांनीं या अर्वाचीन एकराष्ट्रीय राज्यांना सजीव राज्ये म्हणून गौरविलें आहे व अनेक राष्ट्रांना गुलामगिरीत डांबणाऱ्या साम्राज्यांना ' निर्जाव ' राज्ये म्हटलें आहे. परंतु ' निर्जाव ' ह्या विशेषणानें ' राज्य ' व ' राष्ट्र ' यांतील फरक स्पष्ट होत नाहीं. ' संस्कृति 'च्या बाबतीत जो वैचारिक गोंधळ आपण मागें पाहिला तोच ' राज्य ' या बाबतीतहि होत आहे असें दिसून येईल. अर्वाचीन एकराष्ट्रीय राज्ये हीं ' राष्ट्रीय संस्कृती ' प्रमाणेंच राष्ट्रांच्या उदयानंतरची आहेत व त्या उदयाचीं फळें आहेत. हीं एकराष्ट्रीय राज्ये निर्माण होण्यापूर्वी मध्ययुगीन युरोपांत लहान लहान राजसत्ता होत्या. जर्मन राष्ट्र आज आहे तेथें प्रुशियन, बव्हेरियन वगैरे अनेक स्वतंत्र

संयुक्त महाराष्ट्र

राज्ये होती व हाच प्रकार सगळीकडे होता. या अनेक स्वतंत्र राज्यांतून प्रथम मोठी एकात्म राज्ये निघाली व मग या एकात्म राज्यांच्या चौथऱ्यावर राष्ट्रांच्या इमारती रचल्या गेल्या असे मात्र घडलेले नाही; किंबहुना याच्या उलट क्रमाने राष्ट्र व राष्ट्रीय राज्ये बनली आहेत.

श्री. जावडेकर यांची कल्पना वेगळी दिसते. एका मोठ्या राज्याच्या पायावर परिणाम म्हणून राष्ट्रीय भावना उत्पन्न होऊ शकते असे ते समजतात व दुसऱ्याने भारताच्या परतंत्र अवस्थेचे उदाहरण देतात. हिंदुस्थानांत अर्वाचीन राष्ट्रीय भावना निर्माण होण्यास ब्रिटिश अंमलाचा अप्रत्यक्षपणे पुष्कळ उपयोग झालेला आहे हे कबूल केले पाहिजे असे त्यांचे मत आहे. (राज्यनीतिशास्त्र-परिचय, पा. ५८). 'राज्य' या संस्थेला राष्ट्रीय भावनेचा व राष्ट्ररचनेचा पाया व उगम मानण्याच्या या चुकीमुळे ब्रिटिशांच्या अंमलाविषयी जसे वरील विधान रचनी केले आहे तसेच आश्चर्यकारक विधान ते हिंदुस्थानांतल्या प्राचीन साम्राज्यांबद्दल करतात. "सर्व हिंदुस्थानला एका छत्राखाली आणणे ही महत्वाकांक्षा" ठेवणारे अनेक भारतीय सम्राट झाले; रामचंद्रांनी अश्वमेध केले, अशोक व समुद्रगुप्त यांनीहि सर्व भरतखंड ताब्यांत आणले, मंगल बादशहांनी, शिवछत्रपतींनी व पेशव्यांनी हीच महत्वाकांक्षा ठेवली होती; हे सर्व सांगितल्यावर नाना फडणवीसांना लिहिलेल्या गोविंदराव काळे वकीलांच्या प्रसिद्ध पत्रांतील उतारा देऊन श्री. जावडेकर सांगतात की "सर्वभौमत्व हाती लागण्यासाठी" ही सम्राटांची जी धडपड होती तिचा पाया "हिंदुस्थान हे एक राष्ट्र असून ते एकाच राज्याखाली असावे" या राष्ट्रीय भावनेत होता !!

'राज्य' ही संस्था 'राष्ट्र' निर्मितीला प्रेरक आहे या अपसिद्धान्ता-मुळे केवढी दिशाभूल होऊ शकते याचे दुसरे उदाहरण श्री. गोविंदराव काळे या हिंदुसभावादी लेखकाच्या लेखांतून देता येईल. "पाकिस्तान याने स्वयंनिर्णय मतखंडन" या वर उल्लेखिलेल्या लेखांत ते म्हणतात, हिंदुस्थानच्या "एकराष्ट्रीयत्वाचा पाया श्री. रामचंद्राने बाली रावणासासाराच्या बलाढ्य राजांचा

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक करपना

परामव करून घातलेला आहे. सम्राट चंद्रगुप्त, अशोक, यशोधर्मन्, बाप्पा रावळ, अकबर, औरंगजेब व त्यामागून आलेले इंग्रजहि हिंदुस्थान एक राष्ट्रच आहे असे मानित आलेले आहेत.”

आजच्या एकराष्ट्रीय राज्यांपैकी इटली, आयर्लंड, पोलंड वगैरे अनेक राज्यांचा उदय तेथील राष्ट्रीय चळवळीच्या उदयानंतस्था आहे, ही परिस्थिति कॉंग्रेसवादी व हिंदूसभावादी लेखकांस अवगत असते; तसेंच मध्ययुगाने व प्राचीन साम्राज्ये एकेका प्रदेशावर दोनतीनशे वर्षे टिकून देखील त्या प्रदेशामध्ये अर्वाचीन तऱ्हेची राष्ट्र जन्मली नाहीत हेहि त्यांना माहित असते. असे असून ‘राज्य’ या संस्थेला ‘राष्ट्र’ ची प्रेरणा व उगमस्थान त्यांनी मानावे हे आश्चर्य आहे. ‘संस्कृति’ या कल्पनेशी ‘राष्ट्र’ या संस्थेची अशीच जुकीची सांगड घालण्याचा असाच प्रयत्न होतो त्याचे परीक्षण मागे केलेले आहेच.

प्रदेश, भाषा, आर्थिक सहजीवन

धर्म, संस्कृति, राज्य वगैरे कल्पनाशी व संस्थाशी ‘राष्ट्र’ या संस्थेचे नाते जोडणे पाहिल्यास शेवटी राष्ट्रचे निर्णायक व विनचूक वर्णन देणारी व्याख्या लाभणे शक्य नाही, उलट गोंधळच पदरी येतो, हे पाहिल्यावर ऐतिहासिक शास्त्रीय दृष्टीने ‘राष्ट्र’ या संस्थेची व्याख्या कोणची ते पाहू. ती व्याख्या करतांना ब्रिटन, फ्रान्स वगैरे अर्वाचीन राष्ट्रांचा ऐतिहासिक विकास व या विकासातील प्रेरणा लक्षांत घेतलेल्या आहेत. सलग मायभूमि, एक लोकभाषा, आर्थिक सहजीवन व एका राष्ट्रीय संस्कृतीच्या आधारात नांदणारी राष्ट्रीय-त्वाची भावना या चार बाबतीत विकास होत जाऊन ज्या लोकसमुहाला राष्ट्रीय लोकसमूहाचे स्वरूप आले त्यांनी आजची राष्ट्र बनविली आहेत अशी व्याख्या केली पाहिजे. यापैकी बहुतेक लोकसमूहांना एकराष्ट्रीय राज्येहि बनवितो आले, परंतु काहींना अशी राज्ये बनविण्यासाठी आपल्या देशावर अंमल बजाविणाऱ्या प्रबळ साम्राज्यवादी राष्ट्रांशी सामना थावा लागला. वरील व्याख्येत धर्म, व्यापक व प्राचीन अशा अतिराष्ट्रीय संस्कृति व

संयुक्त महाराष्ट्र

राज्य यांचा अंतर्भाव नाही. ही व्याख्याच बोध्याकार फरकाने मान्य असणारे काही जुने महाराष्ट्रीय लेखक व पुढारी महाराष्ट्राला 'राष्ट्र' म्हणत असत. केशरीच्या ता. १८ एप्रिल १९४७ च्या अग्रलेखात वरील राष्ट्र-कल्पनेचाच पुरस्कार संपादकांनी केलेला आढळतो व अशा अर्वाचीन ऐतिहासिक व्याख्येच्या आधारे महाराष्ट्रीय राष्ट्रीयत्वाच्या पायावरच आज संयुक्तोत्प्रेरणची चळवळ उभारली पाहिजे, असे त्यांनी प्रतिपादन केलेले दिसते.

प्रदेश, भाषा व आर्थिक सहजीवन वगैरे घटकांचा आधारानेच राष्ट्रीय-रत्वाची इमारत रचली जाते ही गोष्ट जास्त तपशीलवार पाहणे जरूर आहे. कारण मुख्यतः या तीन घटकांसंबंधी आपल्याकडील राष्ट्रवादी तत्वाविचारांत निश्चयात्मक धोरण आढळून येत नाही. प्रथम 'राष्ट्रभूमि' हा घटक घेऊं.

राष्ट्रभूमिचा आधार

'राष्ट्रीयत्व' हे प्रादेशिक असलेच पाहिजे, आणि ज्या लोकसमूहाला एक स्थिर, सलग राष्ट्रभूमि नसेल तो 'राष्ट्र' ही संस्था निर्माण करू शकणार नाही, ही गोष्ट पटणे अवघड नाही. अष्टरूथ, मुसलमान यांसारखी एखादी जमात किंवा कामगार वर्गासारखा एखादा वर्ग अखिल भारतीय संघटनेने एकजिनसी व एकाच खंबीर ध्येयाने प्रेरित असा होऊं शकतो. परंतु अशा जमातीचे किंवा वर्गाचे 'राष्ट्र' बनत नाही व या लोकांना आपापली ध्येये गाठण्यासाठी सर्व वर्गांनी बनविलेल्या 'राष्ट्र' या संस्थेमध्ये नांदावे लागते.

प्रदेशाशिवाय किंवा राष्ट्रभूमिशिवाय राष्ट्र नाही, ही सार्थी गोष्ट आपल्याकडील राष्ट्रवादी विचारांत मात्र महत्त्वाची गणली गेलेली नाही. 'राजनीति शास्त्र परिचया' मध्ये श्री. जावडेकर यांनी या प्रादेशिक घटकाचा वेगळा व स्पष्ट विचार केलेला आढळत नाही व त्यांच्या एकंदर विवेचनावरून असा निष्कर्ष काढावा लागतो की, मुख्यतः एका राज्यीत वस्ती असण्याने व एका संस्थतीचे उन्नत असण्याने राष्ट्र उदयाला येतात. एकंदरीत, कॉमिंसवादी तत्त्वज्ञांच्या राष्ट्रवादीत हिंदू, मुसलमान, पारशी वगैरे सर्व हिंदी जमातीची राजकीय

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

व सांस्कृतिक एकारमता हाच मुख्य पाया धरलेला आढळतो. या राष्ट्रवादाला विरोधी म्हणून जन्माला आलेला मुस्लीम राष्ट्रवाद हा "पाकिस्तान"वर, म्हणजे प्रादेशिकत्वावर, आधारलेला आहे, असे भासते. या पाकिस्तानला उत्तर म्हणून कमिंसवादी राष्ट्रीयत्वानेहि भौगोलिक अखंडत्वाची कास घरलेली आहे असे बरबर दिसते. वस्तुस्थिति मात्र वेगळी आहे. पाकिस्तान ही एका संदिग्ध व दुतोंडी राष्ट्रवादाची घोषणा आहे. एकीकडे, सर्व मुसलमान तेवढे 'पाकिस्तानी' राष्ट्रचे नागरीक अशी धार्मिक 'पॅनइस्लामी' राष्ट्रवादाची घोषणा करावयाची व दुसरीकडे सिंध, पंजाब वगैरे प्रादेशिक लोकसमुदांना वेगवेगळीं राज्ये व राष्ट्र माना असेहि सांगावयाचे असे पाकिस्तानवाद्यांचे दुहेरी घोरण आहे. त्यांच्या अशा राष्ट्रवादाला उत्तर देण्यासाठी हिंदी संस्कृतीच्या धर्मनिरपेक्ष सर्वसंप्राहक स्वरूपाची मॉर्मासा कशी पुरी पडणार ! आणि भारताचे भौगोलिक अखंडत्व सांगून काय होणार !

'पाकिस्तान'ची प्रतिक्रिया म्हणून उदयास आलेला 'हिंदुत्व' निष्ठ राष्ट्रवाद हा मुळापासूनच प्रादेशिकत्वाच्या विरुद्ध आहे या राष्ट्रवादाची भूमिका हिंदुसभेच्या सन १९३९ च्या कलकत्ता येथील अधिवेशनांत स्वा. सावरकर यांनी मांडली. "प्रादेशिक राष्ट्रकल्पनेच्या भुसभुशांत नी लटपटांत बाळूच्या आधारावर विभिन्न समाजांची खिचडीप्रमाणे राष्ट्र बनविण्याचा उद्योग करणाराना" ते बजावून सांगतात की राष्ट्र ही 'स्वयंभू व स्थायी' असतात. ते पुढे म्हणतात "आम्ही हिंदू स्वयमेव एक राष्ट्र आहोत. प्रादेशिक एकता म्हणजे एकाच प्रदेशातील वस्ती हेच एकमेव राष्ट्रीयत्वाचे षटकसाधन म्हणून मानण्यात राष्ट्रीय सभेच्या ध्येयवादामध्ये मुळापासूनच दोष उत्पन्न झाला आहे." (भाषण, पान १७)

बरील उद्गारांत एकीकडे 'हिंदू' या नांवाने ओळखता येणाऱ्या मध्ययुगीन धार्मिक संस्कृतीच्या आधाराने 'राष्ट्र'ची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न आहे, पण त्याचबरोबर अशी व्याख्या करणे अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाच्या

संयुक्त महाराष्ट्र

कल्पनेशी विषंगत असल्याची जाणीव आहे. या जाणीवेमुळे प्रादेशिकवाला 'एकमेव' घटक मानून नका, एक गौण घटक हवे तर माना, असा उपदेश स्वा. सावरकरांनी काँग्रेसवाद्यांना केला आहे. खरी गोष्ट अशी आहे की 'प्रदेश' हा एकमेव घटक कोणीच मानत नाही; पण 'प्रदेश' हा एक आवश्यक घटक मानणे जरूर असून हिंदु-राष्ट्रवादी, पाकिस्तानवादी व काँग्रेसचे अखंड 'हिंदी-संस्कृति' वादी यांपैकी कोणाहि 'राष्ट्रभूमीचे' हे महत्त्व मान्य करित नाहीत.

'प्रदेश' या घटकाबद्दल या सर्व राष्ट्रवाद्यांची धरसोड कशी होते व त्यामुळे अनवस्था कशी होते, ते नेपाळच्या उदाहरणाने नीट सांगता येईल. हिंदुसमावादी लेखक नेपाळला काही वेळीं हिंदुराष्ट्राचा "राष्ट्रीय भौगोलिक विभाग" मानतात, काही वेळीं उसता 'प्रांत' मानतात, आणि इतर वेळीं नेपाळ हे "उदयशाली राष्ट्र" असून भारताचे, म्हणजे हिंदुराष्ट्राचे, "मित्र राष्ट्र" मानतात, (बॅ. सावरकर यांचे बरील भाषण, पाने ३५-३७). अशीच धरसोड काँग्रेसवादी राष्ट्र-कल्पनेत होते. कधी 'प्रांतांचा' राष्ट्रीय स्वयं-निर्णयाचा हक्क कबूल करण्यात येतो तर कधी स्वयंनिर्णय असणाऱ्या घटक-राष्ट्रांना फक्त स्वायत्तता आहे, फुद्दून निवण्याचा अधिकार नाही, असे ठरविण्यात येते. याचे एक कारण असे की राज्य, संस्कृति इत्यादि अतिराष्ट्रीय कल्पनांवर राष्ट्रीयत्वाची इमारत उभारण्याचा या सर्व राष्ट्रवाद्यांचा प्रयत्न असतो व त्यामुळे या अतिव्यापक भूमिकेवर उभे राहणारे 'राष्ट्र' किती मोठ्या प्रदेशावर नांदावे व हा प्रदेश राष्ट्रभूमीच्या स्वरूपाचा आहे की नाही, या गोष्टीची देखल त्यांच्याकडून घेतली जात नाही.

राष्ट्रभाषेचे महत्त्व

नुसते. 'राज्य' व 'संस्कृति' या आधारंवर अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाची स्थापना करण्याच्या आधुनिक भारतीय विद्वानांचा प्रयत्न अयशस्वी ठरणे अपरिहार्य आहे; आणि प्रादेशिकवाला महत्त्व न दिस्यामुळे त्यांना हा वैचारिक

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

गोंधळ पत्करावा लागणारच. आतां अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाला राष्ट्रभूमि व्यतिरिक्त आणखी कोणत्या गोष्टींची गरज असते तें पाहूं. प्रदेशाद्वयकीच महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे एका राष्ट्रांत राहणाऱ्या लोकांची एक राष्ट्रभाषा असावी लागते, व ती लोकभाषाहि असावी लागते. आज इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे राष्ट्रांकडे पाहिलें तर ही गोष्ट सहज दिसून येईल. अर्वाचीन काळामध्ये समाजाचे राजकीय जीवन एखाद्या राजघराण्यावर किंवा एखाद्या वर्गावर अवलंबून नसतें. उलटपक्षी सामान्य लोकांच्या राजकीय सामर्थ्यावर व राजकीय जागृतीवर अर्वाचीन राष्ट्रांतील राजकीय जीवन उभारलेलें आहे. सामान्य लोकांच्या राजकीय जीवनाचे वाहन म्हणजे त्या राष्ट्राची लोकभाषा. यामुळे लोकभाषा ही अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाचा एक आवश्यक घटक आहे. संबंध गुरोपखंडांत स्वित्झर्लंडचे एक अपवादात्मक उदाहरण आहे कीं जेथें एका राष्ट्रामध्ये तीन लोकभाषा रूढ आहेत. परंतु त्यामुळे सर्वसाधारण नियमाला बाध येत नाहीं. दुसरा एक अपवाद इंग्रजी बोलणाऱ्या इंग्लंड व अमेरिका ह्या दोन राष्ट्रांचा. भाषा तीच असून भौगोलिक कारणांमुळे त्यांना वेगवेगळें राष्ट्रीयत्व प्राप्त झालें आहे. समान भाषा असूनहि यांची जरी राष्ट्रीय एकात्मता साधत नसली तरी आपापल्या ठिकाणी या दोनहि राष्ट्रांमध्ये इंग्रजी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान आहे.

अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाच्या 'प्रदेश' या घटकासंबंधी जो गोंधळ भारतीय विद्वानांच्या मतांत आपण पूर्वी पाहिला तोच भाषेसंबंधीहि दिसून येतो. श्री. जावडेकर यांनी स्पष्टच म्हटलें आहे कीं, "एक भाषा व एक वाङ्मय या संबंधी विचार केला तरी यापैकी कोणतीहि एक गोष्ट राष्ट्रीयत्वाला अगदी आवश्यक आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.....

.....हिंदुत्वानचेंच उदाहरण घेतल्यास निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या अनेक लोकांत विचारविनिमयास साधनभूत होऊन इंग्लिश भाषेनें लोकांच्यांत राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्यास बरीच मदत केलेली दिसून येते. ना पुढें हें कार्य

संयुक्त महाराष्ट्र

हिंदी भाषेमार्फत व्हावें बाबद्दल देशभक्त पुढाऱ्यांचें प्रयत्न चालू आहेत. हिंदी राष्ट्रीय भावनेस केवळ इंग्लिश भाषेचाच आधार आहे असें मानणें मात्र चुकीचें आहे. ह्या भावनेला खरा आधार संस्कृत व अरबी भाषांचा आहे.” (पान ५७) ह्या उतान्यावरून बऱ्याच गोष्टी स्पष्ट होतात. इंग्लिश भाषा किंवा संस्कृत व अरबी भाषा कांहीं लोकांच्या विचारविनिमयाला साधनीभूत झाल्या आहेत, ह्यांत शंका नाही. परंतु विविध प्रांतांतील एकंदर लोकसमूहांमध्ये संस्कृत व अरबी बोलणाऱ्या लोकांचें प्रमाण पूर्वीच्या काळांहि अत्यंत अल्प होतें व आज इंग्रजी बोलणारांचें प्रमाणहि हिंदी जनतेमध्ये तसेंच ख्रिसगणतांत न न घेण्याइतकें आहे. प्राचीन काळचे क्षत्रिय, मोगल किंवा मराठे राज्यकर्ते आपल्या दरबारांमध्ये संस्कृत व फारशीचा उपयोग करीत व लोकभाषांकडे दुर्लक्ष करीत. शिवकालाच्या सुमारास मराठी मुत्सद्यांच्या पत्रांत मराठी शब्द नांत्राला असत. हे मुत्सद्दी व राज्यकर्ते आणि सामान्य जनता ह्यांची नेहमीच फारकत झालेली होती व त्यामुळेच लोकभाषा व राजभाषा ह्या वेगवेगळ्या होत्या. हिंदुस्थानावर ब्रिटिशांचा अंमल सुरू झाल्याने प्राचीन समाजव्यवस्थे-मुळे असलेली ही फारकत एका वेगळ्या कारणाने चालूच राहिली. राज-भाषा व लोकभाषा ह्यांच्यांत पूर्वीचेंच अंतर राहिलें. मूठभर आंग्ल-शिक्षित सुशिक्षित वर्गाला अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाचा साक्षात्कार झाला व त्याला असें वादूं लागलें कीं आपण मूठभर सुशिक्षित म्हणजेच राष्ट्र व आपल्या विचारविनिमयाला साधनीभूत झालेल्या संस्कृत, अरबी व इंग्रजी या भाषा म्हणजेच राष्ट्रभाषा ! यांतच आतां संस्कृतनिष्ठ हिंदी व अरबीनिष्ठ उर्दू या नव्या “ राष्ट्रभाषा ” ची भर पडूं पहात आहे. आधुनिक सुशिक्षित वर्गाच्या ह्या कृत्रिम ‘राष्ट्रभाषा’ च्या अभिमानावर चिडून इतिहासकार्य राजवाडे म्हणतात, “ एक भाषा असणें हें जर राष्ट्राच्या एकीचें व प्रगतीचें मुख्य कारण आहे तर अनेक भाषांचा संचार एकाच राष्ट्रांत कसं पाहणें सर्वथा त्याज्य होय, कारण तसें करण्यानें राष्ट्राचा भंग होतोच होतो.” परंतु शिक्षित वर्गाला हें पटत नाही आणि “ इंग्रजींत विचार करणाऱ्या पुढारी

संयुक्त महाराष्ट्र

खेड्यांतून स्वयंपूर्ण आर्थिक जीवन कंठीत होते. या काळातील भारतीय समाजाचे वर्णन करतांना इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणतात, हे ग्रामीण समाज “ बाहुल्यानें मुक्तद्वारीं, संन्यस्त, व्यक्तिनिष्ठ, समाजपराडमुख व राष्ट्रपराडमुख ” होते व “ पंचायत, महार व कुत्रा याद्वून जास्त भानगडीचे दिव्य किंवा भयंकर सरकार हिंदू ग्रामसंस्थेला नको असें.” (महिकावतीची बखर, प्रस्तावना, पान ९२-९३)

बरील उताऱ्यांत मध्ययुगीन समाजाचे जे वर्णन आहे ते युरोपलाहि लागू पडते. तेथील समाजांतहि लोकांना राज्याची उठाठेव नको होती. ती उलाढाल राजे व सरदार करीत व त्यांनाहि राज्यापलीकडे ‘ राष्ट्र ’ ची कल्पना नव्हती. राष्ट्र उदयास आली ती या मध्ययुगाच्या अंतानंतर. एक समाजक्रांति होऊन ‘ राज्य ’ विषयक उलाढाली करणाऱ्या सरदारांना व राजांना सिंहासनावरून खाली ओढू शकणारा व्यापारी व कारखानदार वर्ग सत्ताधारी झाला. या क्रांतीने दुसरे असे झाले की “ संन्यस्त, उदासीन ” वगैरे विशेषणांनी वर्णन केलेला ग्रामीण समाज ग्रामसंस्थांच्या कोषांतून बाहेर पडला व आर्थिक दृष्टीने नव्या भांडवलदारी अर्थव्यवहाराच्या चक्रांत सापडला. सर्व लोकांना पैशाच्या सूत्राने एकजीव केले. देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत प्रत्येकाचे श्रम, कौशल्य व मालमत्ता एका सलग बाजारपेठेत आली. युरोपांत हे दोनचार शतकांच्या स्वतंत्र विकासाने घडले आणि भारतांत केवळ अर्ध्याअधिक शतकांत त्रिटिशानीं तेंच क्रूर पद्धतीने घडविले एषढाव फरक ।

अर्वाचीन राष्ट्रे अशा रीतीने भांडवलदारी युगांत निर्माण झाली आहेत व त्यांच्यामध्ये संघटित झालेला लोकसमूह आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण व तुटक ग्रामसंस्थांचा राहिलेला नसून परस्परांलंबी झालेला आहे, ही गोष्ट अतंयंत महत्त्वाची आहे. ही गोष्ट श्री. जावडेकर यांनी ‘ राजनीतिशास्त्र परिचयांत ’ पान ११८ वर, पुढील शब्दांत मांडली आहे : “ रोमन साम्राज्य मोडून गेल्या- वर सुमारे हजार वर्षेपर्यंत याच ध्येयाच्या पाठीमागे लागून युरोपियन लोकांनी

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक करूपना

अनेक राज्ये व साम्राज्ये स्थापन केली व ती मोडून गेली. नानंतर अर्वाचीन राष्ट्रीय राज्यांचे युग सोळाव्या शतकापासून सुरू झाले." अशा रीतीने आर्थिक सहजीवनाशिवाय, म्हणजे जुना तुटकपणा जाऊन भांडवलदारी अर्थव्यवहार सुरू झाल्याशिवाय, राष्ट्रांचा उदय होत नाही ह्याची जाणीव कधीकधी आपल्या तत्वज्ञाना होते; परंतु सर्वसाधारणपणे त्यांची भिस्त 'संस्कृति' व 'राज्य' या मध्य युगीन बाबींवर असते, हे मागे आपण पाहिलेच. यामुळेच महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वाचा विचार करतांना ज्या एका प्रश्नाची तपशीलवार चर्चा करणे मला जरूर वाटते तो असा: ब्रिटिश अंमलापूर्वीच्या महाराष्ट्रीय इतिहासाला राष्ट्रीयत्वाचे अधिष्ठान आहे की नाही? शिवकालामध्ये व पेशवाईच्या काळात झालेल्या उलाढालींना राष्ट्रीयत्वाची बैठक होती व त्या वेळीच महाराष्ट्र हे राष्ट्र बनले होते अशी भावना आधुनिक काळात मराठी राष्ट्रीयत्वाची जाणीव झालेल्या कित्येक लेखकांच्या मनात आहे. ती भावना वस्तुस्थितीला घरून आहे काय? या प्रश्नाचे उत्तर "मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व" या पुढील प्रकरणात माी दिले आहे. तेथे आर्थिक सहजीवनाच्या या घटकासंबंधी जास्त स्पष्टीकरण माी केले आहे.

आयर्लंडच्या राष्ट्रीयत्वाचा विकास

प्रदेश, भाषा व आर्थिक जीवन यांच्या एकात्मतेमुळे व ही एकात्मता काही शतके टिकल्यामुळे राष्ट्रांवर अशी एक संस्कृति निर्माण होते असे आपल्याला ब्रिटन, फ्रान्स वगैरे राष्ट्रांच्या उदाहरणांवरून दिसते. ह्या प्रत्येक राष्ट्रांचा 'राष्ट्रीय संस्कृति' ग्रीक-रोमन संस्कृतीशी संलग्न असूनहि स्वतःपुरती स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, तशीच ख्रिश्चन धर्माशी संलग्न असूनहि धर्मनिरपेक्ष आहे. ह्या राष्ट्रीय संस्कृतीचाच परिपाक म्हणून राष्ट्रीय स्वभाव व स्वाभिमान ह्याचा उदय आपल्याला दिसतो व ह्या सर्व मनेल्यापारामक बाबींची राष्ट्रीयत्वाचे घटक म्हणून गणना करावयास हरकत नाही; पण या बाबींनाच राष्ट्रीयत्वाचे उगमस्थान मानणे मात्र चूक ठरेल. उलटपक्षी, प्रदेश, भाषा,

संयुक्त महाराष्ट्र

आर्थिक सहजीवन, राष्ट्रीय संस्कृति, राष्ट्राभिमान या सर्व घटकांची राष्ट्रीयत्वाला आवश्यकता असून यापैकी कोणत्याही एका बाबीचा अभाव असेल तर तो लोकसमूह 'राष्ट्र' या दर्जाला पोचू शकत नाही, हे आपण येथवर पाहिले. आता परिचित असे एक उदाहरण घेऊ.

इटली व आयर्लंड या देशांपासून भारतीयांनी पुष्कळच प्रेरणा मिळविली आहे, आणि या राष्ट्रांच्या इतिहासात बरील सिद्धान्ताचा खरेपणा पडताळता येतो. आयर्लंडची परिस्थिति लक्षात घेतली तर असे दिसते की, आयर्लंडवर इंग्लंडचे अधिराज्य सुरू झाल्यापासून असा बराच मोठा काळ गेला की तेथे ब्रिटिश सत्तेबिद्द आयरिश जनतेची राष्ट्रवादी चळवळ उठू शकली नाही. ह्या काळांमध्येही आयरिश भाषा व संस्कृति दडपून टाकण्यासाठी ब्रिटिशांचे अव्याहत प्रयत्न चालू होते व त्यांच्याबिद्द आयरिश जनतेची काही प्रतिक्रियाही सुरू होती. उदाहरणार्थ, आयर्लंडच्या जुन्या लोकगीतांचे व पोवाड्यांचे जतन करणे हे कार्य काही आयरिश संस्कृतीच्या अभिमान्यांनी तेव्हा चालविले होते. पण त्यांच्या प्रयत्नांना यश येऊ शकले नाही. व सन १७८२ पर्यंतच्या या काळांत आयर्लंडचा कॅथॉलिकपंथीय शेतकरी वर्ग सांस्कृतिक व आर्थिक सर्वच दृष्टींनी मृतवत राहिला. सन १७७२ मध्ये आयरिश पार्लमेंट निर्माण करण्यांत आले व तेथे आयर्लंडचे जे प्रतिनिधि बसले ते खरेखरे आयरिश नसून आयर्लंडमध्ये शासक म्हणून आलेले ब्रिटिश जमीनदारच होते व धर्माने प्रॉटेस्टंटपंथीय होते. अर्वाचीन आयरिश राष्ट्रवादाची मुहुर्तमेढ या परक्या व भिन्नपंथीय शासकवर्गाने घातली. कारण या जमीनदारवर्गामध्ये आयर्लंडच्या व्यापारी व औद्योगिक विकासाची महत्वाकांक्षा लवकरच उत्पन्न झाली व युरोपातील स्वतंत्र राष्ट्रांप्रमाणे एक अर्वाचीन भांडवलदारी राष्ट्र बनण्याचे ध्येय या आयर्लंडमधील परक्या बरिष्ठ वर्गाने पुढे ठेवले. या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी खूब ब्रिटनमधील बरिष्ठ वर्गाशी बैर करणे व त्यांच्यापासून स्वतंत्र होणे आवश्यक होते. या लढ्यांत आयरिश कॅथॉलिक

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

शेतकरी व आयरिश मध्यमवर्ग ह्यांच्याशी या मूळच्या ब्रिटिश जमीनदार वर्गाने संपूर्ण ऐक्य केले.

अर्वाचीन आयरिश राष्ट्रवाद हा भाषा, प्रदेश, आर्थिक सहजावन, राष्ट्रीय संस्कृति व राष्ट्राभिमान या पांचही घटकांच्या दृष्टीने परिपूर्ण व एकात्म असा आज दिसत असला तरी त्याची कुळकथा ही अशी आहे. सन १७८२ नंतरच्या काळात १७९८ व १८०३ साली आयरिश राष्ट्रवाद्यांनी स्वातंत्र्य-प्राप्तीसाठी मोठे उठाव केले व या उठावांना १७८९ च्या फ्रेंच क्रांतिकारकांकडून तात्त्विक व प्रत्यक्ष अशी पुष्कळ मदत झाली. परंतु खुद्द आयर्लंडमधील आर्थिक जीवन अजून बऱ्याच अंशी मध्ययुगीन स्वरूपाचेच राहिलेले असल्यामुळे ह्या उठावांना मूठभर दहशतवाद्यांचे बंड एवढेच स्वरूप आले. आयरिश शेतकरी आपापल्या जमीनदारांच्या जोखडाखाली निपचित पडून होता. त्यामुळे आय-रिश राष्ट्रवादामध्येही कमकुवतपणा दिसून येत होता. सन १८४८ पर्यंत मात्र ही परिस्थिति बदलली होती. खुद्द आयर्लंडमध्ये व्यापार व औद्योगिक विकास एवढा झाला होता की खेडेगांवाचा तुटकपणा व विस्कळीतपणा नाहीसा होऊन भांडवलदारी विकासाच्या पाशांत शेतकरीही गोवला गेला. अर्थातच आयरिश राष्ट्रवादाचे पूर्वीचे अर्धेकडे स्वरूप जाऊन त्याला सर्व राष्ट्रांच्या, म्हणजेच आय-लंडच्या परक्या व मूळच्या अशा सर्व राहिव्यांच्या, एकजिनसी आकांक्षेचे रूप आले. प्रॉटेस्टंट मध्यम वर्ग व कॅथॉलिक बहुसंख्य शेतकरी हाच यापुढील राष्ट्रवादी चळवळीचा मोठा आधार बनला. शेतकऱ्यांच्या स्थितीत आमूलाग्र क्रांति करणे हे ध्येय मानणारे राष्ट्रवादीच एकंदर चळवळीला पुढे नेऊ शकत होते. लॅलॉर, पिअर्स, कोनोली प्रभृति जहाल राष्ट्रवाद्यांनी जुन्या आयरिश राष्ट्रवादाला शेतकरी वर्गाच्या आकांक्षांची जोड देण्याचे हे कार्य केले. तेव्हापासून आयरिश लोक-सत्तेच्या ध्येयाला व चळवळीला शेतकरी वर्गाच्या विस्तृत व भक्कम राष्ट्रवादाचे अधिष्ठान मिळाले.

आयरिश राष्ट्रवादाच्या चळवळीत आयरिश भाषेचा अभिमान या गोष्टीला मोठे स्थान आहे हे खरे. परंतु एवढ्याच आधारावर उभारलेला व 'स्वयंभू'

संयुक्त महाराष्ट्र

व 'स्थायी' स्वरूपाचा राष्ट्रवाद आयलंडमध्ये निर्माण झालेला नाही, उलट रयाचा विकास आयरिश जनतेतील भिन्न वर्गांच्या आर्थिक विकासाबरोबर व सहजीवनाबरोबर होत गेला; व हे सहजीवन व हा विकास आधुनिक भांडवलदारी स्वरूपाचा आहे हे वरील इतिहासावरून चिसून येईल.

हिंदी 'प्रांतां'च्या राष्ट्रियत्वाची वाढ

आधुनिक राष्ट्रवादाला भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेचा पाया आवश्यक आहे ही गोष्ट आणखी एका तऱ्हेने लक्षांत येऊ शकेल. खुद्द हिंदुस्थानांतच आज आपण असे पाहतो की वेगवेगळ्या 'प्रांतां'मध्ये राष्ट्रवादाची जाणीव कमी-अधिक तीव्र आहे व त्या जाणिवेचा जन्म व विकासादि वेगवेगळ्या प्रांतांत वेगवेगळ्या वेळी झाला आहे. असे होण्याचे कारण काय ? यावर असे उत्तर दिले जाते की काही प्रांत राष्ट्रवादाच्या दृष्टीने मागासलेले राहिले कारण तेथे साक्षरता इत्यादि आधुनिक सुधारणांचा व शिक्षणाचा प्रसार उशिराने झाला; किंवा दुसरे असे कारण देण्यांत येते की, काही प्रांतांतील जनतेला राष्ट्रीय स्वामिमानाची पूर्वपरंपरा होती म्हणून तेथे प्रथम राष्ट्रीयत्वाची जाणीव उत्पन्न झाली. महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय जाणिवेची अशी ऐतिहासिक उपपत्ति देण्यांत येते. परंतु भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या विकासाचा वेगवेगळ्या प्रांतांतील इतिहास घेतला तर असे दिसून येते की ब्रिटिशपूर्वकाळांतिल राज्याभिमानाची परंपरा महत्त्वाची नसून वेगवेगळ्या प्रांतांत आधुनिक उद्योगधंद्यांची वाढ जसजशी कमीजास्त झाली त्यामानाने सुशिक्षित वर्गाची कमीजास्त वाढ झाली व राष्ट्रीय जाणिवेची तीव्रता त्यामानाने वाढत गेली. कलकत्ता व मुंबई ही शहरे म्हणजे निव्वळ ब्रिटिश अमदानीत जन्माला आलेली व परंपरेच्या दृष्टीने उपटसुभ असेलेली आधुनिक भांडवलदारी शहरे आहेत. पण या दोन शहरांनाच बंगाल व महाराष्ट्र या दोन प्रांतांतील आरंभीच्या राष्ट्रवादाला प्रेरणा दिली. मराठी साम्राज्याचा अभिमान या राष्ट्रीय चळवळीमध्ये आणला गेला तो नंतरच्या काळात । बंगालमध्ये तर साम्राज्याची परंपराच नव्हती; परंतु तेथील राष्ट्रवाद

राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादापेक्षा आधीचा, जास्त प्रखर व जास्त विस्तृत पाया-
वरचा होता. या राष्ट्रवादाचा मुख्य आधार असलेला बंगाली जमीनदार वर्ग
व सुशिक्षित वर्ग यांना ब्रिटिशपूर्वकालातील परंपरा नव्हती. बंगाली जमीन-
दारांचे तर पूर्वी अस्तित्त्वच नव्हते. कंपनीला सापडलेल्या रेव्हेन्यू कलेक्टरांतून
व मक्तेदारांतून हा जमीनदार वर्ग अगदी नव्याने ब्रिटिशांनाच उत्पन्न केला
होता. आयर्लंडमध्ये खूब ब्रिटिझ व्यक्तींनाच जमीनदार बनविण्यांत आले;
बंगालमध्ये एतद्देशीयांतूनच जमीनदार बनविण्यांत आले, एवढाच फरक !
ब्रिटिश सत्तेने दोन्हीकडे एकच घोरण स्वीकारले व त्याला फळेंहि सारखीच
आली. आयर्लंडमधला ब्रिटिश जमीनदार शेवटीं मायदेशाविरुद्ध लढण्यासाठी
उठला व आयरिश राष्ट्रवादाचा निर्माता बनला; इकडे बंगालमध्ये बंगाली
जमीनदार आपल्या जन्मदात्याविरुद्ध उठले व संबंध भंरतखंडाच्या राष्ट्रवादाचे
बिर्नाचे पुढारी बनले.

बंगालच्या मागोमाग महाराष्ट्र हा भारतीय राजकारणांत पुढे आला.
बंगालमध्ये ज्याप्रमाणे व्यापारांत पडलेली टागोर घराण्यासारखी जमीनदार
घराणीं अग्रमागी होती, त्याप्रमाणे इकडेहि दादाभाई नौरोजी यांच्यासारखे
व्यापारीच प्रथम पुढे आले व राष्ट्रवादाची पडिळी पाऊले मुंबईनेच उचलली.
सन १८८५ च्या राष्ट्रसमा-संघटनेच्या काळापासून तो सुरतेच्या काँग्रेसपर्यंत
मुंबईचा हा वरचष्मा चालूच होता. त्यानंतर मात्र जहाल राष्ट्रवादाकडे काँग्रेसची
सुत्रे येऊ लागली; परंतु त्याचे कारणहि असेच यावे लागेल की सन १९०७
पर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गहि भांडवलदारी पद्धतीच्या
समाजव्यवस्थेत ओढला गेला होता. या पद्धतीचा महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित
वर्गाशी व शेतकरी वर्गाशी जो संबंध आला तो अर्थातच औद्योगिक विकास
व प्रगति ह्यांच्या अनुभवाचा नव्हता. हिंदुस्थानामध्ये एकंदरीतच भांडवलदारी
समाजव्यवस्थेच्या दिशेने जो षडामोड झाली ती साम्राज्यवादाने आखून
दिडेल्या दिशेने झाली. उद्योगधंद्याचा नीट विकास न होता साम्राज्यवादाच्या
व्यापारी स्वार्थासाठी शेतकरी वर्गाची पिळवणूक करण्यांत आली व सुशिक्षित

संयुक्त महाराष्ट्र

मध्यम वर्गासहि वाढत्या दारिद्र्याचे चटकें बसूं लागले. या दिशेनें समाजाच्या स्थितीत ज्या वेगानें फरक पडत गेला त्याच वेगानें महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्ग जेव्हाल राष्ट्रवादी बनत गेला. महाराष्ट्र व बंगाल या दोन प्रांतातील समाजस्थिति इतर प्रांतातील स्थितीच्या मानानें आधीं बदलली व त्यामुळे राष्ट्रवादाचा प्रादुर्भावहि येथें आधीं झालेला दिसतो.

अर्वाचीन राष्ट्रीयत्वाचे घटक कोणते ? या प्रश्नाचें उत्तर या प्रकरणांत दिल्यानंतर आतां महाराष्ट्राला या राष्ट्रीयत्वाच्या कसोटानें 'राष्ट्र' म्हणणें शक्य आहे कीं नाहीं तें सहज ठरविता येईल. परंतु हा प्रश्न नुसता व्याख्या ठरविण्याचा व ती लागू करण्याचा नाहीं. महाराष्ट्रीय राष्ट्रीयत्वाचा विकास खुद्द मराठी राजकीय पुढान्याच्या व विचारवंतांच्या मनांत कसकसा होत गेला हें आपण पाहिलें पाहिजे. तेंच विवेचन पुढील दोन प्रकरणांतून केलें आहे व नंतर महाराष्ट्राचें संयुक्त भारताच्या राज्यघटनेत व नव्या राज्यव्यवस्थेत स्थान काय असावें हा महत्त्वाचा प्रश्न घेतला आहे. त्याशिवाय, मराठ्यांच्या राष्ट्रीयत्वाचा भारतीय स्वातंत्र्याच्या व समाजक्रांतीच्या चळवळीशीं प्रत्यक्ष संबंध काय आहे तें कळणार नाहीं. 'राष्ट्र' ही एक अर्वाचीन संस्था आहे व तिचा उगम भांडवलदारांत झाला असला तरी भांडवलदारीच्या नाशानंतरच्या म्हणजे समाजवादी अर्थव्यवस्थेशीं संलग्न असें नवें लोकसत्तावादी व क्रांतिकारक स्वरूप राष्ट्रवादाला धारण करतां येतें; ही गोष्ट मराठी राष्ट्रीयत्वाच्याच भविष्याच्या दृष्टीनें मांडण्याचा प्रयत्न मी शेवटच्या प्रकरणांत करणार आहे वून, पुढील दोन प्रकरणांतून, मराठी राष्ट्रकल्पनेच्या विकासाचे कांहीं टप्पे पाहूं.

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

: ४ :

(सन १९२० पर्यंत)

राष्ट्रवाद ही एक आधुनिक भावना आहे व तिचा उगम आधुनिक युगात बनलेल्या 'राष्ट्र' या सामाजिक संस्थेत आहे; सलग प्रदेश, लोकभाषा, अर्वाचीन (मॉडर्न) आर्थिक सहजीवन, राष्ट्रीय संस्कृति व तिला अनुरूप अशी राष्ट्रीय भावना या सर्व आवश्यक घटकांचा लाभ ज्या लोकसमूहांना ऐतिहासिक विकासामुळे होतो त्यांनाच 'राष्ट्र' ही संघटना बनविता येते; अशी 'राष्ट्र' इकडेइकडे बनत जातात व 'महाराष्ट्र' नावाचे राष्ट्र देखील असेच बनत आहे, असे आज आपण म्हणू शकतो. आजही महाराष्ट्रामध्ये एकजिनसी आकांक्षा व एकसूत्र जांवन नाही व त्यामुळे पुष्कळ विचारवंतांना असे वाटते की, "महाराष्ट्राला संघटित व केंद्रित राष्ट्र म्हणता येत नाही," (प्रा. श्री. व्यं. पुणतचिकर, 'महाराष्ट्राचे केंद्र', प्रतिभा, १५ एप्रिल १९३६, पहा). आजच्या विस्कळित, असंघटित व विभागलेल्या महाराष्ट्रातील राजकीय विचारांच्या प्रवाहांचे जर नाट

संयुक्त महाराष्ट्र

निरीक्षण केलें तर मात्र असे दिसते की, इंग्रजी अंमलानंतरच्या साठसत्तर वर्षांतच महाराष्ट्राच्या राष्ट्रवादाचा उदय व त्याचा विकास सुरू झाला आहे. अनेक रूपे घेत घेत तो राष्ट्रवाद आजच्या “संयुक्त महाराष्ट्रीय” चळवळीपर्यंत येऊन ठेपला आहे.

या दार्ढ्य विकासक्रमाचा तपशील अभ्यासणें हें मोठें संशोधनाचें काम आहे व तें या लहान पुस्तकांत करणें शक्य नाहीं. परंतु या विकासाच्या काहीं ठळक अवस्था पाहणें जरूर आहे; त्याशिवाय आजच्या महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादातील कमकुवतपणा व सामर्थ्य या दोहोंची अथवा त्यांच्या परिणामांची उपपत्ति लाविता येणार नाहीं.

ज्या राजकीय परंपरेंत महाराष्ट्रातील हा राष्ट्रवाद उदयास आला तिची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी कशा प्रकारची होती हें प्रथम थोडक्यांत पाहूं. प्रथम पेशव्यांचे राज्य सन १८१८ मध्ये गेलें, नंतर सन १८४९ मध्ये सातारची गादी गेली व सन १८५४ सालीं नागपूरकर भोसल्यांचें राज्य बुडालें. बाकीची म्याल्होर, इंदूर, बडोदा इत्यादि राज्ये ‘संस्थानें’ झालीं म्हणजे राजकीयदृष्ट्या बुडालीं; परंतु राजवंशांचें पोकळ वैभव मात्र मागे उरलें. सन १८५७ च्या राजेरजबाळ्यांच्या उठावांत पेशवे, झांशीची राणी, तात्या टोपे वगैरे व्यक्ती आपल्या गुणांनी व पराक्रमांनी चमकल्या, पण या उठावाचें कार्यक्षेत्र महाराष्ट्राबाहेर व दिल्लीच्या केंद्राभोवतीं होते. महाराष्ट्राच्या जुन्या शासक व वरिष्ठ वर्गाच्या राजकारणाचीं सुत्रे अशा रीतीनें दिल्लीच्या तखताशीं गुंतलेलीं असणें ही परंपरा जुनीच होती. सन १८५७ मध्ये त्या परंपरेला अखेरचा प्राणघातक धाव बसला.

याच वेळीं दुसरांफडे एक नवी राजक्रीय शक्ति उदयाला आली होती; ती म्हणजे मुंबईच्या नव्या व्यापारी वर्गाची. दिल्लीची जागा मुंबईचे घेतली. या मुंबईची ओळख महाराष्ट्राला झालेली नव्हती, तिचे राजकारण नवें होते. या नव्या राजकारणाचा—नव्या राष्ट्रवादाचा—उपदेश मुंबईकरांकून

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

बेणे महाराष्ट्राला प्राप्त होते. हा उपदेश निमूटपणे जशाचा तसा घेतला जाणे अशक्य होते, कारण महाराष्ट्रातला सुशिक्षित वर्ग नवाच असला तरी त्याला जुन्याचे थोडे आसन होते. अगदीं सुरुवातीच्या काळांतच मुंबई व पुणे यांमधील फारकांचे प्रतिबंध राजकारणांत व राष्ट्रीय विचारांत पडू लागले. श्री. जोसेकर (१८१०-१८४६), लोकहितवादी (१८२३-१८९२) हे मुंबईचे महाराष्ट्रीय पुढारी व चिपळूणकर, टिळक, आगरकर प्रभृति पुण्याचे पुढारी व त्यांचे अनुयायी यांच्यांतला तफावत केवढी मोठी आहे! या तफावतीचे कारण व्यापारी मुंबई व बिनव्यापारी सुशिक्षित महाराष्ट्रयांच्यातील फारक हे होय.

नव्या सुशिक्षित वर्गाचा राष्ट्रवाद

महाराष्ट्रांतले चिपळूणकर प्रभृति पुढारी जुन्या संस्कृतीचा, वैभवाचा व साम्राज्याचा विचार आपल्या राष्ट्रवादाशी जोडित, पण जुने मराठी राज्यकर्ते व त्यांची उच्चवर्णीय संस्कृति जशी मराठी बहुजन समाजापासून तुटलेली व तरंगणारी होती, तसाच हा नवा वर्ग व त्यांचा नवा राष्ट्रवादहि तरंगता होता. या महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादाचा शेतकरी वर्गाच्या ब्रिटिशराज्याविरोधी लढ्यांशी संबंध नव्हता यावरून हे स्पष्ट होईल. सन १८२६ व सन १८४४ मधले रामोश्यांचे उठाव, सन १८२० व सन १८४६ मधले कोळ्यांचे उठाव, सन १८७५ मधले कर्जबाजारी शेतकरी लोकांचे महाराष्ट्रव्यापी दंगे आणि सन १८७८ मधले बासुदेव बळवंतांचे “ प्रजासत्ताकांचे बंद ” या सर्वांपासून “ वाघीणांचे दूध ” प्यालेला नवा महाराष्ट्रीय सुशिक्षित वर्ग तत्कतः अलिप्त होता.

बहुजनसमाजाच्या सुखदुःखांपासून दुरावलेला व त्यांच्या बंडखोरीपासून अलिप्त राहिलेला हा महाराष्ट्रीय सुशिक्षित वर्ग सन १८५७ मध्ये दिल्लीच्या राजकारणाला जसा कायमचा मुकला तसा नंतरच्या मुंबईच्या व्यापारी राजकारणाशीहि समरस होऊं शकला नाही व त्याची हीच स्थिति निरनिराळ्या स्वराज्यवादा व अखत्यारित पुन्हापुन्हा व आजतागायत आपल्याला दिसेल, राष्ट्रीयत्व,

संयुक्त महाराष्ट्र

व्यक्तिस्वातंत्र्य, सुधारणा वगैरे गोष्टींचा विचार करीत असतांना या सुशिक्षित वर्गाला म. जोतीबा फुले प्रभृति बहुजनसमाजातील सुधारकांची बरोबर होती तेवढी तत्वेहि आत्मसात करता आली नाहींत; त्यामुळे जहाल राष्ट्रवादाची तत्वे भरीव सामाजिक प्रगतीला प्रेरक व पोषक अशा तऱ्हेने विस्तारून त्यांना मांडता आली नाहींत व जहाल राजकीय मतांचा प्रसारहि व्यापक लोकसंघटनेच्या दृष्टीने करता आला नाहीं; त्यामुळे नुसती असंतोषाला धार देणे एवढेच कार्य त्या काळात होऊ शकले. त्या वेळच्या राष्ट्रवादांची समाजांतली ही प्रत्यक्ष स्थिति पाहली म्हणजे राष्ट्रीयत्वासंबंधी त्यांची तात्त्विक भूमिकाहि अस्पष्ट, तरंगणारी व भावनात्मक असेल असा अंदाज करता येतो. हा अंदाज खरा आहे याचा पडताळा त्या-वेळच्याच एका महाराष्ट्रीय विद्वानाच्या पुढील उद्गारावरून घेता येईल. इं. प्र. जी. शिकून राष्ट्रीयत्वाविषयी विचार करू लागलेल्या वर्गासंबंधी श्री. वि. का. राजवाडे म्हणतात, “इं. प्र. जी. जाणणाऱ्यांच्या, विचारांचा, विकारांचा व उत्साहाचा गंधाहि ती भाषा न जाणणाऱ्यांना नाहीं.” (राजवाडे-लेख-संप्रह, भा. ३, पा. १२४). आयर्लंड, पोलंड, इटली वगैरे राष्ट्रांच्या विकासालाहि सुशिक्षितांच्या अशा भावनात्मक राष्ट्रीयत्वापासूनच सुरुवात झाली असल्याचें दिसून येईल.

महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गाची सर्वसाधारण वैचारिक घडण वर सांगितली. या भूमिकेच्या अनुषंगाने त्यांच्या ‘राष्ट्र’ विषयक कल्पनांचा विकास कसा होत गेला हे आता संक्षेपाने पाहूं. सन १८४८ च्या सुमारास पुणे व मुंबई येथील अनेक मराठी विद्वानांनी केलेले लिखाण बारकाईने तपासून त्यामध्ये राष्ट्रवादासंबंधी काय मांडणी होती, हे पहावयास पाहिजे; पण इतक्या मागे न जाता सन १७८२ व सन १८८३ मध्ये लिहिलेले दोन उतारे आपण विचारात घेऊं.

सन १८८२ मध्ये, श्री. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी “देशोन्नति” या विषयावर लिहिलेले पुढील विचार पहा :

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

“आमच्या देशांत जन्मभूमीचा अभिमान शिथिल होण्यास व राष्ट्राचे विस्तीर्णत्व व जातिभेद ही दोन मोठीं कारणे झालीं आहेत. सिंधु-नदीकडचा मुलूख व त्रावणकोर किंवा कोंकण आणि बंगाल हे प्रांत परस्परांच्या संबंधानें म्हटले म्हणजे आम्ही व आमचे पाताळवासी अमेरिकन यांच्यासारखेंच होत. दोघांची बहुधा अगदींच फुटाफूट म्हटली तरी चालेल. विद्या, देशाचार, रीतिरिवाज, वगैरेच्या संबंधानें पहाता, असले परस्पर विप्रकृष्ट प्रांत म्हटले म्हणजे दोन भिन्नभिन्न देशच होत ! मग अशांच्यामध्ये ऐक्य तें कितीसे उत्पन्न होणार ?” (अधोरेखन माझे).

वरील उद्गारांवरून दोन गोष्टी दिसतात. एक अशी कीं सर्व भरतखंड हा एक देश किंवा राष्ट्र आहे असें श्री. चिपळूणकरांना वाटत होते; दुसरीकडे या ‘राष्ट्रांतच’ भिन्नभिन्न देश आहेत हे त्यांना धडधडत दिसत होतें.

भरतखंडाला एकराष्ट्रीय देश समजणे परंतु त्यांतच अनेक देश आहेत याची जाणीव ठेवणें, अशी परस्परविरोधी विचारांचा समन्वय केलेली भूमिका श्री. चिपळूणकर यांनीं घेतलेली येथे दिसून येते. महाराष्ट्रादि देशांना ‘प्रांत’ म्हणणें अयोग्य आहे याची अस्पष्ट जाणीव अमेरिकेचा उल्लेख करून त्यांनीं दाखविली आहे, परंतु लगेच असा युक्तिवाद केला आहे कीं, मारताच्या विस्तीर्णत्वामुळे येथील लोकांत खंबीर राष्ट्रवाद उरलेला नाही. ‘विस्तीर्णत्वा’चा हा युक्तिवाद असा आहे कीं त्याला राष्ट्रवादाच्या दृष्टीनें काहींच महत्त्व नाही व याची थोडी जाणीव श्री. चिपळूणकरांना आहेच. पण त्या युक्तिवादाचा कमकुवतपणा ओळखून सऱ्या राष्ट्रवादी भूमिकेकडे वळण्याऐवजीं ते उलट दुसऱ्याच एका चुकीच्या कल्पनेकडे वळतात. ती कल्पना म्हणजे प्राचीन व ऐतिहासिक काळातील भारताय एकराष्ट्रीयत्वाची ! ‘विस्तीर्णत्व व जातिभेद’ या दोन कारणांनीं पूर्वीं कधीं खंबीर असलेला जन्मभूमीचा अभिमान सध्यां ‘शिथिल’ झाला असा श्री. चिपळूणकरांचा अभिप्राय आहे, आणि केव्हांतरी (अशाक चंद्रगुप्ताच्या काळीं !) हा देशाभिमान शिथिल नव्हता असें त्यांनीं सुचविलें आहे. ‘विस्तीर्णत्व व जातिभेद’ हीं कारणे प्राचीनतम काळापासून आहेतच, याची

संयुक्त महाराष्ट्र

आठवण शास्त्रीबाबोना कोणी करून दिली असती तर त्यांनी काय उत्तर दिले असतें कोण जाणें !

अशीच द्विधा दृष्टि व गोंधळाची भूमिका लोकहितवादींनी घेतलेली आढळते. “ ग्रामरचना, त्यांतिल व्यवस्था आणि त्यांची दृष्टीची स्थिति ” हे पुस्तक लोकहितवादींनी सन १८८३ मध्ये लिहिले. पुस्तकाच्या अर्पणपत्रिकेत महाराष्ट्रला देश असे संबोधिलेले आहे व पान ५९ वर असे म्हटले आहे की भारताच्या “ अफाट राज्योद्घातांत नानाराष्ट्ररूप गलबतीची कालरूप महाबाताने वाताहत झाल्यामुळे त्यामध्ये प्रस्तुत सरकारसारखा आप्तप्रभूत ओढा सापडला असून.....” वगैरे. (अधोरेखन माझे)

यावरून दिसतें की, ब्रिटिश अमदानीपूर्वी भरतखंडामध्ये नानाराष्ट्रे, म्हणजेच महाराष्ट्रासारखी राष्ट्रे होती असे लेखकाला वाटत होते. परंतु, यांचे पुस्तकांत, पान ६ वर, हिंदुस्थानलाच राष्ट्र म्हटलेले आढळते. ब्रिटिश अंमलांमुळे हिंदुस्थानांत कित्येक चांगल्या गोष्टी आल्या, असे लोकहितवादींच मत होते. त्यामुळे, असा अंदाज करता येईल की पूर्वी बहुराष्ट्र असलेला हिंदुस्थान ब्रिटिश सत्तेमुळे एकराष्ट्र झाला, असा लोकहितवादींचा विश्वास असावा.

आपल्याकडील जुन्या विद्वानांपैकी सनातनी जहाल वृत्तीचे श्री. चिपळूकर व सुधारक मवाळ पंथाचे लोकहितवादी यांच्या राष्ट्र-कल्पनेमध्ये किती मूलभूत साम्य आहे, तें वरालि उदाहरावरून कळून येईल. हीच प्रवृत्ति किंवा राष्ट्रीयत्वाची रूपना ‘ केसरी ’ च्या पुढील दोन अप्रलेखांतिल उतान्यांत दिसून येते. ता. १-५-१८८८ च्या अप्रलेखांत म्हटले आहे की “ हिंदुस्थान हा स्वरूपतः एक देश आहे परंतु वस्तुतः तो युरोपप्रमाणे महाद्वीप आहे. ” (केसरी प्रबोध, पान १४८); तसेच ता. २३-४-१९०० च्या “ राष्ट्रीयत्वाची कल्पना ” या अप्रलेखांत म्हटले आहे की, “ एकेवेळीं निरानिराळे राष्ट्रीयत्व अनुभाविलेल्या लोकांची संगड घातली एवढ्यावरून त्यांचे राष्ट्रीयत्व एक झाले असे मानणे

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

बरोबर नाही." (अधोरेखन माझे). हे दोनही अप्रलेख लोकमान्यांच्या हातचे आहेत; त्या काळात सर्व प्रवृत्तींच्या विद्वानांची राष्ट्र-कल्पनेच्या बाबतीत सामान्य भूमिका व एकच मनःस्थिति होती, हे यावरून दिसेल.

ब्रिटिश राज्य व त्याच्याविरुद्ध भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा ही गोष्ट त्या-वेळच्या सर्व विचारांना वळण देत होती, व तें आवश्यकच होतें. हिंदी स्वातंत्र्याचा असा विचार करणारा सुशिक्षित लोकांचा वर्गहि ब्रिटिशांच्या राजवटीत नव्याने उत्पन्न झालेला होता. मेकालेसाहेबासारख्या कट्टर साम्राज्यवादी अधिकाऱ्याने भारतीयांच्या स्वाभिमान खर्ची करण्यासाठी निर्माण केलेल्या 'इंग्रजी शिक्षण पद्धतीला' परकीय अमुनिहि गुरुस्थानी मानणारा हा वर्ग इंग्रजांत बोलत व विचार करीत होता. जुन्या इतिहासाकडे पाहण्याची या नव्या वर्गाची दृष्टि शास्त्रीय संशोधनात्मक अशी तर नव्हतीच, उलट इंग्रजी विचारानें आलेली ती दृष्टि एकांगी व प्रतिकारात्मक राष्ट्रवादी अशी होती. त्यामुळे जुन्या भारतीय इतिहासावर राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने वेगवेगळीं अनुमानें त्या वेळच्या विद्वानांनीं लादलेली आपल्याला दिसतात. वरील उताऱ्यांवरून राष्ट्रीयत्वासंबंधी त्या काळांतली लवचिक, बहुजिनसी व अनिश्चित विचारपद्धति दिसून येते.

सन १८८२ नंतरच्या काळांतहि भारताला एकराष्ट्र मानून त्याचवेळीं त्याला एक बहुराष्ट्र खंड मानण्याची प्रथा चालूच होती, याची अनेक उदाहरणे देता येतील; परंतु मधलीं वर्षे सोडून आपण सन १९०४ मधील एक ठळक उदाहरण घेऊं. या वर्षी भरलेल्या काँग्रेसमध्ये मुख्य ठराव "वेगभंगा" संबंधीचा होता. काँग्रेस ही संस्था स्थापन होऊन वीस वर्षे झाली होती व या दिवशी काळांत बंगाल व महाराष्ट्र यांच्या नेतृत्वाखाली जहाल राष्ट्रवादी राजकारणाची प्रवृत्ति देशभर फैलावली होती. कर्जनशाहीच्या स्वरूपांत उभ्या राहिलेल्या साम्राज्यसत्तेला सर्व भारतीयांनीं एकजुटीने टक्कर दिली पाहिजे ही जाणीव भिन्न धर्मांच्या व प्रांतांच्या लोकांत दृढमूल झाली होती. बंगालचे व महाराष्ट्राचे पुढारी एकाच व्यासपीठावरून एका जहाल राष्ट्रवादाचा संदेश सर्व भारतीय जनतेला देत होते.

संयुक्त महाराष्ट्र

भारतासंबंधी एकराष्ट्रीय व बहुराष्ट्रीय अशा दोनहि परस्परविरोधी राष्ट्रकल्पना यावेळीं कशा रूढ होत्या हे पाहण्यासारखे आहे. एकराष्ट्रीय भारताच्या कल्पनेचे प्रतीक म्हणून सन १९०४ मध्ये बंगालमध्ये साजरा झालेला शिवाजीमहाराजांचा उत्सव दाखविता येईल. या उत्सवाला एक भारतीय राष्ट्रीय उत्सव म्हणून मानण्यास बंगाली पुढाऱ्यांनी तयार व्हावे ही एक महत्वाची व अनपेक्षित घटना होती; कारण ऐतिहासिक काळात मराठ्यांचा बंगालशी आलेला संबंध फार वेगळा होता. मराठ्यांच्या स्वान्यामुळे 'बारगी' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या मराठ्यांबद्दल बंगालमध्ये भीति व तिरस्कार वाटत होता, व खेड्यांपाज्यांतूनहि मराठ्यांच्या फौजेबद्दल ही वृत्ति होती. पण, सन १९०४ मध्ये, मराठी साम्राज्यसंस्थापक शिवाजीमहाराजांना भारतीय राष्ट्रीयत्वाचे आद्यजनक मानायचे बंगाली सुशिक्षितांनी ठरविले, यांत काय दिप्तुन येते ? या आधुनिक घटनेचा अर्थ असा की इतिहासांत काय घडले याचा विचार त्या वेळीं गौण मानला गेला व परकीय सत्ताघान्याशी लढून महाराष्ट्रांत मराठी राज्य स्थापणारा महापुरुष या नात्याने शिवाजी महाराजांना सर्व भारतीयांकडून आदराचे स्थान मिळू शकले. या आदराचे आणखी एक कारण होते तें असे की या काळांतला भारतीय सुशिक्षितांचा राष्ट्रवाद बहुतांशी हिंदू संस्कृतीच्या अभिमानावरिहि आधारलेला होता. (याला अपवादहि होते. उदाहरणार्थ सन १९०४ मध्ये बंगालमध्ये साजऱ्या झालेल्या शिवजयंत्युत्सवामध्ये जहाल राष्ट्रवादी असलेल्या रविद्रनाथ टागोरांनी भाग घेतला, पण उत्सवामध्ये करण्यांत आलेली भवानी देवीची पूजा राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेशी विसंगत आहे असे म्हटले.) एकराष्ट्रीयत्वाबरोबरच हिंदुत्वाची जोपासना त्या काळांत होत होती. राष्ट्रीयत्वाच्या विकासामध्ये धार्मिकतेचे हे अंग कसे प्रभावी होते व पुढेहि तें कसे प्रबळ होत गेले, हे नंतर पाहूं.

बंगाल, महाराष्ट्र, पंजाब इत्यादि सर्वच प्रांतांतून शिवजयंत्युत्सव, स्वदेशी संमेलने, मेळे, वगैरे राष्ट्रीय चळवळी एकजुटीने चालल्या होत्या व त्यामुळे सर्व भारतीय जनता एका एकजिनसी राष्ट्रीयत्वाने भारली गेली आहे, अशी कल्पना

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

स्यावेळी चांगलीच पसरली होती. या कल्पनेचा पुरस्कार खुद्द ब्रिटिश साम्राज्य-वाद्यांपैकी काही उदारमतवाद्यांनी कसा केला, हे पुढे मी सांगणार आहे. पण भारतीय एकराष्ट्रीयत्वाला विरोधी असे भारताच्या बहुराष्ट्रीयत्वाचे तत्वादि स्यावेळी कसे प्रभावी होते ते आधी पाहू. महाराष्ट्र व बंगाल हे स्यावेळचे आघाडीवरचे प्रांत व त्या प्रांतातच बारकाईने पाहिल्यास 'बंगाली' व 'महाराष्ट्रीय' राष्ट्रीयत्वाची उघड व प्रबळ वृत्ति आपल्याला दिसून येईल. श्री. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांना त्या काळाच्या बंगालचे पुढारी म्हणता येईल. त्यांनी सन १८७९ साली सुरू केलेल्या "बंगाली" नावाच्या पत्रात बंगाली राष्ट्राभिमानाचे स्वरूप स्पष्ट दिसते व आपल्याकडेही या सुमारास निर्माण झालेल्या सर्व राजकीय लिखाणांत, काव्यांत व ऐतिहासिक संशोधनांत मराठी राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान ठळकपणे दिसतो.

या वेगवेगळ्या राष्ट्रीय अभिमानांमुळे स्यावेळच्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत फुटीरपणा किंवा हेरेदावे उत्पन्न होत नव्हते, उलट आपण सर्व एकाच प्रबळ शत्रूविरुद्ध लढत आहोत ही भावना सर्वांना एकत्र आणत होती. भावि स्वतंत्र भारतामध्ये महाराष्ट्र, बंगाल इत्यादि घटक राष्ट्रांची जी एकजूट निर्माण झालेली दिसेल, तिचे सधे प्राथमिक स्वरूप स्यावेळच्या भारतीय व 'प्रांतिक' भावनांच्या अविरोधी समन्वयांत दिसून येते. राष्ट्रीय, म्हणजे तथाकथित 'प्रांतीय', भावनांचे व शक्तींचे केंद्रीकरण काँग्रेसच्या व्यासपीठावर होत होते व ही गोष्ट सन १९०४ च्या अधिवेशनांत पास झालेल्या "बंगभंगा" बरील ठरावांतच स्पष्ट होते. तो ठराव असा:—

"बंगालची फाळणी करण्याचे धोरण ब्रिटिश सरकारने योजिले आहे; कोणत्याही स्वरूपात ते अवलंबिले गेले तरी त्याचा ही काँग्रेस तीव्र निषेध जाहीर करते. या फाळणीमुळे बंगाल या राष्ट्राचे वेगवेगळे तुकडे पडतील व त्यामुळे त्याच्या सामाजिक, बौद्धिक व भौतिक प्रगतीला भयंकर अडथळा होईल....." (बॅनर्जी बॅनर्जी यांचा "हाऊ इंडिया रॉट फॉर फ्रीडम" हा प्रबंध पा. ४१२. अधोरेखन लेखकाचे)

संयुक्त महाराष्ट्र

या ठरावामध्य बंगालला स्पष्टपणे राष्ट्राचा दर्जा दिलेला आहे. बंग-
भंगाच्या या संकटाविरुद्ध सर्व हिंदुस्थान खंबळून उठला व ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध
सर्व हिंदी जनतेची एकजूट घडून येण्यास “ बंगभंग ” हे एक मोठे कारण
झाले, परंतु त्या एकजूटीमुळे हिंदी जनतेमध्ये केवळ एकराज्य एकजिनसी-
पणाची जाणीव उत्पन्न झाली असे म्हणता येत नाही. उलट काँग्रेसच्या
ठरावांत बंगालचा ‘राष्ट्र’ म्हणून निर्देश आहे यावरून बहुराष्ट्र हिंदुस्थानची
कल्पना तेव्हा पुष्कळच रूढ असल्याचे स्पष्ट दिसते. त्यावेळच्या एकंदर विचा-
राचा ओषधि तेच दाखवितो उदाहरणार्थ, बंगभंगाच्या ठरावावर काँग्रेसच्या
अधिवेशनात भाषण करताना महाराष्ट्रीय प्रतिनिधी रा. मुधोळकर यांनी
खालील उद्गार काढले :

बंगालची परिस्थितीच विशिष्ट आहे असे सांगून ते म्हणतात, “ एका
वंशाचे रक्त ज्यांच्या नसांतून वहात आहे व ज्यांची मातृभाषा एक आहे
अशा एका राजवटीखाली तो एकवटला गेला आहे.” (अधिवेशनाचा अधिकृत
इंग्रजी अहवाल, पाने २२४-२५)

वरील उद्गारांत बंगालच्या घांशिक एकजिनसीपणाचा उल्लेख आहे, व
त्याला प्रत्यक्ष बंगशास्त्रीय आधार नाही, पण हा मुद्दा येथे गैरलागू आहे.
काँग्रेसच्या वक्त्यांचे व श्रोत्यांचे मनोगत काय होते एवढेच आपणास पहा-
वयाचे आहे. हिंदुस्थानसारख्या “ विस्तीर्ण खंडामध्ये ” अनेक वंशाचे लोक-
समूह आहेत, असे श्री. मुधोळकर यांनी पुढेहि आपल्या व्याख्यानांत म्हटले
आहे. त्यावरून, बंगाल, महाराष्ट्र, ओरिसा वगैरे लोकसमूहांचे परस्पर-मित्रत्व
त्यावेळच्या हिंदी पुढाऱ्यांना स्पष्टपणे दिसत होते व ते मान्य करण्याची त्यांची
श्रुति होती, असा निष्कर्ष निघतो.

याच ठरावावरील चर्चेत आणखी एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी घडली.
आसामतर्फे बोलणारे प्रतिनिधी रा. विनयकुमार रॉय म्हणाले की आम्हालाहि
बंगालची फाळणी नको, परंतु “ आसामला बंगालमध्ये समाविष्ट करण्याच्याही

मध्य, सुकृति-विभाग, पार्श्व ५५५-२-५५५
* "भाषा व रीति" (लेखकाल, विषय १९११) के अन्तर्गत

सन् १९०२ का सुधारण बिल, महाराष्ट्र बहारे प्रदेशों में एकत्रित
राष्ट्रीय स्वामिन्मत्ताना उद्भव शालिका होना, व सुधारणका
अन्तर्गत एकत्रित भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत
परिष्कारणका प्रयत्न होना अथवा अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य
कारणों से भाषा कथन होना अथवा अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य
किन्तु महाराष्ट्र प्रदेशों में अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना
प्रमाणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत
सर्वेक्षणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत

एकत्रित भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य
किन्तु महाराष्ट्र प्रदेशों में अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना
प्रमाणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत
सर्वेक्षणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत

भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य
किन्तु महाराष्ट्र प्रदेशों में अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना
प्रमाणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत
सर्वेक्षणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत

"अथवा" अथवा अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना
किन्तु महाराष्ट्र प्रदेशों में अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना
प्रमाणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत
सर्वेक्षणों के अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना अथवा अन्तर्गत

महाराष्ट्र प्रदेशों में अन्तर्गत भाषा कथन कर्त्तव्य होना

संयुक्त महाराष्ट्र

उल्ट भारतीय एकराष्ट्रीयत्वाला असा लोकभाषेचा किंवा एकजिनसी लोकसमूहाचा पाठिंबा नव्हता. साम्राज्यसत्तेने लादलेली राजवट, इंग्रजी भाषा, पिळवणुकीत उत्पन्न झालेला दलाळीचा व्यापार व मूठभर कारखानदारी एवढाच काय ती बैठक या एकराष्ट्रीयत्वाला होती. या एकराष्ट्रीयत्वाचा पुरस्कार मोठ्या दिमाखाने व हिरीरीने करणारे त्यावेळीं कोण होते ! तर भारताच्या गुलामगिरीविषयी सहानुभूति बाळगणारे उदारमतवादी ब्रिटिश मुसद्दी ! वरचा “ बंगभंगाचा ” ठराव ज्या अधिवेशनात पास झाला, त्या सन १९०४ च्या बैठकीचे अध्यक्ष सर हेन्री कॉटन होते. त्यांनी एकराष्ट्रीय भारताच्या कल्पनेचा पुरस्कार अध्यक्षीय भाषणांत कसा केला ते पाहण्यासारखे आहे. ते म्हणतात.

“ आपल्या डोळ्यासमोर राजकीय क्षेत्रांताल एक क्रांतिकारक घटना घडून येत आहे, ती म्हणजे हिंदुस्थान या राष्ट्राचा उदय होत आहे.”*

हिंदुस्थान हे एकात्म व राष्ट्ररूप कसे होत गेले याचा तपशील सर कॉटन यांनी याच भाषणांत दिला तो असा :

“ हिंदी जनतेमध्ये असलेल्या वेगवेगळ्या शक्तींचा समन्वय शिक्षणाने झाला. पाश्चात्य संस्कृतीच्या अनुरोधाने व इंग्रजी पद्धतीने दिलेले हे शिक्षण होते. आज एकाच व्यासपीठावर तुम्ही सर्व जमला आहांत व आपल्या सामान्य हिताची व आकांक्षांची घोषणा करित आहांत. या अभिव्यक्तीचे वाहन इंग्रजी भाषाच आहे.

...हिंदुस्थानचे वेगवेगळे प्रांत आजवर एकमेकांपासून विलग पडलेले

* कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाचा, सन १९०४चा अधिकृत अहवाल, पान ३३ पहा. इंग्रजीत ‘प्रोथ ऑफ ऍन् इंडियन नॅशन’ असे शब्द येथे आहेत. “प्रोथ” या शब्दाचा अर्थ “ विकास ” असा न करता मी “ उदय ” असा केला आहे याचे कारण संदर्भावरून व “ इंडियन नॅशन ” ला “ ऍन् ” हे उपपद लावले आहे व त्यावरून “ उदय ” हाच अर्थ अभिप्रेत आहे.

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

होते. परंतु, भागमाख्या, जहाजे, पोस्ट-खातें, तारखातें बगैरे साधनांमुळे हा विलक्षणता नाहीसा झाला आहे.

...आपण राष्ट्र आहोत अशी स्पष्ट आकांक्षा व्यक्त करणारी वृत्तपत्र-संस्था आज अस्तित्वात आहे.

...आजच्या स्वरूपाची ब्रिटिश राजवट चालू राहणें अशक्य आहे, कारण ब्रिटिश सत्तेमुळेच जन्माला आलेल्या राष्ट्रीय प्रवृत्तीची पूर्तता या स्वरूपाच्या राजवटीत शक्यच नाही." (अधिकृत अहवाल, पाने ३२-३६.)

सर कॉटन यांच्या दृष्टीने हिंदी एकराष्ट्रवाद ही पाश्चात्य संस्कृतीची व यांत्रिक सुधारणेची देणगी आहे. हा विचार हिंदी राष्ट्रप्राणींच्या मेळाव्यापुढें त्यांनीं उघडपणें बोलून दाखविला व त्या मेळाव्यांमध्ये लोकमान्य टिळक, श्री. सुरेंद्रनाथ बानर्जी, पंडित मालवीय प्रभृति थोर व्यक्ती होत्या. हिंदू संस्कृति व बंगाल, महाराष्ट्र इत्यादि राष्ट्रांचा उज्वल इतिहास याबद्दल जाज्वल्य अभिमान असणाऱ्या या विभूती होत्या. त्यांच्यापुढें सर कॉटन यांनीं हिंदी राष्ट्रीय-त्वाची ही जन्मकहाणी मांडली व तिला कोणी विरोध दर्शविला नाही, असें दिसतें.

जुन्याचा प्रखर अभिमान असणारे श्री. चिपळूणकरांसारखे विचारवंतहि त्या काळांत इंग्रजी शिक्षणाचें व पाश्चात्य संस्कृतीचें ऋण प्रांजलपणें मानात असत व या "बाधिणीच्या दुधामुळे" आमच्यामध्ये नव्या विचारांना आरमसात करण्याची ताकद आली असें म्हणत. लोकहितवादी, न्यायमूर्ति रानडे प्रभृति पुढारी तर स्पष्टच म्हणत की राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची व लोकसत्ताक राज्याची कल्पना आपल्याला इंग्रजांकडून मिळाली व आमच्या प्रगतीला एक प्रकारें इंग्रजी अंमलच कारणीभूत झाला. अगदी अलीकडेदेखील ही कल्पना कट्टर राष्ट्रवाद्यांकडून मांडली जाते. उदाहरणार्थ, सन १९४५ मध्ये लिहिलेल्या एका लेखांत श्री. शं. द. जावडेकर यांनीं म्हटलें आहे की, "धर्मजातिभेदातीत

संयुक्त महाराष्ट्र

समतावादी राष्ट्रसंघटन” करण्याचे तत्त्व भारतीयांना युरोपकडून शिकावे लागले.

येथपर्यंत भारतीय राष्ट्र-कल्पनेचे दुहेरी स्वरूप आपण पाहिले त्यावरून असा सर्व सामान्य निष्कर्ष काढता येईल की, सन १९०४ मध्ये राष्ट्रीयत्वा-संबंधी दोन वेगवेगळे सिद्धान्त हिंदुस्थानच्या राजकारणी पुढ्यांना मान्य झालेले होते; ते सिद्धान्त असे :

(१) हिंदुस्थान बहुराष्ट्र आहे व बंगाल, महाराष्ट्र इत्यादि राष्ट्रे आहेत, आणि (२) हिंदुस्थान एकराष्ट्र आहे. य पैकी, पहिल्या सिद्धान्ताच्या मार्गे महाराष्ट्र इत्यादि प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकसमूहांचा भाषा, इतिहास वगैरे एक-जिनसी बाबींचा विचार होता. त्यांतल्यात्यांत लोकभाषा हे राष्ट्रीयत्वाचे मुख्य साधन धरले गेले होते. दुसऱ्या म्हणजे एकराष्ट्रीयत्वाच्या, सिद्धान्ताच्या मार्गे ब्रिटनविरोधी लढ्याची समान भूमिका होती व इंग्रजी शिक्षणाने व कल्पनांमुळे नव्याने उत्पन्न झालेली एकराष्ट्रीयत्वाची भावना होती.

सन १९०४ नंतरचा राष्ट्रवादाचा विकास.

या दुहेरी भूमिकेत गोंधळत न राहता आपण कोणचे तरी एक मत प्राय्य धरले पाहिजे, असा विचार सन १९०४ नंतर सुरू झाला. त्यांतच राष्ट्रीयत्वासंबंधीच्या आणखी एका भूमिकेची भर पडली. ती म्हणजे हिंदू तसेच मुसलमान राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची. या धार्मिक राष्ट्रीयत्वाचा जन्म केव्हा व कसा झाला यासंबंधी श्री. न. चिं. केळकर यांच्या एका लेखा-तील उतारा असा * :

“ राष्ट्रीय सभा सर्व ‘हिंदी’ लोकांमदल बोलणार, तेथे हिंदू व मुसल-मान असा भेद मुळांत नव्हता व आजहि नाही. पण इकडे खुद्द सरकारनेच

* “ हिंदू राष्ट्राचे एकीकरण ” (ता. २९ ऑक्टोबर १९१२), केळ-कर-समप्र ग्रंथ, संस्कृति-खंड, पाने ५५९-५६१.

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

राजकीय सुधारणांचा पाया जातिभेदावर तीन वर्षांपूर्वी रचला व झाली ही चूक तेवढ्यापुरतीच नसून ती यापुढे कायमहि होऊं पहात आहे। अर्थात राष्ट्रीय सभेवर सर्व भिस्त न ठेवता हिंदू लोकांनी मुसलमानांप्रमाणेच आपल्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आपणच पुढे झाले पाहिजे.... परंतु मुसलमान बंधूंनी सर सय्यद अहमद यांच्या वेळेपासून राष्ट्रीय सभेपासून करारीपणाने नुटक राहून, अखेर धर्म व जाति यांच्या योगाने आर्थांचे पडून राहिलेल्या दुर्हीत राजकीय भेदमावाचा पाचर ठोकून राष्ट्राची शकले पुरी पाडल्यावर, अजूनहि नुसत्या राष्ट्रीय सभेची कास घरून राहणे व हिंदी या नांवाच्या मोहक पण पोकळ राष्ट्र-कल्पनेशी खेळत बसणे, हेच उलट अदरदर्शापणाचे लक्षण ठरू पहात आहे.

हिंदू राष्ट्राचे एकीकरण करणे म्हणजे हिंदू म्हणविणाऱ्या लोकांच्या सर्व प्रकारच्या हितसंबंधांचे एकीकरण करणे होय. पंजाबातील हिंदु-समाजाने तेवढे एकत्र जमून फक्त सामाजिक विषयाची तेवढी वाटाघाट करावी आणि राष्ट्रीय गोष्टींचा विचार राष्ट्रीय सभेकडे सोंपवावा असे ना. शादीलाळ यांचे मत नाही. कारण राष्ट्रीय सभा करू शकेल त्याहीपेक्षा राजकीय गोष्टींचा अधिक सूक्ष्म विचार हिंदूंनी आपल्यापुरता करण्याची बेल आली आहे.” (अधोरेखन माझे)

बरील उताऱ्यात, “एकराष्ट्र हिंदुस्थानाची” कल्पना ‘मोहक पण पोकळ’ ठरविली असून, “हिंदू” राष्ट्रीयत्वाची कल्पना श्री. केळकरांनी पुढे मांडली आहे. त्या “हिंदूराष्ट्र” कल्पनेला सन १९०९ पर्यंत राजकारणात स्वतंत्र स्थान नव्हते, परंतु त्यावर्षी मोले-भिटो सुधारणा आल्या व जातवार प्रतिनिधित्वाचे तत्त्व घुसडले गेले. त्यामुळे जुनी “हिंदी” राष्ट्राची कल्पना “फोल” ठरून “हिंदू” राष्ट्राची कल्पना जास्त पुढे आली. हिंदुत्वाचा पुकारा राजकारणाच्या क्षेत्रात असा होऊं लागला त्याची “बरीच जबाबदारी मुसलमान बंधूंकडे व काहीशी सरकारकडे येते” असे त्याच लेखांत श्री. केळकर यांनी म्हटले आहे.

श्री. केळकर यांनी हिंदुराष्ट्रीयत्वाची दृष्ट घोषणा करून या कल्पनेच्या

संयुक्त महाराष्ट्र

जन्माची जबाबदारी मुसलमान पुढान्यांत्र व सरकारवर ठकवली आहे. यात धार्मिक राष्ट्रवादासंबंधी आधुनिक आंग्लशिक्षितांना वाटणारी 'हाज' दिसून येते. या लजेचे खरे मूळ दोन गोष्टीत आहे. पहिली गोष्ट अशी की, धार्मिक भेदाच्या आधारावर आपली भेदनीति चालवून ब्रिटिशलोक आपली सत्ता चालू ठेवतात, तेव्हा भारतीयंचा राष्ट्रवाद धर्मनिरपेक्ष असलाच पाहिजे, तसा तो नसेल तर आपल्याच धार्मिक राष्ट्रवादाच्या आधारेने भारताची छत्रछे पाडायला ब्रिटिश सत्ताधारी मागेपुढे पहाणार नाहीत, याची जाणीव श्री. केळकर प्रयत्ने पुढान्यांत्रांना होती. दुसरी गोष्ट अशी की बंगाल, महाराष्ट्र इत्यादि देशांतिल जहाल राष्ट्रवाद पूर्वीपासूनच हिंदुत्वावर पुष्टक आधारलेला आहे, याची जाणीव त्यांना होती. मुसलमान समाज या दोनहि प्रांतांत एकतर दरिद्री व मागासलेला होता व त्याला राष्ट्रीयत्वाच्या चळवळीत ओढण्यापुरती जनतेच्या, विशेषतः गरीब शेतकऱ्यांच्या, जीवनशैी समरस होणारा कार्यक्रम राष्ट्रसभेजवळ नव्हता. बंगाली " देशभक्तांची समिती " या संस्थेने सन १८६५ पासून 'हिंदुमेळा' हा वार्षिक मेळा भरविला होता. 'गणपती उत्सव', स्वदेशी प्रदर्शन वगैरे राष्ट्रीय चळवळी, हिंदूंचे धार्मिक उत्सव आहेत असे मुसलमानांना वाटणे स्वाभाविक होते. ही सर्व वस्तुस्थिति असल्याने, हिंदुराष्ट्रवादाचा जन्म खरोखर सन १९०९ नंतरचा मानणे योग्य नाही व त्या राष्ट्रवादाच्या उत्पत्तीची जबाबदारी हिंदु सुशिक्षित लोकांवर टाकणेच रास्त आहे. हा हिंदुराष्ट्रवाद नकळत परंतु प्रभावी तऱ्हेने सन १८८५ च्या पूर्वापासूनच विकास पावत होता. ही सर्व उपपत्ति उघडपणे स्वीकारली तर या आधीच्या हिंदुराष्ट्रवादाला प्रतिकार म्हणून आम्ही 'मुसलमानांनी राष्ट्रवाद' काढला असे मुसलमान पुढारी म्हणतील व हिंदु व मुस्लीम अशा धार्मिक राष्ट्रवादांचा परंपराशी झगडा चालवून देणे ब्रिटिशाना आणखीच सोपे होईल, म्हणून श्री. केळकर प्रयत्नि राष्ट्रीय पुढारी त्यावेळीं अशी 'लजे'ची व प्रतिकारामक हिंदुराष्ट्रवादाची भूमिका घेत असावेत.

हिंदुराष्ट्रीयत्वाच्या या कल्पनेला त्यावेळीं बराच पाठिंबा मिळाला व.

२३५ या एडीच पाहिले असत मरलेलवतनेच निरुसराज्या राहिली असत
 आल आहे. परंतु, अस्वतः विस्तरा, एविविचक पक्षरा, शारावा शकर, मरा-
 सामान्य धर्म पुस्तकांतून साहेत, या तीन साधनांतून शक्य मरलेलवत ह
 असत या शक्य राहिली एकत्र आणण्याकरितां सामान्य विद्या, सामान्य संस्कृति,
 पाण्डुरीया मरलेलवत ही पांडुरीया आहे. मरलेलवत ही पांडुरीया एक संघ
 " याच कारण मरलेलवत ही एक राह आह या चुकीच्या कथनेचा

बालीत तलासीत केली आहे.

" विद्वेषान् अहिंसां च धर्मं चैव " या मखलाची चर्चा आहे. अनेक मराठी

काव्यांत अहिंसेचा उदाहरण दिलेले आहे—अशोक मरा. वि. का. राजावाले.

अहिंसेचा उदाहरण असायत आहे असे एवढेच एवढेच आहे. मरा. वि. का. राजावाले व अहिंसेचा उदाहरण
 हे काय कारण हे तीन मराठीराष्ट्रीय विद्वान आणख्याल विचारात. एक

आधीच्या काळातच केली गेली आहे काय, ते पाहू.

असत या मरलेलवत कथनेचा उदाहरण असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे.

सन १९२० नंतरच्या हिंदी राजकारणात, 'राष्ट्र' या संस्थेचा काय
 बाबतही विचार.

असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे.

१९०२ नंतर मरलेलवत हिंदी राजकारणात, 'राष्ट्र' या संस्थेचा काय
 बाबतही विचार.

असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे.

असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे.

असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे. मरलेलवत असेच आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र

भिन्न भिन्न दिशेने झाली आहे. ह्या सर्व प्रगतींचा एकवटून एकच प्रवाह कर-
ण्याचा प्रयत्न यशस्वी होणे कठीण आहे. समान विद्या, समान धर्म आणि
समान संस्कृति या सर्वसामान्य धर्मास इलीच्या काळात आणखी एका नवीन
आणि अत्यंत महत्त्वाच्या बंधनाची जोड मिळाली आहे. एका छत्राखाली सर्व
राष्ट्रं आली असल्यामुळे सुखदुःखाचा समान अनुभव सर्वांना येत आहे. यामुळे
सर्व भरतखंड एकराष्ट्र पूर्वी नसले तरी आता ते एकराष्ट्र होण्याच्या तयारीत
आहे अशी आशा आमच्या पुढाऱ्यास वाटत आहे; परंतु हा त्यांचा भ्रम आहे.

विश्वबंधुत्वाची कल्पना उराशी बाळगणारा ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रांत
निरूपयोगी ठरतो, तसेच राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची योग्य मर्यादा ज्यांना
समजली नाही असल्या माणसांच्या सदुक्तींचा व सत्कृत्यांच्या स्थायिक परिणाम
लोकांच्या शीलावर होत नाही. बंगालचे विद्वान लोक बंगाल हे एक राष्ट्र
समजतात, आणि काही विशेष सुखदुःखांचा अनुभव आपल्या संस्कृतीत
असलेल्या दुसऱ्या राष्ट्रांबरोबर घेणे आपल्या नशिबी आले आहे तेव्हा या
समान आपत्तींच्या निरासासाठी सर्वांनी एकत्र होऊन विचार करणे जरूर
आहे, ही गोष्ट त्यांना पूर्णपणे पटली आहे. बंगालला राष्ट्रगीत आहे. बंगालने
राष्ट्रीय वाङ्मय तयार केले आहे, बंगाली लिपीत ग्रंथरचना केली नाही असा
एकहि विद्वान त्या भागांत मिळणे मुश्किल आहे. मला माझ्या राष्ट्रांने म्हणजे
बंगालने थोर म्हणावे, अशी महत्त्वाकांक्षा तिकडील विद्वानांत आहे. आणि
त्यामुळे वंग वाङ्मयाने इतर सर्व वाङ्मयाला मार्ग टाकले आहे.

महाराष्ट्रातील मासिकांनी जे धोरण ठेवले पाहिजे ते हे की महाराष्ट्र हे
एक राष्ट्र आहे आणि भारत संस्कृतीत काही विशेष तऱ्हेचा भाग महाराष्ट्रीयानीं
पार पाडावा असा ईश्वरी संकेत आहे.” *

तसेच, “संस्कृति, धर्म व राष्ट्रीयत्व” या लेखांत ते म्हणतात,

* लोकनायक अणे यांचे लेख व भाषणे, संग्राहक रा. जतकर, सन
१९१५, पान १०८.

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

“संस्कृति ही प्राचीन काळापासून धर्माशी संलग्न होती. धर्मभेदावरून संस्कृतीची भिन्नता ओळखली जात असे. पण गेल्या तीनचारशे वर्षांपासून युरोपमध्ये राष्ट्रवादाची कल्पना उदभूत झाली आहे. राष्ट्रीयत्व म्हणजे स्थळ-विषयक अभिमान. एका संस्कृतीच्या पोटात दहापांच राष्ट्रांचा अंतर्भाव होऊ शकतो. एकाच संस्कृतीचा अभिमान घारण करूनहि स्थळविशेषात राहणाऱ्या लोकसमुदायांचे आपापल्या उन्नतीचे प्रयत्न सुरूं झाले आहेत.

धर्मभिमानपेक्षा राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान संकुचित खरा, पण धर्माचे द्येय जे विश्वबंधुत्व त्यांच्या पाठीस लागण्यापेक्षा आपापल्या देशविभागातील जनसमुदायांचे कल्याण करणे बरे, हे संकुचित द्येय निश्चित करून युरोपमधील राष्ट्र गेल्या चारपाचशे वर्षांपासून आपल्या उन्नतीच्या मार्गास लागले आहेत...

जगाचे कसेहि असो पण माझ्या देशाचे कल्याण झाले पाहिजे, या विचारास प्राधान्य मिळाले, व आपले राष्ट्र सर्वांत बलिष्ठ व्हावे अशी महत्वा-कांक्षा प्रत्येकाच्या मनांत उत्पन्न झाली.

या उत्कर्षाबरोबरच आपल्या राष्ट्रांची संस्कृति इतरांच्या माथी भारण्याची हीन त्यांना सुटली व व्यापाराचा फैलाव, राज्याचा विस्तार, या बरोबरच ही युरोपियन राष्ट्र आपल्या संस्कृतीचा प्रसार करीत सुटली. संकुचित द्येय असल्याने नवद्वारांत ती जास्त कार्यक्षम व समर्थ ठरली.” *

वरील उताऱ्यामध्ये बहुराष्ट्र हिंदुस्थानची कल्पना स्पष्ट मांडली आहे, इतकेच नव्हे तर ब्रिटिश अंमलामुळे नव्यानेच एकराष्ट्र हिंदुस्थान निर्माण होत आहे या सिद्धताचे खंडन केले आहे. त्याचप्रमाणे धर्म व धार्मिक संस्कृति यांच्या एकछत्रीपणामुळे हिंदुस्थानला एकजिनसी हिंदुराष्ट्र म्हणणे बरोबर नाहीं ही गोष्ट मांडली आहे.

एकराष्ट्र, बहुराष्ट्र व धर्मराष्ट्र अशा तीनहि प्रकारच्या राष्ट्रीयत्वाचा

* तोच ग्रंथ, पान २४६

संयुक्त महाराष्ट्र

विचार श्री. अणे यांनी केलेला असून स्वतःचें निश्चित मत साक्षेपानें दिलें आहे. आणखी लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी की ज्या धर्मनिरपेक्ष आधुनिक राष्ट्रीयत्वाचा पुरस्कार त्यांनी केलेला आहे त्या युरोपियन राष्ट्र-कल्पनेची साम्राज्यवादी राष्ट्रीयत्वामध्ये झालेली दुष्ट परिणतिहि त्यांच्या नजरेंतून सुटलेली नाही.

आता, इतिहासान्धार्य वि. का. राजवाडे यांच्या संशोधक व मर्मप्राही दृष्टीला या राष्ट्रीय प्रश्नाचें स्वरूप कसे दिसलें पहा * :

“भरतखंडाचा प्राचीन इतिहास’ या नांवाचा ग्रंथ रा. म. वि. काथवटे यांनी लिहला. त्यावर टीका करतांना श्री. राजवाडे यांनी आपले राष्ट्रविषयक विचार मांडले आहेत. ते म्हणतात :

“भारतवर्ष म्हणजे कुमारांपासून हिमाचलापर्यंतचा देश एक राष्ट्र आहे, अशा भ्रामक पूर्वसमजुतीने काथवट्यांनी पुस्तक जुळविण्यास प्रारंभ केला. परंतु पांचपंचवीस संस्थानांचे राजवंश देण्यापलीकडे त्यांच्या ग्रंथांत जास्त काही आलेले नाही. ह्या पंचवीस वंशावळींपासून बोध होतो तो एवढाच होतो की, हा इतिहास एका देशाचा नाही, अनेक देशांचा ऊर्फ संस्थानांचा आहे. हें संबंध खंड एक राष्ट्र असतें तर काथवट्यांच्याहि भ्रामक पुस्तकांत इतिहासाचा एकच एक राष्ट्रीय धागा दिसला असता. परंतु मुळांतच जर एक राष्ट्रीय धागा नाही, तर तो दिसेल कोठून ? आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ काथवट्यांनी प्रो. राधाकुमुद मुकर्जीच्या ‘फंडामेंटल युनिटी ऑफ इंडिया’ ह्या निर्बंधाचा हवाला दिला आहे. परंतु ह्या हवाल्याने एकदेशत्वाची किंवा एकराष्ट्रत्वाची सिद्धी होत नाही. ह्या हवाल्याने फक्त एकसंस्कृतित्वाची व एकखंडत्वाची तेवढी सिद्धी होते. (१) दुर्भेद्य चतुःसीमात्व, (२) समान देवपूजात्व, (३) समान प्राचीनेतिहासकथात्व, (४) गोवत्रपराङ्मुखत्व, (५) समान स्त्रीधर्मत्व,

* “इतिहास व ऐतिहासिक”, वर्ष २, अंक १४, सन १९१७, “इतिहाससंशोधनाची अलीकडील प्रगति” ह्या टिपणांत, पाने १-५.

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

(६) समानाचारधर्मत्व, व (७) संस्कृतोत्पन्नभाषात्व, ह्या मुकर्जाप्रणीत सप्तविध गुणसामान्यांवरून भारतवर्षीय एकदेशत्व किंवा एकराष्ट्रत्व यांची सिद्धि होत नाही; फक्त एकसंस्कृतिकत्व व एकखंडत्व यांची सिद्धि होत्ये. ह्या किंवा ह्यापारहत्याच गुणसामान्यांवरून इतर खंडासंबंधाने अशीच सिद्धि होते. सिद्धीची प्रणालिका येणेंप्रमाणें, सध्या जगातील सर्व प्रमुख मानवजातीचे पांच वर्ग होतात. (१) ख्रिश्चन संस्कृतीचे लोक, (२) मुस्लीम संस्कृतीचे लोक, (३) हिंदू संस्कृतीचे लोक, व (५) रानटी लोक.”

यानंतर या प्रत्येक संस्कृतीखाली असणाऱ्या विविध राष्ट्रांची नामावळी रा. राजवाड्यांनी दिली आहे. त्यात “हिंदू संस्कृतीखाली (१) काश्मीर, (२) पंजाब, (३) काफरिस्तान, (४) मथुरा, (५) भोजपुर, (६) बंगाल, (७) गुजराथ, (८) सिंध, (९) ओढ्या, (१०) तैलंगण, (११) महाराष्ट्र, (१२) कर्नाटक, (१३) मल्यवान्, (१४) तामिळ, (१५) सिंहल, (१६) नेपाळ वगैरे निरनिराळ्या भाषा बोलणारी २०।२५ राष्ट्रे आहेत.”

या नामावळीनंतर, एकसंस्कृतिकत्वामुळे एकराष्ट्रत्व का येत नाही, याबद्दल श्री. राजवाडे म्हणतात :

“सर्व ख्रिश्चन राष्ट्रांना ख्रिस्त पुराणाची परंपरा आहे, सर्व मुस्लीम राष्ट्रांना महंमदी पुराणाची परंपरा आहे, सर्व बौद्ध राष्ट्रांना बुद्ध पुराणाची परंपरा आहे, आणि इतकेंहि असून सर्व ख्रिश्चन राष्ट्रांच्या भूमीला किंवा सर्व बौद्ध राष्ट्रांच्या भूमीला आपण एक राष्ट्र किंवा एक देश म्हणत नाही, राष्ट्र-समूह किंवा देशसमूह म्हणतो. तोच न्याय हिंदुस्थानांतील हिंदू राष्ट्रांना लावणे अपरिहार्य आहे. पांचपंचवीस हिंदू राष्ट्रे मिळून हिंदुस्थान हें एक खंड झाले आहे. ख्रिश्चन किंवा मुस्लीम किंवा बौद्ध संस्कृतीखालील अनेक राष्ट्रांचे देवधर्म, प्राचीन कथा, गोवधप्रियता, स्त्रीधर्म, आचार इत्यादि गुणसामान्य सारखे असून त्यांना एकदेश किंवा एकराष्ट्र ही संज्ञा जशी लावीत नाहीत

संयुक्त महाराष्ट्र

तशीच अनेक हिंदू राष्ट्रं ज्यात आहेत त्या खंडाळा एकदेश किंवा एकराष्ट्र म्हणणे अयुक्त आहे.”

एका साम्राज्याखाली असल्यामुळे पूर्वा नसलेले एकराष्ट्रच नव्याने उत्पन्न होत आहे व म्हणून हिंदुस्थान एकराष्ट्र आहे असे मत प्रतिपादन करण्यायोग्यते ते उत्तर देतात :

“एका साम्राज्याखाली असले म्हणजेहि संबंध खंड एकराष्ट्र होऊ शकत नाही. हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रीत्वाचे हे एक कित्येक इंग्रज लेखकांनी पिकविले आहे. परंतु त्यावर विश्वसून तिभाव लागणार नाही. हिंदुस्थानात इंग्रज लोक दोन निव्व्हांनी बोलत असतात. हिणवावयाचे असेल तेव्हा हिंदुस्थान एकराष्ट्र नाही, राष्ट्रसमूह ऊर्फ खंड आहे अशी भाषा वापरली जाते. चुचकारावयाचे असेल व भरग्याच घेयाच्या पाठीमागे लावावयाचे असेल तेव्हा हिंदुस्थान हे एकराष्ट्र आहे व किंचितसे नसले तरी इंग्रजी भाषा सामान्य झाली म्हणजे एकराष्ट्र होण्याची त्याची योग्यता आहे अशी भाषा वापरली जाते.”

इतिहास-संशोधन व इतिहास-रचना करताना कोणची दृष्टि ठेवावी लागेल, हे बरीच अनुसंधानाने ते सांगतात :

“दस्तुतः हिंदुस्थान हे खंड आहे, एकराष्ट्र नाही. तेव्हा ज्या अर्थाने ख्रिस्त खंडाचा इतिहास लिहला जातो त्याच अर्थाने तेवढा हिंदुस्थानचा ऊर्फ हिंदूखंडाचा इतिहास लिहिला जाणे शक्य आहे. ज्या अर्थाने जर्मनी, फ्रान्स इंग्लंड या राष्ट्रांचा इतिहास लिहिला जातो, त्या अर्थाने हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिला जाणे शक्य नाही. त्या अर्थाने महाराष्ट्राचा, गुजराथाचा, बंगालचा किंवा पंजाबचा इतिहास लिहला जाणे शक्य आहे. हिंदुस्थान हे खंड आहे, त्यात अनेक हिंदू राष्ट्रं आहेत. त्यांच्या भाषा, स्वभाव, हवापणी, इतिहास अन्योन्यभिन्न आहेत, हा सिद्धांत स्पष्ट ध्यानांत ठेऊन ख्रिस्तखंडाप्रमाणे हिंदू खंडाचा इतिहास लिहावयाला गेले म्हणजे हिंदू राष्ट्रांमधील लढ्यांचा उलगडा होईल व ह्या खंडाच्या इतिहासांत धागा दिसू लागेल”

महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रवादाचा विकास

बरील विस्तृत अवतरणावरून स्पष्ट दिसेल की श्री. अणे यांच्याप्रमाणेच रा. राजवाडे देखील या एकंदर प्रश्नाच्या मुळाशी जाऊन विचार करतात. त्यांना हिंदुस्थान एकराष्ट्र किंवा धर्मराष्ट्र न वाटता बहुराष्ट्र खंड वाटते. आपल्या मताच्या पुरस्कारासाठी त्यांनी एकराष्ट्रत्व व धर्मराष्ट्रत्व या कल्पनांची चांगलीच छाननी केलेली व हजेरी घेतलेली आढळते.

सन १८८२ पासून सन १९१७ पर्यंतच्या काळखंडांतले काही प्रमुख राजकारणी पुरुष व ठळक विद्वान घेऊन त्यांच्या राष्ट्रविषयक मतांची आपण ओळख करून घेतली. त्यावरून एकच निष्पन्न होतं की त्या काळातील सुशिक्षितांमध्ये हिंदी राष्ट्रियत्वासंबंधाने एकच एक अशी सुस्पष्ट, शाब्जसुद्ध व ठाम समजूत नव्हती. हिंदुस्थानला एकराष्ट्र मानून महाराष्ट्रादि प्रदेशांना केवळ प्रांत मानणारे, धर्मराष्ट्र मानून महाराष्ट्रासारख्या देशांना केवळ हिंदुवाष्ट्राचे अवयव मानणारे व बहुराष्ट्र मानून महाराष्ट्र, बंगाल वगैरेना राष्ट्र मानणारे असे तीनहि पंथ त्यावेळीं होते. त्यातून चोंटाळ्याची बाब अशी की, श्री. अणे व श्री. राजवाडे यांच्यासारखे निर्णयारमक धृतिने मूळगामी विचार करणारे व स्पष्टबक्के असे काही विद्वान सोडले तर बाकीच्या पुढान्यांमध्ये अशीच धृति होती की, बरील तीनिहि प्रकारच्या राष्ट्र-कल्पना परस्परांशी सुसंगत समजून स्वीकारावयाच्या ! हिंदी राजकारणाच्या तत्कालीन स्थितीमध्ये या सर्वच कल्पनांना थोडेफार अघिष्ठान सांपडतं असे त्यांच्या अनुभवास आले असल्यास नवल नाही. कारण, रा. राजवाडेयांनी म्हटल्याप्रमाणे इंग्रज राज्यकर्ते दुहेरी तऱ्हेनी बागत होते. त्यांच्या सिद्धान्तांना व कृतींना प्रत्युत्तर म्हणून बरील तीन राष्ट्रकल्पनांपैकी ही नाही ती उपयोगी व लागू पडत असे. जी लागू पडेल ती तेवढ्यापुरती सत्यच आहे असा निर्वर्षक काढून या तीन कल्पनांच्या जास्त तात्त्विक विचारांत व छाननीत त्यावेळीं कोणी पडले नाही.

राष्ट्रीयत्वासंबंधी ही अनिर्णित तिरंगी भूमिका रूढ अस्तानाच अचानक पहिल्या महायुद्धाचे संकट कोसळले. त्या महायुद्धानंतर भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयाला पुन्हा लवकरच तोंड लागले व लढ्याचे सामुदायिक तंत्र महात्मा

संयुक्त महाराष्ट्र

गांधींनी पुढे आणले, आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सोव्हिएत क्रांतीने एक नवी समाजवादाची लाट उत्पन्न केली. तिच्या आघातामुळेच साम्राज्यवादी राष्ट्रांना आपल्या दडपणाखालील परतंत्र राष्ट्रांवर हुकूमत चालविणे कठीण होणार हे भविष्य दिसू लागले. युरोपमधील छोड्या राष्ट्रांना आपल्या पंखाखाली घेण्यासाठी राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व ब्रिटिश, फ्रेंच प्रभृति साम्राज्यवाद्यांनी मान्य केले व राष्ट्रसंघाचा डोलारा उभ्या केला. या राष्ट्रसंघामध्ये परतंत्र हिंदुस्थानलाहि एका राष्ट्राचा दर्जा मोठ्या उदारपणे पहाल करण्यात आला ! ह्या सर्व कारस्थानांमुळे जगातील गुळाम राष्ट्रांची खरीबुरी स्वयंनिर्णयाची मागणी अर्थातच मागे पडू शकली नाही व या राष्ट्रांतील राष्ट्रीय चळवळींना लवकरच उग्र व सामुदायिक स्वरूप येत चालले. भारतीय चळवळीलाहि अशीच भरती आली व त्यामुळे लोकांच्या राष्ट्ररूपनेत फार बदल होऊं लागले. त्याबद्दलच विवेचन पुढील प्रकरणांत करूं.

एकल आदित, या धोषात्मन्तु ज्ञया एकरीडिभ, अदिराडिभ व धर्मरीडिभ
 देवत आसाम, देवत सिध, सुयुक्त मदीराडि, अथा अनेक धोषा आण
 पाकिरेतान, हिदुआका हिदुदेवत, अलहमात, देवत पठणीदेवत,
 धर्मरीडिभ आरेलव्या कथना पदही अठावत आलव्या. आज अडकेला,
 कथना साधुमाम रीडिली पण रेडिपासुन लिखी अहे देणान्या अदिराडिभ व
 कथनाच मालेकी आडकेले. यानंतर सन १९३७ पयले ही एकरीडिभारव्या
 एकरीडिभ आरेलव्या कथना साधुमाम हील गेली. अदिराडिभ अहेक रिपडिभ ही
 यममदरेया सन १९२० नंतर सुपली व सन १९२७ पयलेव्या काळीत
 र्या साधुकथना एकमकरी आदिराडिभ अथा समजव्या जाल. परंतु ही
 अदिराडिभ किंवा धर्मरीडिभ मान्यास लोक तयार असत; किंबहुना या दोनाही मका-
 एक प्राथमिक अवस्था होती; आरेलव्या एकरीडिभ
 रीडिभारव्या कथनेसंबंधी सन १९३० च्या आधी

(सन १९२० नंतर)

महाराष्ट्र लोक साहित्य संस्थान, मुंबई

: ५ :

संयुक्त महाराष्ट्र

राष्ट्रीयत्वाचे कमीअधिक तीव्र व स्पष्ट पडद्याद आपल्याला ओळखता येतील. सन १९२० च्या आधीची बहुरंगी स्थिति आज जणू काय पुन्ही नव्याने अवतरली आहे; पण सन १९२० तो सन १९४७ पर्यंतच्या २७ वर्षांत राष्ट्रीयत्वाच्या संबंधी भारतीयच्या विचारांत जो विकास झाला तो लक्षांत घेतला तर मात्र आज आपण नव्या पातळीवर विचार करीत आहोत, हे कळून येईल.

महाराष्ट्रातील विचारांच्या विकासकामाच्या अतुरोधानें सन १९२० तो १९४७ या काळांतील राष्ट्रीयत्वाचा हा इतिहास पाहणें जरूर आहे. त्यासाठी पहिल्या महायुद्धानंतरच्या भारतीय राजकारणातील कांहीं निर्णायक नव्या घटकांची देखिल घेतली पाहिजे. सन १९२० नंतरच्या दहा वर्षांत राजकारणांत नव्याने प्रभावी झालेल्या बाबी पुढील प्रमाणे सांगता येतील :

१ भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा वेगवेगळ्या सामाजिक वर्गांमध्ये व जमातींमध्ये विस्तार झाला व या वर्गांच्या व जमातींच्या विशिष्ट, वेगवेगळ्या व कमीअधिक परस्परविरोधी अशा भूमिकांचा विकास व संघर्ष भारतीय लढ्याच्या चौकटींत सुरू झाला.

२ आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत, तसेच हिंदुस्थानच्या बाबतींत, ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेला पूर्वीचे निरंकुश सार्वभौमत्वाचे स्थान उरलें नाहीं; त्यामुळे भारतातील भिन्न वर्गांच्या व जमातींच्या या नव्या परस्परविरोधाच्या पायावर भेदनातीचा अवलंब करणें व भारतीय जनतेच्या शक्तीला विभागणें ही साम्राज्यवादी राजनीतीची दुसरी अवस्था सुरू झाली.

बरील ढोबळ विधानांचा वेगवेगळा तपशील संक्षेपानें पाहूं.

भारतीय लढ्याचा विस्तार सन १९२० साली झाला व त्या लढ्यांत नाथीजींच्या नव्या नेतृत्वाखाली समुदायिक परंतु निःशस्त्र अशा प्रतिकाराचा मार्ग जनतेला खुला झाला. तोपर्यंतच्या राजकारणांत अवंतोष सामुदायिक होता, पण प्रतिकार केवळ बरिष्ठ वर्गातील व्यक्तीपुरता मर्यादित होता, -तोही फक्त

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

सनदशीर होता. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली जनतेच्या क्षोभाला प्रत्यक्ष प्रतिकाराचे रूप आले. या सामुदायिक लढ्याला सर्ववर्गीय, सर्वजातीय व व्यापक स्वरूप येण्यास एकीकडे खिलापत चळवळीसारखी कट्टर धार्मिक ध्येयावर चाललेली मोहीम उपयोगी पडली तर दुसरीकडे मुंबई, कलकत्ता वगैरे शहरातील कामगार वर्गाची धर्मानिरपेक्ष समतावादी चळवळ पोषक ठरली. या नव्या चळवळींचे ओष कॉंग्रेसच्या त्यावेळच्या राजकारणात मिसळले खरे, पण त्यांचे नेतृत्व कॉंग्रेसकडे किंवा गांधीजींकडे नव्हते. या देन्ही चळवळींना सहकारी शक्ति म्हणून संभाळणे कॉंग्रेसला शक्य झाले कारण कॉंग्रेसच्या व गांधीजींच्या त्यावेळच्या एकंदर तत्त्वज्ञानात धार्मिकता व समतावाद यांच्याशी तडजोड व मिळते घेण्याची संप्राहक वृत्ति होती. ही तडजोड अर्थातच चिरकाल टिकणारी किंवा मूलभूत अशी नव्हती, हे पुढील इतिहासावरून दिसून आलेच आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत एकीकडे असा विस्तार व संप्राहकपणा वाढत असतानाच दुसराकडे सनदशीर वृत्तीच्या बरिष्ठ वर्गाचे वर्चस्व त्या लढ्यांत वाढत होते. सन १९२० नंतर, राष्ट्रीय जीवनांत व राजकारणांत भांडवलदार वर्गाचे वर्चस्व फार मोठे वाढले व या वर्गाने भारतीय राजकारणातील प्रांतिक व धर्मप्रेरित विचारप्रवाहांचे महत्त्व कमी करण्यांत यश मिळविले. हा वर्ग धर्मानिरपेक्ष एकराष्ट्र भारताची कल्पना भारतीय राजकारणांत दड करू लागला. या वर्गाला ही भारतीय एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना कां स्वाकारावीशी वाटली ? या वर्गाने अनेकराष्ट्रीय व धार्मिक राष्ट्रवादाला नेटाने व यशस्वी विरोध कां केला ? या प्रश्नांची उत्तरे प्रथम पाहिली पाहिजेत.

सन १९२० नंतरच्या राजकारणांत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेला हिंदी भांडवलदार वर्ग यापूर्वी राजकीय दृष्टीने जागृत होताच; परंतु राजकीय असंतोषाला धार भाणण्याचे कार्य सुशिक्षित वर्गाने चालविले होते व त्यांच्याकडे कॉंग्रेसच्या व इतरहि राजकीय आणि सामाजिक चळवळींचे नेतृत्व होते. ह्या सुशिक्षित वर्गाला कधी बहुराष्ट्रीय किंवा धार्मिक राष्ट्रवाद अंगिकारावासा

संयुक्त महाराष्ट्र

बाटे तर कधी कधी एकराष्ट्र भारताची वल्पनाहि घ्राह्य बाटे. सन १९२० नंतर मात्र ही स्थिति पाळटली. नव्याने राजकारणांत अग्रसरत्व पावूं लागलेला हिंदी मजदूरवर्ग वर्ग क्रोधाच्याहि प्रतिक्रिके व धार्मिक परंपरेला मानणारा नव्हता. या भांडवलदार वर्गाचा जन्म व विकास ब्रिटिश सत्तेनेतरच्या व्यापारी व औद्योगिक उलाढालींतून झालेला होता. ब्रिटिशांच्या दृष्टीने सर्व भरतखंड हा एक सलग बाजारपेठ व कच्चा माल पिकाविणारी शेतीक्रीप्रधान वसाहत होती. त्यांनी जे रेल्वेचे जाळे पसरले त्याची आखणी या शोषणाच्या कार्याला उपयोगी अशी केली. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास वगैरे कांदी बंदरे ब्रिटिश मालाच्या आयातीला व कच्चा मालाच्या निर्यातीला उघडण्यांत आली व या बंदरांकडे लक्ष ठेऊन रेल्वे, रस्ते वगैरेची वाढ करण्यांत आली. वन्हाड-सारखे प्रदेश कापसाच्या नव्या पिकासाठी उपयोगांत आणण्यांत आले व झा सर्वे नव्या पिकाची निर्यात मुंबईसारख्या बंदरांतून होऊं लागली.

ब्रिटिशांनी नव्याने उत्पन्न केलेली ही अर्थव्यवस्था भारताच्या राक्षसी शोषणासाठी होती व तिचा व्याप अखिलभारतीय अखंड स्वरूपाचा होता. या अर्थव्यवस्थेमध्ये हिंदुस्थानांतल कांदी ठराविक जमातींनी आधीपासून पुढाकार घेतला. पारशी, बोदरी, मारवाडी व गुजराथमधील कांदी वर्ग यांनी या व्यापारांत प्रथमपासून हात घातला. यांचे प्रत्यक्ष प्रयत्न असे दिसते की, मुंबईचा व कलकत्त्याचा व्यापार व कारखानदारी महाराष्ट्राच्या किंवा बंगाल्यांच्या हाती नसून या उपच्या जमातींच्या हाती गेली आहेत. मुंबई हे बोलूनचालून ब्रिटिश अमदानीतच बसलेले उपटुंभ बंदरी शहर आहे. तेथे या अमदानीत नव्याने पुढे आलेले वगैचे मजदूर झाले हे क्रमप्राप्त होते. पण हाच प्रकार महाराष्ट्राच्या अंतर्गत व्यापारी जांवनांति झाला व सोलापूर, नागपूर, खानदेश येथील व्यापार व उद्योगधंदेहि असेच 'परकीयांच्या हाती गेलेले दिसतील. वन्हाडच्या कापसाची लागवड व पैदास तेथील शेतकऱ्याने केली तरी त्या कापसाना व्यापार मात्र मराठेतरांच्या हाती आहे. हाच प्रकार इतर प्रांतांतून आढळतो. कलकत्त्यात बंगाली कारखानदारी थोडी आहे पण खरे आर्थिक वर्चस्व इंग्लिश

महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास

भांडवलदारांचे व अलांकडे भारवाडी कोट्याधीशांचे आहे. आग्नेयचे तामिक चेटीयारांचे, सिंधमध्ये पंजाबी भांडवलदारांचे व ब्रह्मदेशातहि चेटींचे जे आर्थिक बर्चस्व दिसून येते ते भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वर सांगितलेल्या साम्राज्यवादी स्वरूपामुळे आहे.

या घटनेचा राजकीय परिणाम काय झाला ? तर अखंड भारताच्या संलग्न बाजारपेठेत ब्रिटिशांच्या शोषण-व्यवस्थेमुळे जन्मलेला व पोसलेला नवा व्यापारी व कारखानदार वर्ग आपापल्याला मूळ प्रदेशांऐवजी सर्व भारताला आपले अखंड कार्यक्षेत्र मानण्यास शिकला. मारवाडी, बोहरी किंवा पारशी भांडवलदाराला भारतातील कोणत्याहि एका विशिष्ट, एकभाषी, एकजिनसी राष्ट्रभूमी-विषयी आस्था किंवा प्रेम वाटणे शक्य नव्हते.

साम्राज्यवादी अर्थव्यवस्थेत हा वर्ग जन्मला तरी तिच्या शोषक स्वरूपाविषय त्यालाहि लवकरच लढावे लागले व दादाभाई नवरोजी, तय्यबजी प्रभृति पुढाऱ्यांनी ज्या हिंदी राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला तो राष्ट्रवाद या व्यापक आर्थिक लढ्यावर उभारलेला होता, तो राष्ट्रवाद ब्रिटिश शोषणाविषय होता व म्हणूनच त्याची बैठक व भूमिका अखंडभारतीय स्वरूपाची होती. तिच्यात महाराष्ट्रीय, बंगाली, हिंदू, मुसलमान इत्यादि प्रांतिक व धार्मिक अभिनिवेश नव्हते. कोणत्याहि प्रादेशिक व सांस्कृतिक जीवनाचे अधिष्ठान रथा राष्ट्रवादाला नव्हते, बल्ल अशा प्रत्यक्ष अधिष्ठानावर आधारलेला महाराष्ट्रीय व बंगाली सुशिक्षित वर्गाचा राष्ट्रवाद "कोता प्रांताभिमान" आहे असे या पुढाऱ्यांचे मत होते.

ब्रिटिश अमदानंतरचा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास एक-भाषी, एकजिनसी प्रदेशांच्या नियोजित विकासासारखा नव्हता, उलट अखंडभारतीय स्वरूपाचा व तोहि ब्रिटिशांच्या शोषणाला सोईस्कर अशा पद्धतीने झालेला होता. या विकासामुळे एकेका विशिष्ट भारतीय प्रदेशांच्या अधिष्ठानावर त्या त्या प्रदेशाचा सर्वांगीण राष्ट्रीय विकास होणे

संयुक्त महाराष्ट्र

अशक्य होते. ब्रिटिशांनी जो कांहीं तुटपुंजा आर्थिक विकास येथे होऊं दिला तो अशा मूठभर लोकांकडून झाला की त्यांच्या कार्याला भरभक्कम प्रादेशिक अधि-
ष्ठान नव्हतें. एखाद्या वृक्षावरचें कलम जसें जमिनीपासून अर्धातरी असतें तसा प्रादेशिक संस्कृति व लोकजीवन यांपासून अर्धातरी असा हा नवा हिंदी भांडवल-
दार वर्ग होता. ब्रिटन, फ्रान्स वगैरे देशांत तीनचार शतकांच्या सर्वांगीण व मूलगामी विकासासुद्धें सत्तारूढ झालेले तद्देशीय भांडवलदार वर्ग व त्यांची भरभक्कम सर्वगामी राष्ट्रीय संस्कृति व परकीय शोषणयंत्राचा भाग म्हणून बाडगुळी कलमाप्रमाणें दाढलेल्या हिंदी भांडवलदार वर्गाची कृत्रिम व अर्धातरी अवस्था यांची तुलना केली म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा अर्थ आणखी स्पष्ट होईल; पण या तुलनेच्या तपशीलांत आपल्याला जावयाचें नाहीं. या अखंडभारतीय परंतु परंपराशून्य वर्गाच्या राष्ट्रवाद्याला सन १९२० नंतरच्या काळांत महत्त्व आलें, व या वर्गाचा राष्ट्रवादच पुढील हिंदी राजकीय जीव-
नांत सार्वभौम ठरत गेला असें आपल्याला दिवतें. या घटनेचें महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादावर काय परिणाम होत गेले तें आपल्याला आतां पाहिलें पाहिजे.

सन १९२० पर्यंतच्या महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादाचें महाराष्ट्रीय (म्हणजे पर्या-
यानें 'बहुराष्ट्र भारता'ची दृष्टि ठेवणारें), हिंदुराष्ट्रवादी व कधीकधी एकराष्ट्रीय
भारताची कल्पना ठेवणारें तिरंगी व संमिश्र स्वरूप, मागच्या प्रकरणामध्ये
आपण पाहिलें आहे. राष्ट्रवादाच्या या संमिश्र कल्पनेंत सुशिक्षित महाराष्ट्रीय वर्ग
घोंटाळत असताना वर सांगितलेली भांडवलदारी अखंडभारताची राष्ट्रवादी
कल्पना एकदम पुढे येऊं लागली. साहजिकच महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादावर हे एक
अनपेक्षित संकट आल्यासारखें कांहीं जुन्या पुढाऱ्यांना वाटले. उलट कांहीं महा-
राष्ट्रीय पुढारी जहाल राष्ट्रवाद, दशशतवाद व समाजवाद यांपैकी एखाद्या मार्गानें
या अखिलभारतीय राष्ट्रवादाशी व राजकारणाशी समरस झाले व कांहीं गांधी-
वादाशी समरस झाले. तरुण महाराष्ट्रीय कार्यकर्त्यांमधून श्री. न. वि. गाड-
गीळ, श्री. जावडेकर, श्री. भुस्कुटे यांच्यासारखे लोक पहिल्या कोटीतील व
श्री. शंकरराव देव प्रभृति पुढारी दुसऱ्या कोटीतील समजतां येतात. यांच्या

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

नव्या भारतीय राष्ट्रवादाला जुन्या टिळकपक्षीय लोकांचा प्रखर विरोध नव्हता, पण एकप्रकारचा असंतोष मात्र मनांतून उत्पन्न होत होता. याची कारणे सन १९२० पूर्वाच्या महाराष्ट्रीय विचारभूमीतील संमिश्र राष्ट्रकल्पनेत दिसून येतील.

“ भारतीय राष्ट्रवादानें ” प्रेरित झालेल्या महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी ब्रिटन-विरोधी राजकारणाच्या उपरत होत चाललेल्या लढ्यांत सतत व घडाडीने भाग घेतला, तसेच मराठा शेतकरी व कामकरी यांच्या जीवनाशी समरस होण्याचा प्रयत्न केला, त्यामुळे त्यांच्या राष्ट्रवादाला “ महाराष्ट्रीय ” परंपरा व प्रादेशिक जीवन यांचे सर्वगामी अधिष्ठान नसूनहि त्यांना सार्वत्रिक पाठिंबा व राजकीय वर्चस्व मिळत गेले; उलट सनदशीर राजकारणाकडे झुकणाऱ्या पुढाऱ्यांना महाराष्ट्राच्या या नव्या राजकीय जीवनात आपले स्थान गमवावे लागले. ह्या सर्व राजकीय घडामोडींमध्ये तपशीलवार शिरणें प्रस्तुत ठिकाणीं जरूर नाही. परंतु या सर्व घडामोडींचा निष्कर्ष असा प्रागती येईल की, सन १९२० ते सन १९२८ पर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रातील जुने महाराष्ट्राभिमानी पुढारीदेखील भारतीय राष्ट्रवादाच्या वर्चस्वाखाली गेलेले आपल्याला आढळतात. श्री. न. चिं. केळकर व श्री. अणे यांनी नेहरू रिपोर्टांच्या कार्यामध्ये महत्त्वाचा हातभार लावला असून त्यावेळीं भारतीय एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेला या महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी पूर्णपणे मान्यता दिल्याचे स्पष्ट दिसून येते.

नेहरू रिपोर्टांमध्ये हिंदी राज्यघटनेचा जो आराखडा मांडण्यात आलेला आहे तो पूर्णपणे एकराष्ट्र भारताच्या भूमिकेवर आधारलेला आहे आणि असे होणे अपरिहार्य होते, कारण ब्रिटनविरोधी लढ्याला त्यावेळीं फारच उग्र व सर्वगामी भारतीय स्वरूप आले होते. या लढ्यांत सर्व भारतीयांची एकजूट राखणे व भारतीय स्वातंत्र्याच्या सर्व शक्तींना एकसूत्र बनविणे त्यावेळीं आवश्यक होते. या भावनेने त्यावेळच्या पुढाऱ्यांनी एकात्म एकराष्ट्रीय भारताची कल्पना हिंदुस्थानापुढे ठेवली. आज आपल्याला जरी असे दिसत असले की बहुराष्ट्रीय संयुक्त भारताची कल्पना हीच भारतीय जनतेच्या अंतिम हिताला व

संयुक्त महाराष्ट्र

एकजुटीला उपकारक आहे तरी सन १९२८ मध्ये ही बहुराष्ट्रीयत्वाची दृष्टि नव्हती याचे आश्चर्य वाटण्यासारखे नाही. त्यावेळची राजकीय लढ्यांची अवस्था पाहिली म्हणजे नेहरू रिपोर्टात आप्रधाने मांडलेली एकराष्ट्र भारताची भूमिका चुकीची असूनहि तेव्हापुरती उपकारक होती, असे म्हणावे लागते.

या रिपोर्टाच्या वेळी महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांची भूमिका दाखविणाऱ्या एकदोन घटना घडल्या त्यांचा आता विचार करूं. पहिला प्रश्न प्रांतिक पुनर्घटनेचा घेऊं. या बाबतीत नेहरू रिपोर्टाची भूमिका काय होती हे प्रथम नीट समजावून घेतले पाहिजे. मोर्ले-मिटो सुधारणा व मॉटफर्ड सुधारणा यांचा रोख हिंदुस्थानांत प्रांतिक व धार्मिक मतभेदांना चालना देऊन वाढत्या भारतीय एकजुटीची व लढ्याची शक्ति खच्ची करण्याचा होता. या ब्रिटिश भेदनीतीला तोंड कसे द्यावयाचे हाच प्रश्न हिंदी मुत्सद्यांपुढे त्यावेळी होता. सन १९२८ पर्यंत हा प्रश्न चांगलाच तीव्र झाला होता व एकराष्ट्र भारताची भूमिका मांडतांना 'प्रांतिक' व 'धार्मिक' वेगळेपणाची कांही तरी सोय लावणे आवश्यक आहे, हे सर्व पुढाऱ्यांना दिसत होते. प्रांतिक वेगळेपणाच्या बाबतीत सन १९२० मध्येच एक अशी तरतूद काँग्रेसने केली होती की भावि हिंदुस्थानचे प्रांत भाषावार रचण्यांत यावेत. काँग्रेसने याबाबतीत प्रत्यक्ष एक पाऊल टाकले व भाषावार लोकसमूहांच्या पायावर काँग्रेस कमिठ्या बनविल्या. अर्थात, हे करतांना सलग एकभाषी विभागांची ब्रिटिश सत्तेमुळे व संस्थानांमुळे झालेली फाळणी काँग्रेसला मानावी लागली व व्यवहार्यतेच्या दृष्टीने ते आवश्यक होते. परंतु केवळ भाषावार प्रांतरचनेच्या या तत्वाच्या पलीकडे जाणे नेहरू रिपोर्टाच्या वेळी कसे आवश्यक झाले ते पुढे पाहू.

आज महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाच्या चळवळीमध्ये प्रमुख काँग्रेस पुढाऱ्यांनी लक्ष घातले तेव्हा साहित्याच्या किंवा इतर व्यासपीठांवरून हे कार्य करीत राहणारे जुने कार्यकर्ते म्हणू लागले की "आता आलांत ते उत्तमच, पण इतकी बरे उपेक्षा कां केलीत ?" त्यावर सन १९२० चा भाषावार प्रांतरचनेचा काँग्रेसचा ठराव काँग्रेसवाद्यांनी बचावासाठी पुढे केलेला

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

आढळतो. याबाबतीत मला दोन गोष्टी मांडणे जरूर वाटते: (१) भाषावार प्रांतरचनेच्या दि पुढे आजून निव्वळ प्रांतरचनेतून वेगळे व राष्ट्रवादाच्या दृष्टीने तात्विक महत्त्वाचे असे राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचे (नॅशनल सेल्फ डिटरमिनेशन) तत्व नेहरू रिपोर्टाच्या वेळी काँग्रेस पुढाऱ्यांनी बव्हंशी स्वीकारलेले आढळते, आणि (२) हे स्वयंनिर्णयाचे तत्व स्वीकारित असतानाच एकराष्ट्र भारताची रूपनादि रथावेळी काँग्रेसवाले प्रतिपादित होते, असे दिसते.

भाषावार प्रांतरचना म्हणजे सांस्कृतिक स्वायत्ततेचा (कल्चरल ऑटोनमी) एक प्रमुख भाग आहे. परंतु या स्वायत्ततेतून स्वयंनिर्णयाचा जन्म किंवा विकास होऊ शकत नाही; स्वायत्तता व स्वयंनिर्णय ह्या तत्वांना वेगळे समजले पाहिजे व स्वायत्ततेत स्वयंनिर्णयाचा समावेश होत नाही हे स्पष्टपणे लक्षात घेतले पाहिजे. मागील प्रकरणांतून या गोष्टीचा उदापोह केलेला आहेच. याठिकाणी त्याची जास्त प्रत्यक्षपणे फोढ करणे शक्य आहे. तसे केल्याने नेहरू रिपोर्टाच्या वेळी भारतीय व महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांची भूमिका आपल्याला नीट स्पष्ट होईल.

केवळ भाषावार प्रांतरचनेपेक्षा वेगळी अशी स्वयंनिर्णयाची भूमिका नेहरू रिपोर्टामध्ये कशी घेतली आहे ते प्रथम पाहू. रिपोर्टात, पान ६३ वर, म्हटले आहे :

“एका व्यापक दृष्टीने आपण स्वयंनिर्णयाची (सेल्फ-डिटरमिनेशन) घोषणा करतो. ते तत्व एखाद्या लहान क्षेत्राला लागू करण्यास आपण सिद्ध झालेच पाहिजे. अर्थात, ही मान्यता देताना दुसऱ्या एखाद्या महत्त्वाच्या तत्वाशी किंवा जिद्दाळ्याच्या प्रभाशी विसंवाद येऊन उपयोगी नाही. एखाद्या प्रदेशातील लोकांना आपण एकजिनसी आहोत व आपल्या विशिष्ट संस्कृतीची जोपासना केली पाहिजे, असे वाटणे हेच महत्त्वाचे आहे व त्याच्या मागणीचा विचार झालाच पाहिजे. या मागणीच्या बुडाशी ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरेचे पुरेसे पाठबळ नाही असे म्हणून चालणार नाही. वस्तु-

संयुक्त महाराष्ट्र

स्थिति काहींदि असली तरी एका लोकसमूहाची भावना ही या बाबतीत जास्त महत्त्वाची ठरते.”

वरील उतान्यात एकभाषिक लोकांचा प्रश्न चर्चिलेला नाही, उलट “एकजिनसी” व “एका विशिष्ट संस्कृतीच्या” लोकसमूहांचा प्रश्न घेतला असून त्याबद्दल स्पष्ट भूमिका घेतली आहे. या भूमिकेला एकाकडे राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाची भूमिका म्हणावयास पाहिजे, पण दुसरीकडे तसे म्हणावयास एकदोन अडचणी आहेत. ही भूमिका निव्वळ प्रांतिक व भाषिक स्वायत्ततेची नाही असे कां म्हणावयाचे? तर उतान्यातील पहिल्या वाक्यातच असे स्पष्ट म्हटले आहे की, ब्रिटिश सत्तेपासून व ब्रिटिश साम्राज्यातून मुक्त होण्याच्या ज्या “व्यापक दृष्टीने”, म्हणजेच राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या दृष्टीने, भारतीय स्वातंत्र्याची मागणी आपण करतो त्याच दृष्टीने व तेंच तत्त्व मान्य करून भारतांमधील अनेक “लहान क्षेत्रांतील” लोकसमूहांच्या एकजिनसीपणाच्या भावनेला आपण मान्यता दिली पाहिजे. दुसऱ्या जास्त व्यापक प्रश्नांशी राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वाचा विसंबाद आल्यास नोंद विचार केला पाहिजे हे मत रिपोर्टात नमूद केलेले आहे. या इषान्यामध्ये काय गर्भित आहे? राष्ट्रीय स्वयंनिर्णय हा लोकशाहीच्या व्यापक ध्येयाचा एक भाग आहे व अगदी विशिष्ट बाबतीत असे संभवते की राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाची अमूक एकप्रकारची अंमलबजावणी केली तर एकंदर लोकशाहीचा त्यांत घात होण्याची शक्यता असते. अशावेळी राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वाला सार्वभौम, निरपवाद व स्वयंसिद्ध मानणे लोकशाहीशी विसंगत ठरेल. रिपोर्टातील इषान्यामध्येहि वर सांगितलेला संभव सूचित केलेला आहे, असे मानणे संदर्भावरून संयुक्तिक ठरेल.

उतान्याच्या अर्थावरून वरील विवेचन केल्यावर मग रिपोर्टाच्या एकंदर वातावरणाचा व कलाचा विचार करावा लागतो, व मग असे दिसू लागते की पहिल्या महायुद्धानंतर सर्वमान्य झालेले व महत्त्व पावलेले ‘राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचे’ तत्त्वच रिपोर्टकारांच्या समोर आहे

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

हे जरी खरे तरी त्या तत्वाचे मूलभूत स्वरूप व सर्वेच्या सर्व आशय त्यांनी आरम-सात केलेला नाही. 'राष्ट्रीय स्वयंनिर्णय' या तत्वापैकी 'स्वयंनिर्णय' शब्द त्यांनी महत्त्वाचा ठरविला आहे व भारतातील विविध लोकसमूहांनाही स्वयंनिर्णयाचा हक्क आहे ही मूलभूत गोष्ट एकीकडे मान्य करीत असतांना त्यांनी 'राष्ट्रीय' या विशेषणाला संक्षेप देऊन स्वयंनिर्णयाचा व आशय लवचिक ठेवला आहे, असे दिसते. स्वयंनिर्णय कोणाला द्यावयाचा व किती द्यावयाचा हे राजकीय सोयीप्रमाणे पुढे वेळ पडेल तेव्हा ठरवू अशी भूमिका रिपोर्टकारांनी घेतलेली आहे, आणि राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या मूलभूत हक्कापासून तो निव्वळ प्रांतिक व भाषिक स्वायत्ततेच्या संकुचित हक्कापर्यंत सर्व प्रमाणांत विविध लोकसमूहांचे समाधान करण्याची योजना त्यांच्या मनांत होती, असे यावरून दिसून येते.

स्वयंनिर्णयाच्या या लवचिक व ऐस्पैस भूमिकेबरोबरच रिपोर्टकारांनी एकराष्ट्रीय भारतीय राज्याबद्दल किती खंबीर धोरण ठेवले होते तेही ध्यानांत घेतले म्हणजे असे दिसून येईल की सन १९२० नंतरच्या काळांत राजकीय अग्रेसरत्व पावलेल्या अखिलभारतीय वृत्तीच्या भांडवलदार वर्गाचे बजन सन १९२८ पर्यंतच्या राजकारणावर व मुत्सद्यांच्या राजकीय विचारांवर नकळत पंतु बेमालुनपणे पडलेले होते. नेहरू रिपोर्टांत एकराष्ट्रीय भारताची राज्यघटना बनविण्याचाच प्रयत्न आहे व तिला फेडरल किंवा संयुक्त राज्यघटनेचा पेहराव दिला असला तरी गाभा एकात्मतेचाच आहे. हिंदुस्थानचे राज्य संयुक्त स्वरूपाचे असावे पण ही संयुक्तता अमेरिकन राज्यघटनेप्रमाणे एकात्मतेच्या पोटां असावी, असे त्यावेळच्या काँग्रेसच्या मुत्सद्यांचे मत होते, उलट आगाखानप्रभृति लोकांनी घटकांना पूर्ण सार्वभौमत्व व स्वयंनिर्णयाचा हक्क असावा असे मांडलेले आढळते. रिपोर्टांमध्ये आगाखान यांना दिलेल्या उत्तरांवरून स्पष्ट होते की एकात्म राज्याची कल्पनाच रिपोर्टकारांपुढे होती.

रिपोर्टांमध्ये दोन कलमें अशी आहेत की त्यावरून भारताच्या एकात्म एकराष्ट्रीय राज्याबद्दलचा रिपोर्टकारांचा आग्रह स्पष्ट दिसू लागतो. सेव्हान १३ (अ) मध्ये "आणीबाणीच्या वेळी" मध्यवर्ती सत्तेला किती अमर्याद

संयुक्त महाराष्ट्र

सत्ता वापरतां येईल याचा तपशील दिलेला आहे, (रिपोर्ट, पान ३६ पदा). मुळात हे कलम नव्हते परंतु “ एन्लार्ज्ड कमिटीने ” ही खास तरतूद करून ठेवली.

दुसरे असे कलम म्हणजे हिंदुस्थानी भाषेसंबंधीचे सेक्शन ४ अ हे कलम. हिंदी लखनौ परिषदेनंतर मागाहून जोडण्यांत आले. सेक्शन ४ मध्ये पूर्वी असे होते की शिक्षणाचे माध्यम प्रादेशिक लोकभाषाच राहिल, त्याला अशी पुस्ती जोडण्यांत आली की, “ कॉमनवेलथची भाषा ” सर्व ठिकाणी शिकविलीच पाहिजे असा दंडक केंद्रीय सरकारला घालतां येईल. ही “ कॉमनवेलथची भाषा ” म्हणजेच राष्ट्रभाषा असे सेक्शन ४ अ मध्ये ठरविण्यांत आले, आणि हिंदुस्थानीला राष्ट्रभाषेचा दर्जा देण्यांत आला.

हिंदीला ‘राष्ट्रभाषा’ हे विशेषण चूक आहे असे श्री. शंकरराव देव यांनी नुकतेच म्हटल्याचे मागील एका प्रकरणांत मी दिले आहेच; आणि सन १९२८ मध्येहि अनेक पुढान्यांना ही राष्ट्रभाषेची अभिनव निर्मित चमत्कारिक वाटली असेल. उदाहरणार्थ, श्री. बापूजी अणे व श्री. तात्यासाहेब केळकर या महाराष्ट्रीय पुढान्यांना रिपोर्टाच्या या कलमाची निर्मित होत असतांना आपल्या जुन्या कल्पनांना धक्का मिळत आहे असे वाटले असेल. पण रिपोर्टाच्या एकराष्ट्रीय वातावरणाचे दडपण इतके मोठे होते व भारताच्या एकराष्ट्रीयत्वाबद्दलचा आग्रह त्या वातावरणांत इतका भरलेला होता की कोट्यावधि बहुभाषी सुसंस्कृत लोकसमूहांना कृत्रिमपणाने व कागदी ठरावांनी, एखादी राष्ट्रभाषा “ नेमून देण्याचा ” हा प्रकारहि आपल्या महाराष्ट्रीय पुढान्यांना आक्षेपाई वाटला नाहीं.

सन १९२० च्या भाषावार प्रांतस्वनेच्या योजनेच्या पुढे जाऊन एक-जिनसी, एकभाषी व एकसंस्कृतीच्या लोकसमूहांना राष्ट्रीय स्वयंनिर्णय देण्याची घोषणा नेहरू रिपोर्टांत प्रथम अभिप्रेत आहे; परंतु या घोषणेंतील ‘राष्ट्रीय’ शब्दाला पुढे संक्षेप दिला गेला असून भारताच्या एकराष्ट्रीयत्वाची भूमिका

महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास

खंबीरपणाने मांडली गेली आहे, हो गोष्ट येथवर आपण पाहिली. या दुडेंरी भूमिकेंत विसंगति, धरसोड किंवा राजकीय तत्वांची सोड्स्कर तन्हेने ओढाताण आहे, असें आज आपल्याला म्हणता येते. "राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचा" आशय जर स्पष्टपणे तेव्हांच जनतेसमोर मांडला गेला असता तर पॅनइस्लामी पाकिस्तानाची कल्पना कधी उत्पन्नहि होऊं शकली नसती, निदान रुजू व वाढू शकली नसती. उलट, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला तेव्हांपासूनच राष्ट्रीयत्वाचे अधिष्ठान मिळून गेल्या २० वर्षांत केवढी तरी प्रगति झाली असती. परंतु, हे आजचे विश्लेषण करतांना आपण हे विसरून चालणार नाही की नेहरू रिपोर्ट वनविणाऱ्या पुढाऱ्यांना जी विसंगति परकराची लागली ती ब्रिटिश मुसय्यांच्या भेदनीतीवर तोड म्हणून होती. प्रांतिक व जातीय फाटाफुटीला ब्रिटिशांनीं ॥खे खतपाणी घातले होते, त्या डावपेंचांना उत्तर म्हणून रिपोर्टकारांनीं एक राष्ट्र भारताची घोषणा पुढे केली.

या परिस्थितीमध्ये, बहुतेक महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांची वृत्ति एकराष्ट्र भारताच्या प्रेयाशी पूर्णपणे समरस झाली, हे मागे सांगितलेच आहे. महाराष्ट्रीय गांधी-वादी व नव्यानेच समाजवादाकडे वळलेले तरुण जहाल राष्ट्रवादी यांच्या त्यांच्या मनोवृत्तीचे चित्र पुढील शब्दांत देता येईल : "तामिळ संस्कृति किंवा आंध्र संस्कृति अशी काही चीज नाही. दक्षिणी व उत्तरी, हिंदु-मुस्लीम अशी स्फुटीची वर्गीवारीहि फोल आहे. संस्कृति आहे ती एकच व ती म्हणजे भारतीय संस्कृति." (राष्ट्राध्यक्ष आचार्य कृपलानी यांचे ता. २१ मार्च १५० रोजी मद्रास येथे केलेले भाषण). परंतु, टिळक संप्रदायांतील जुने वारी या भारतीय एकराष्ट्रीयत्वाशी तितकेसे समरस झाले नाहीत. त्यांनीं एकराष्ट्रीयत्वाच्याऐवजीं बहुराष्ट्र अशा संयुक्त भारतीय राज्याची कल्पना व त्याला अनुसूच कार्यक्रम मांडला असता तर काय झाले असते? भारतीय राजकारणाला किती चांगले दिशा मिळाली असती? परंतु हे प्रश्न आज ङणें व्यर्थ आहे. प्रत्यक्ष असे घडले की एकराष्ट्रीयत्वाकडून पाठ फिरवून पुढारी धार्मिक हिंदुराष्ट्रीयत्वाकडे वळले. सन १९२० च्या आर्षाच्या राष्ट्र-

संयुक्त महाराष्ट्र

बादाची तीन-पदरी तत्वभूमिका मागील प्रकरणांत मी वर्णन केली आहेच. रयापैकी बहुराष्ट्रवाद अगदीच मागे पडला व एकराष्ट्रवाद वरचढ झाला; टिकक संप्रदायांतील जुन्या पुढाऱ्यांना प्रादेशिक संस्कृतीच्या अभिमानाची बैठक असल्यामुळे ते बहुराष्ट्रवादकडे वळावे, पण विट्ठिशांच्या जातीय भेदनीतीच्या प्रहाराने त्यांची दिशाभूल झाली व ते जातीय किंवा धार्मिक राष्ट्रीयत्वाकडे फिरले.

या अनिष्ट घटनेचा तपशील म्हणून एक उदाहरण नमूद करण्यासारखे व महत्वाचे आहे. नेहरू कमिटीपुढे सिंधच्या विभक्तीकरणाचा प्रश्न आला तेव्हा 'स्वयंनिर्णय'च्या तत्वाचे कितीही मर्यादित पाळन करण्याचे ठरविले तरी सिंधला निदान प्रांतिक स्वायत्तता दिलीच पाहिजे, ही गोष्ट रिपोर्टे तयार करणाऱ्या सर्व पुढाऱ्यांनी मान्य केली. श्री. बापूजी अणे यांनी मात्र कसून विरोध केला व अंसमतीचे शिकामोर्तेव रिपोर्टातही घुरूत ठेविले. मागील प्रकरणांतच मी बापूजींचा एक उतारा दिला आहे, त्यांत भारताच्या बहुराष्ट्रीयत्वाची स्पष्ट भूमिका त्यांनी घेतलेली आहे. मग बारा वर्षांनंतर सिंधच्या निष्कळ मर्यादित स्वायत्ततेला श्री. अणे यांनी विरोध का केला ? पण राजकारणांत तत्वच्युतीची अशी अनेक आश्चर्ये घडतात ! बहुराष्ट्रीयत्वाचे तत्व उराशी घाले तर सिंधमधल्या हिंदूंचे हितरक्षण होत नाही, असे दिसताच श्री. अणे यांनी या प्रांतिक पुनर्घटनेसहि विरोध केला.

महाराष्ट्राच्या दृष्टीने या प्रकाराला जास्तच महत्त्व आहे, कारण श्री. अणे यांच्या या नवीन धोरणामुळे महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा प्रश्न रिपोर्टाच्या वेळीं समोरहि येऊं शकला नाही. एकराष्ट्रवादी मराठी पुढाऱ्यांना 'महाराष्ट्र' अशी काही वस्तूच तेव्हां फारशी प्रिय नव्हती तेव्हा महाराष्ट्राची कडवेऊन लढण्याला जुने पुढारी तयार व्हावयाचे, पण ते श्री. अणे यांच्याप्रमाणे धार्मिक राष्ट्रवादकडे घसरले. रयामुळे नेहरू रिपोर्टांच्या संकशान '७२ (महा)'मध्ये महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा उल्लेखही नाही. ह्या संकशानमध्ये कर्नाटक, आंध्र, ओरिसा व केरळ यांच्या एकीकरणाचा उल्लेख आहे. कर्नाटकाच्या प्रांतिक काँग्रेस समितीने व इतर राजकीय व सामाजिक संस्थांनी नेहरू कमिटीला एक

महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास

फार विस्तृत अहवाल सादर केला होता व त्यांत एकीकरणाची आवश्यकता मोठ्या व्यापक व तपशीलवार पद्धतीने प्रतिपादन केली होती. तसा काहीं देखील प्रयत्न महाराष्ट्रांतून कोणीच केला नाही.

सन १९२० पूर्वीच्या 'राष्ट्र' विषयक संमिश्र भूमिकेपैकी एकराष्ट्रीयत्व व धार्मिक राष्ट्रीयत्व यांनीच सन १९२८ नंतरच्या महाराष्ट्राचे विचारक्षेत्र व्यापले व बहुराष्ट्रीयत्व फार मागे पडले व दिसेनासे झाले, असा निष्कर्ष येथवरच्या इतिहासावरून काढता येतो.

सन १९३५ नंतरच्या घडामोडी

सन १९२८ मध्ये राष्ट्रवादासंबंधी एकंदर भारतीय पुढाऱ्यांची व महाराष्ट्रीय नेत्यांची भूमिका काय होती तें पाहिल्यावर सन १९३५ नंतरच्या परिस्थितीची थोडक्यांत ओळख करून घेतली पाहिजे. सन १९२८ नंतरच्या सात वर्षांच्या काळांतील भारतीय जीवनांत एक मोठी क्रांतीच होऊन गेली. तिचे स्वरूप थोडक्यांत असे सांगता येईल : सन १९२८ साली, काँग्रेस या सर्ववर्गीय प्रबळ संस्थेला ब्रिटनकडून पुरेशा सवलती मिळण्याची आशा दिसेना व देशांतील सुशिक्षित तरुणांतील व सर्वव्यापी शेतकरी वर्गांतील असंतोष अगदी काठोकाठ भरून ओसंडत चालला. यांतूनच सन १९३०-३२ ची प्रचंड चळवळ झाली व निष्ठुर दडपशाहीनंतर ती थंड झाली. पण या आभिदिव्याभुळें कायम स्वरूपाचा फरक झाला तो असा की यापुढील सर्व राजकीय लढ्यांत व घडामोडींत शेतकरी वर्गाला व गरीब पांडरपेशा वर्गाला मोठे महत्त्व लाभले. या वर्गांमधील लढाऊ वृत्तीबरोबरच त्यांच्यामधील परंपरागत धार्मिक संस्कृतीविषयीची आपुलकी राजकारणांत प्रभावी ठरण्याची शक्यता यापुढे निर्माण झाली.

सन १९३५ मध्ये ब्रिटिशांनी एक फेडरल, म्हणजे संयुक्त, घटना देऊन केली व भारतीय नेत्यांनी तिच्या चौकटींत कार्य करण्याचे ठरविले. या घटनेच्या छायेमध्येच त्यानंतरचे राजकारण वाढलेले आहे. प्रांतिक स्वायत्ततेचा

संयुक्त महाराष्ट्र

विकास व त्या विकासच्या अनुषंगाने जातीय तेढीच्या विषयक्षेत्राची वाढवि या काळात झाली. राष्ट्रवादाच्या दृष्टीने या घटनेचे परिणाम काय झाले ते वढे आपल्याला तपासले पाहिजे.

सन १९३५ ची फेडरल राज्यघटना बनविताना मिटिशानी मुख्य दृष्टि अशी ठेवली होती की घटनेचे फेडरल स्वरूप शक्य तेवढे कमकुवत ठेवावयाचे, केंद्रीय सरकारकडे खूप अधिकार ठेवावयाचे व या केंद्रीय सरकारमध्ये संस्था-निकांना हाताशी धरून सर्व सत्ता आपल्या कबजात ठेवावयाची. प्रतिक स्वायत्तता देण्यात आली होती ती कॉम्रेसला थोडी सवलत देऊन या नव्या सांपळ्यात तिला ओढण्यासाठी आमिष म्हणून. या घोरणावर तोड म्हणून प्रांतिक सरकार बनवून आपले बळ संधटित करण्याची कॉम्रेसची दृष्टि होती. या डावपेचाच्या आखाळ्यात एक तिसरा पक्ष तयार होत होता, तो म्हणजे केंद्रीय सत्तेला विरोधी असणाऱ्या स्वायत्ततावादी मुस्लीम लीगचा.

नेहरू रिपोर्टसंबंधीच्या चर्चेत आपण पाहिलेच की “फेडरेशन” या शब्दाचा उपयोग कॉम्रेसने जरी केला तरी तिला खरेखुरे हवे होते ते म्हणजे एकात्म एकराष्ट्रीय भारतीय राज्यच. सन १९३५ मध्येहि कॉम्रेसची भूमिका एकराष्ट्रीय राज्याचीच होती, तीच भूमिका सन १९४२ मध्ये गांधीजींनी एका लेखात स्पष्ट मांडली व सन १९४४ मध्ये जीनांशी वाटाघाटी करताना त्यांनी सुरवातीलाच तिचा उच्चार केला. जून १९, १९४४ रोजी, अ. भा. काँ. कमिटीने पक्ष केलेल्या ठरावांतदेखील हीच भूमिका घेऊन माऊंटबॅटन-योजना-नुसार झालेल्या फाळणीला कॉम्रेसने राष्ट्र-विच्छेदन मानले आहे. यावरून दिसून येईल की सन १९२८ नंतर आजतागायत कॉम्रेसची भूमिका सुसंगतपणे व खंबीरपणे एकराष्ट्रीय भारताचीच आहे. सन १९३२ पर्यंत हिंदू व मुसलमान भांडवलदार एकराष्ट्रीयवाच्याविरुद्ध नव्हते व वरिष्ठ पांढरपेशा वर्गाहि विरुद्ध नव्हता. इंग्रजी शिक्षण, पश्चात्य लोकसत्तावादाच्या रूपाना व जिवन-विरोधी चळवळीत परस्पराविषयी उत्पन्न झालेला स्नेहभाव यामुळे हे सर्व वर्ग एकराष्ट्रीयत्वाच्या बॅख्याखाली नांदू शकत होते. पण सन १९३५ मध्ये स्थिति

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

पालटली होती; इंग्रजी शिक्षण, धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीच्या कल्पना व राजकीय अनुभव हा तोंपर्यंत मूठभर वरिष्ठवर्गीय लोकांना लाभला होता व बहुसंख्य शेतकरी व गरीब पांढरपेशा वर्ग जुन्या धार्मिक कल्पना, एकंदर भौतिग्रस्तपणा व नुसताच आंधळा असंतोष यांनी दिग्मूढ असे होते. सन १९३०-३२ च्या चळवळीनंतर ते हलकिल्यासारखे झाले व मुसलमानांतील या नव्या वर्गाच्या जोरावर एकराष्ट्रीयत्वाला विरोध करण्याचे मुस्लिम लीगने ठरविले.

लीगची भूमिका एकभाषी लोकसमूहांच्या राष्ट्रीयत्वावर कधीच आधारलेली नव्हती. लीगला बहुराष्ट्र हिंदुस्थान नको होते व बहुराष्ट्र पाकिस्तानहि नको होते. १९४४ मध्ये जीनांनी याबाबतीत गांधीजींना असे स्पष्ट उत्तर दिले की पाकिस्तानमधील घटक हे प्रांत राहतील, राष्ट्र असणार नाहीत. जीनांच्या या भूमिकेमुळेच पठानीस्तान, काश्मीर व सिंध या सर्व प्रदेशांमध्ये जीनांच्या पाकिस्तानला विरोधी वातावरण आहे व सार्वभौम व स्वतंत्र पठानीस्तानची, सिंधची व काश्मीरची स्थापना करण्याचा प्रयत्न आज होत आहे. याला कडे उत्तर द्यावयाचे व पठानांसारख्या एकभाषिक व एकजिनसी लोकसमूहाची स्वयंनिर्णयाची रास्त मागणी कशी बाबलून लावावयाची हा आज जीनांच्यापुढे प्रश्न आहे.

सारांश, एकराष्ट्रवाद व लीगचा पाकिस्तानवाद या दोन प्रकारच्या राष्ट्रवादांचा जरी परस्परांशी अटळ वृ तीव्र विरोध होता तरी दोघांची एका बाबतीत एकवाक्यता होती; ती बाब अशी : भारतासारख्या खंडप्राय देशातील एकभाषिक, एकजिनसी लोकसमूहांना राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचा हक्क देऊन बहुराष्ट्र व संयुक्त भारताचे खऱ्याखऱ्या अर्थाने संयुक्त राज्य बनविण्यास काँग्रेस व लीग या दोघांचाहि विरोध होता व आजहि तो कायम व तीव्र आहेच.

काँग्रेसचा एकराष्ट्रवाद व लीगचा द्विराष्ट्रवाद यांच्या वाढत्या संघर्षामुळे ब्रिटिशांच्या भेदनीतीचे मात्र चांगलेच फावले. त्यांनी असे दुट्टी घोरण आखले की एकराष्ट्रवादाचा आधार घेऊन प्रांतिक स्वायत्ततेवर व लीगच्या राजकारणावर

संयुक्त महाराष्ट्र

मात करावयाची आणि उलट लीगच्या द्विराष्ट्रवादाचा आधार घेऊन काँग्रेसच्या एकराष्ट्रवादाला शह द्यावयाचा। सन १९३५ पासून सन १९४७ पर्यंत त्यांनी या दुष्टपौपण्याच्या जोरावर भारतीय जनतेच्या ब्रिटनविरोधी लढ्याची व सामर्थ्याची कशी दुर्दशा केली व शेवटीं आजची भीषण स्थिती कशी निर्माण केली, हे कोणालाहि दिसण्यासारखे आहे. ही भेदनीती इतक्या सहजासहजी यशस्वी कां होऊं शकली? हिंदू, मुसलमान इत्यादि जमातींचे हित भारतीय संयुक्त राज्याची स्थापना होण्याने साधणार होते ही गोष्ट सर्व पुढाऱ्यांना कळत असून असे संयुक्त राज्य कां बनू शकलें नाहीं? या प्रश्नांची उत्तरे देताना राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने ज्या कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षांत येतात, त्यांचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

सन १९३०-३२ च्या आंदोलनामुळे महाराष्ट्रामध्येहि गरीब पांढरपेशा वर्ग व शेतकरी वर्ग ठबळून निघाला. शेतकरी समाजातील सुखवस्तु वर्ग यापूर्वी ब्राह्मणेतर चळवळींच्या कक्षेत होता व ब्रिटिशांच्या भेदनीतीमुळे पुढे-ळसा राजनिष्ठ राहिला होता. तो आतां लढ्यात सामील झाला व श्री. जेधे प्रसूति ब्राह्मणेतर पुढारी काँग्रेसवादी झाले. गरीब पांढरपेशा वर्गातील तरुण पिढीहि अशीच काँग्रेसवादी झाली. एकीकडे असे घडत असताना दुसरीकडे गरीब पांढरपेशा वर्गापैकी दुसरा एक भाग हिंदुराष्ट्रवादाकडे वळला. एकराष्ट्रवादाला पोषक अशी पहिली घटना होती तर दुसरी तिला विरोधी होती. ब्रिटिश भेदनीतीच्या ज्या पविष्यामुळे लीगचा द्विराष्ट्रवाद बळावत गेला त्याच पविष्यामुळे हिंदुराष्ट्रवादहि बळावला. लीगच्या द्विराष्ट्रवादाला प्रत्युत्तर व प्रतिकार म्हणून हा हिंदुराष्ट्रवाद वाढला असे दिसते तरी महाराष्ट्रांत खरा सामना होता तो काँग्रेसचा एकराष्ट्रवाद व हिंदुराष्ट्रवाद यांच्यातच. महाराष्ट्रपुरता तरी हाच विरोध प्रमुख होता व यापुढेहि महत्त्वाचा राहिल. या हिंदुराष्ट्रवादाला गरीब पांढरपेशा वर्गांत अधिष्ठान मिळाले व राजकीयदृष्ट्या मागासलेल्या शेतकरी वर्गांतहि त्याचे हातपाय पसरण्याची शक्यता आज निर्माण झाली, आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे.

महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास

कॉंग्रेसचा एकराष्ट्रवाद व लीगचा द्विराष्ट्रवाद किंवा 'पाकिस्तानी फुटीरपणा' हिंदुराष्ट्रवादी लोकांना नको होता. त्यांच्या राष्ट्रवादाची भूमिका बँ. सादरकर यांनी फार स्पष्टपणे व अभिनिवेशाने हिंदू समाजापुढे मांडली. त्या भूमिकेच्या इतर तपशीलांत न जातां सध्यां एवढेंच पाहणें जरूर आहे कीं हिंदुराष्ट्रवादालाहि भारताचें बहुराष्ट्रीयत्व पूर्णपणें अमान्य होतें. त्यांनीं ज्या "अखंड भारता"चा पुरस्कार केला त्या भारतांत महाराष्ट्र, बंगाल इत्यादि प्रदेशांना केवळ प्रांतांचा दर्जा आहे. हिंदू संस्कृतीच्या एकछत्राखाली नांदणाऱ्या एकभाषी, एकजिनसी लोकसमूहाचें परस्परभिन्नत्व हिंदुराष्ट्रवाद्यांना जाणवतें, पण त्या भिन्नवाला अगदी गौण लेखण्याकडे त्यांची साहाजिक प्रवृत्ति आहे. "फुटीरपणा" विषयी पाकिस्तानच्या प्रचारामुळे वाढू लागलेली दहशत हें या प्रवृत्तीचें अलीकडचें मुख्य कारण आहे, हें खरें. परंतु मुळाशीं गेल्यास असें दिसेल कीं हिंदुराष्ट्रवादाची मूळभूत भूमिका, 'राज्य' व 'राष्ट्र' यांच्यांतील फरकाच्या अज्ञानावर, तसेंच प्राचीन, व्यापक, धर्मप्रधान संस्कृति व आधुनिक राष्ट्रीय संस्कृति यांच्यांतील फरकाच्या अज्ञानावर, आधारलेली आहे. हा मुद्दा "राष्ट्रीयत्वाची आधुनिक कल्पना" या प्रकरणांत मी जास्त विशद केलेला आहेच.

सन १९४५ नंतरच्या काळांतील एकराष्ट्रवाद, पाकिस्तानवाद व हिंदुराष्ट्रवाद यांचा परस्परशीं झालेला संघर्ष, त्याचा आधार घेऊन जनतेच्या कातिकारक शक्तीमध्ये फाटाफूट करण्याची ब्रिटिश भेदनीति व त्यामुळें भारतामध्ये वाढत गेलेला धार्मिक तेढीचा विषवृक्ष या सर्वांचें विस्तृत विवेचन प्रस्तुत पुस्तकांत अनाठायी होईल, परंतु एकदोन गोष्टी नमूद करणें आवश्यक आहे. आजचे धार्मिक दंगे हे जरी वरवर पाहतां सन १९२० च्या आर्षीच्या दंग्यासारखे आहेत तरी त्यांचें खरें स्वरूप अगदीं वेगळें आहे. मर्णादीवरून किंवा अशा खरोखरीच्या धार्मिक कारणांवरून आतांचे हें दंगे पेटलेले नसून यांच्या मागे राष्ट्रीयत्वाच्या भावनांचें पाठबळ आहे. राष्ट्रीयत्व ही मूठभर धर्मवेव्यांच्या माथेफिरूपणापेक्षा वेगळी भावना आहे. त्या भावनेच्या भरांत सुशि-

संयुक्त महाराष्ट्र

क्षित व सम्य माणसेदि भयंकर अमानुष क्रौर्य कळं शकतात आणि अशिक्षित बहुजनसमाजदि पशुतुल्य वर्तन करतात, हे सत्य आज भारतात अनुभवास येत आहे. पण हे सत्य गेली कित्येक शतके युरोपात अनुभवास आलेले नाही काय ?

सन १९३५ नंतरच्या राजकारणांत दुसरी एक प्रवृत्ति वाढू लागलेली दिसते. तिच्याकडे आतां वळू. ही प्रवृत्ति प्रांताभिमानाची. प्रांतिक स्वायत्ततेची सवलत पदवी पाहून घेण्याचे काँग्रेसने ठरविल्यानंतर महाराष्ट्रमध्ये ह्या प्रवृत्तीला चांगलाच जोर येत चालला व अंश्र, कर्नाटक इत्यादि प्रांतांतूनहि प्रांताभिमानाचे वारे वाहू लागले. बरबर पाहतां या प्रांताभिमानाला जुन्या, सन १९२९ पूर्वीच्या, प्रांताभिमानाचे स्वरूप आहे, पण खरे पाहतां हा नवा अभिमान राष्ट्रीय स्वरूपाचा आहे. प्रांताभिमानाच्या कवचांतच प्राथमिक व बाल्यावस्थेतील हा राष्ट्राभिमान उदयस येऊं लागला आहे. जुन्या व आजच्या धार्मिक अभिनिवेशांत जो मूलभूत फरक वर आपण पाहिला तोच या प्रांतिक अभिनिवेशाच्या बाबतीत लक्षांत घेतला पाहिजे. महाराष्ट्रमध्ये हा नवा प्रांतिक वस्तुतः राष्ट्रीय, अभिमान वाढला लागण्यास कांही विशेष कारणे होती तीं अशीः (१) जुन्या प्रांताभिमानाच्या बाबतीतच बंगालप्रमाणे महाराष्ट्र हा इतर प्रदेशापेक्षा जास्त पुढें गेलेला होता व त्याला जुन्या मध्ययुगीन मराठी इतिहासाची एक पूर्वघाटिका लाभलेली होती, (२) मुंबई प्रांतांतल भिन्न लोकसमुदायिकां कानडी लोकांवर बरचष्मा राजविण्याची संधि मराठी लोकांना मिळत असली तरी एकंदरीत त्याला कुचंबावे लागत होते आणि महाराष्ट्रातील साधनसंपत्ति, श्रम आणि बुद्धिकौशल्य यांचा उपयोग मारवाडी, गुजराथी, पारशी वगैरे “ परक्या ” जातींनी केलेला पाहण्याचे मराठी समाजाच्या नशीबी आलेले होते; (३) काँग्रेसच्या राजकीय नेतृत्वामध्ये, भारतीय व प्रांतिक क्षेत्रादि, मराठ्यांना कांही स्थान उरले नव्हते.

बरील कारणे लक्षांत घेतलीं म्हणजे सन १९३७ नंतरच्या महाराष्ट्रीय विचारक्षेत्रांत प्रांतिक अभिमानाची झपाट्याने वाढ होत गेली याचे मूळ उभेणून येईल. या अभिमानाला नागपूरच्या खरे-प्रकरणामुळे व इतर कारणांमुळे

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास

बेगवेगळीं रूपें आलीं. गुजराथी समाजाचा द्वेष, कोंप्रसर्शी वर, मराठी-हिंदी वादांत उत्पन्न झालेला कडवटपणा ही त्या अभिमानाचीं वाईट रूपें आहेत व या वादांमुळे महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादाला कोणचीच इष्ट दिशा मिळाली नाहीं, हें खरें; परंतु प्रांताभिमानाची प्रवृत्ति ही मूलभूत स्वरूपाची, इष्ट व राष्ट्रीयत्वाच्या खऱ्या लोकशाहीप्रधान ध्येयाकडे नेणारी होती, हें नाकारतां येणार नाहीं. याच काळांत “महाराष्ट्राचें केंद्र कोणचें ?” अशासारखें वाद निर्माण झाले. सन १९३६ मध्ये महाराष्ट्रीय ‘प्रांतिक’ अभिमानाला राष्ट्रीय स्वरूप कसें येत चाललें होतें हें दाखविणारी एक घटना पाहूं. एप्रिल २४-२५, (१९३६) रोजीं नागपूर येथें भारतीय साहित्य परिषद भरली. त्या परिषदेच्या निर्णयांवर टीका करतांना समाजवादी पुढारी श्री. पु. य. देशपांडे यांनीं असें प्रतिपादन केलें कीं, हिंदी भाषेला ‘राष्ट्रभाषा’ म्हणून सर्व भारतीयांच्या बोक्यावर लादणें योग्य नाहीं. इंद्रजी भाषेच्या जागीं हिंदीची स्थापना करण्यांत ब्रिटिशांचें आंधळें अनुकरण राष्ट्रभाषावाद्यांकडून होत आहे. “हिंदुस्थान हा भूविभाग देश अथवा राष्ट्र नसून अनेक राष्ट्रे असलेलें खंड आहे. या खंडातील प्रत्येक राष्ट्राची भाषा व संस्कृति समाजशास्त्रदृष्ट्या भिन्न आहेत. युरोपातील सर्व राष्ट्रांची एक भाषा झाली पाहिजे हें म्हणणें जसें हास्यास्पद आहे तसेंच हिंदुस्थानची एक भाषा झाली पाहिजे. असें म्हणणें हास्यास्पद आहे.” (“प्रतिभा,” मे १, १९३६, पान १८). श्री. देशपांडे यांच्या बरील भूमिकेंत बहुराष्ट्रवादाची मांडणी अगदी स्पष्ट आहे व इतिहासाचाय राजवाडे यांच्या जुन्या उद्गारांचीच ती आवृत्ति आहे. परंतु श्री. देशपांडे यांना बहुराष्ट्र भारताचा झालेला हा ‘साक्षात्कार’ भाषिक प्रश्नापुरताच मर्यादित राहिला. त्यांनीं किंवा इतर समाजवाद्यांनीं आणि कम्युनिस्टांनीं बहुराष्ट्रीयत्वाचा व्यापक दृष्टीनें पुरस्कार त्यावेळीं केला नाहीं. सन १९४३ मध्ये कम्युनिस्टांनीं बहुराष्ट्रीयत्वाची कल्पना जनतेपुढें मांडली, परंतु तोंपर्यंत त्यांनाहि एकराष्ट्रीयत्वच मान्य होतें. वारांग श्री. देशपांडे यांच्या बरील उद्गाराला शास्त्रीय प्रमेयाच्या मांडणीचें स्वरूप नसून ती एक तरंगती

संयुक्त महाराष्ट्र

धूमकेतूपाखी परंतु बरोबर करपना आहे. अशी कल्पना एखाद्याला आपोआप स्फुरावी यांतच त्यावेळच्या महाराष्ट्रीय समाजाच्या अंतरंगात वाढत चालल्या 'प्रांतिक' (महाराष्ट्रीय) राष्ट्रवादाची साक्ष पटण्यासारखी आहे.

सन १९३५ पासून सन १९३९ पर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रांत या नव्या राष्ट्रवादाची वाढ होत गेली व तिला लवकरच प्रत्यक्ष मूर्ते स्वरूप आले. जानेवारी २८, १९३९ रोजी "संयुक्त महाराष्ट्र सभा" स्थापन झाली. पुढे मे २४, १९४० रोजी डॉ. केदार यांच्या अध्यक्षतेखाली, पुणे येथे "संयुक्त महाराष्ट्र परिषद" भरली. परंतु महायुद्धाच्या काळांत लोकजीवनाच्या सर्वच प्रगतीवर दडपशाहीचा बरबंटा फिरत होता, त्यामुळे ही संयुक्तिकरणाची चळवळ तेथेच थंडावली. वैयक्तिक दृष्टीने श्री. माडखोलकर प्रष्टी लोक या प्रश्नाचा विचार करीत होते, परंतु सामुदायिक रीतीने चळवळ होण्याचा मार्गच खुंटला होता. सन १९४२ मध्ये श्री. माडखोलकरांनी यासंबंधीचे एक पत्र गांधीजींना लिहिले. या पत्राचे उत्तर देताना आगामी लढयामुळे महाराष्ट्र-संयुक्तिकरणाच्या प्रश्नाला सध्या गौण समजावे असे गांधीजींनी सुचविले. ऑगस्ट १९४२ च्या लढय्यापासून सन १९४५ पर्यंतचा काळ अंधाऱ्या रात्रीसारखाच गेला. परंतु दडपशाहीचे बजन कमी होतांच सन १९४६ च्या प्रारंभापासून "संयुक्त महाराष्ट्र"च्या चळवळीने पुन्हां उचल खाल्ले. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, सन १९३५ नंतरच्या भारतीय राजकारणांत एक-राष्ट्रवाद व पाकिस्तानी द्विराष्ट्रवाद यांच्या संघर्षाने जरी व्यापक व स्फोटक असे रूप धारण केलेले आहे तरी, बरपांगी 'प्रांतिक' स्वरूपाच्या, परंतु मूर्ततः एकभाषी, एकजिनसी लोकसमूहांच्या राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयासाठी चाललेल्या चळवळी याच दहाबारा वर्षांच्या कालखंडांत जोमाने वाढीला लागल्या आहेत. या चळवळीच्या आघारावर अखंड, प्रबळ व संयुक्त असे भारत निर्माण होण्याची शक्यता होती, परंतु किस्रिय योजनेपासून मांडतडेंडतन योजनेपर्यंत घडलेल्या सर्व प्रकारांमुळे आज विभागेलेल्या भारताचे विचित्र आपल्यासमोर

महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास

आहे. ही परिस्थिति बदलून एक प्रबल संयुक्त राज्य सर्व भारतीयांना निर्माण करता येईल काय ? हा प्रश्न पठाण, सिंधी, बंगाली, मराठी, कानडी इत्यादि सर्व लोकसमूहांना सोडवावयाचा आहे. हाच प्रश्न पुढील प्रकरणात चर्चेला घेतला आहे.

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत : ६ :

एकात्म एकराष्ट्र भारताचा किंवा हिंदुराष्ट्राचा केवळ एक अवयव व प्रांत असा दर्जा महाराष्ट्राला न देता त्याला एक आधुनिक उदयोन्मुख राष्ट्र समजणे वस्तुस्थितीला धरून आहे. महाराष्ट्राच्या या राष्ट्रीयत्वावरच “ संयुक्त महाराष्ट्र ”ची चळवळ उभारली पाहिजे. असा एकात्म राष्ट्ररूप महाराष्ट्र संयुक्त बहुराष्ट्रीय भारतीय राज्यांचे एक घटक-राष्ट्र राहिल व अशाच तऱ्हेने भारतातील सर्व घटक-राष्ट्रे आपखुशीने या संयुक्त राज्यांत सामील झाल्याने या राज्याला स्थिर, लोकसत्तात्मक व एकसूत्र स्वरूप येईल. गेल्या पांच प्रकरणांतील विवेचनावरून हा सर्वसाधारण निष्कर्ष निघतो.

वरील निष्कर्ष आज सर्वमान्य दृष्ट्यासारखा मात्र नाही. कॉंग्रेस व हिंदुसभा या दोन्ही राजकीय पक्षांना बहुराष्ट्रीय भारताचे तसेच “ अराष्ट्रीय ” वाटत आहे. कॉंग्रेसने एकराष्ट्रीय भारताची भूमिका सन १९२८ मध्ये घेतली. सन १९४६ मधल्या निवडणुकीमध्ये व नंतरहि तीच भूमिका तिने पुनःपुन्हा

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

आप्रधानें मांडलेली आढळते. (उदाहरणार्थ, श्री. शंकरराव देव यांची “ किलॉस्कर ”च्या फेब्रुवारी १९४६ च्या निवडणूक-अंकांतील मुलाखत पहा : ते म्हणतात, “ हिंदुस्थानचें एकराष्ट्रीयत्वच कॉंग्रेस मानतें. द्विराष्ट्र किंवा अनेक राष्ट्रें या कल्पनाच मुळांत अराष्ट्रीय आहेत.”) हिंदुसभेलाहि अनेक-राष्ट्रीय भारताचें तत्व किती वावडें आहे तें त्याच अंकांतील श्री. ग. वि. केतकर यांच्या लेखावरून दिसून येईल. ते म्हणतात, “ नेपाळ, ब्रम्हदेश, सिलोन यांना महासमा स्वयंनिर्णय देण्यास तयार आहे काय ? या प्रश्नाचें उत्तर ‘ नाही ’ असेंच आहे.....ब्रम्हदेश, सिलोनच काय पण एडन आणि अंदमान हीं सुद्धा वृहत्तर भारताच्या अभिन्न राष्ट्रसीमाच होत.” या मूलभूत तारिखक कारणाव्यतिरिक्त आजची, म्हणजे जून १९४७ मधील, प्रत्यक्ष परिस्थितिहि अशी आहे कीं बहुराष्ट्रीय भारताच्या तत्वाला फारच मोठा धक्का बसला आहे.

एकात्मक राष्ट्ररूप महाराष्ट्राचें व भारतीय संयुक्त राज्याचें चित्र आज स्वप्नासारखें ठरलें आहे. आज भारताचें दोन, किंवा खरें पाहतां अनेक, तुकडे करण्यांत आले आहेत. त्यामुळें चाळीस कोटी जनतेला स्वातंत्र्य व लोकसत्तात्मक सुखी जीवन लाभण्याचा संभव दुरावला आहे. उलट जनतेची शक्ति नुसती विभागली गेली आहे एवढेच नव्हे तर तिला धार्मिक यादवीच्या दुष्ट मार्गानें वळविली गेली आहे.

या भौषण परिस्थितीमध्येहि काहीं जणांना असें समाधान वाटत आहे कीं फाळणी झाली हें वाईट झालें, पण “ संयुक्त महाराष्ट्राचा ” प्रश्न सुटण्याला आतां अनुकूल काळ आला आहे. हिंदुस्थान विभागांत भाषावार प्रांतरचना करण्यास फाळणीच्या प्रश्नाचा अडथळा उरलेला नाही, वगैरे । थोडा विचार केला तर या समाधानाला किंवा आशावादाला जागा नाही असें दिसेल. महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा प्रश्न खऱ्या लोकसत्ताक पद्धतीनें सुटण्यासाठीं महाराष्ट्रांतील, शेजारच्या हैद्राबादसारख्या संस्थानांतील व एकंदर भारतांतील जनतेचें सामर्थ्य एकवटलेलें पाहिजे व जनतेच्या शत्रूंचें सामर्थ्य खच्ची झालेले

संयुक्त महाराष्ट्र

पाहिजे. फाळणीमुळे नेमके त्याच्या उलट झाले आहे. छद्म महाराष्ट्रातील जनतेचे मन आज इतारा किंवा गोंधळलेले तरी आहे किंवा जातीय द्वेषनाभावनांनी विभक्त झगण्याच्या स्थितीत तरी आहे.

फाळणीमुळे दुसरीहि एक प्रवृत्ति निर्माण झाली आहे. तिचे स्वरूप दाखविणारा पुढील उतारा पहा : “राष्ट्रीयत्वाची वाढ होणे अगर करणे. त्याचाहि नाद आपण सोडला पाहिजे.....राष्ट्रीयत्वामुळे राज्याची मागणी केली जाते. संघराज्याबद्दलच्या भावना वाढण्याऐवजी संघात समाविष्ट असलेल्या स्वतंत्र राष्ट्रांच्या भावना वाढणे घातुक आहे. जोपर्यंत जगांत राष्ट्र व राज्य हे समव्याप्त होते तोपर्यंत हे ठीक होते. आतां अनेक राष्ट्र संघराज्यांत येऊ लागली आहेत.....राष्ट्राला मान्यता दिली की राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयालाहि मान्यता द्यावी लागते. राष्ट्रीय स्वयंनिर्णय याचा अर्थ शेवटी स्वतंत्र सार्वभौम राज्ये असा होतो.....तेव्हां यापुढे राष्ट्र हा शब्द आपण सोडून द्यावा. तो शब्द सुटला की त्याच्या मागच्या भावनाहि सुटतील व नव्या भावना जन्माला येतील.....राष्ट्राऐवजी लोकराज्य हा शब्द चांगला नाहीं कां ?” (श्री. देवगिरीकर यांच्या “अल्पसंख्येक” या प्रयांत पान १३०-१३१). या उताऱ्यांत राष्ट्र व स्वयंनिर्णय या तत्वावर घेतलेले आक्षेप जवळजवळ शून्य शब्दांत प्रा. पुणतविकर यांनी घेतलेले आहेत (“मराठा”च्या ऑगस्ट १९४६ च्या ‘लोकमान्य’ खास-अंकातील लेख पहा). या लेखकांना राष्ट्रीयत्वाबद्दल आलेली उभग तळमळांची आहे. तिचा उगम कशांत आहे ? तर भारतीय समाजाला संयुक्त राज्य स्थापनायाचें असेच तर पाकिस्तानच्या खोऱ्या राष्ट्रवादाशी व महाराष्ट्रादि प्रदेशांच्या खऱ्या राष्ट्रीयत्वाची वाट कशी लावावयाची हा प्रश्न त्यांना भेटसावीत आहे, नुसता जातीयतेचा प्रश्न असतां तर धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादाचें जुने ध्येय या लेखकांनी पुढे ठेवले असतें. पण जातीय किंवा प्रांतिक आवरणाखाली आजपर्यंत दडलेले भारताचे बहुराष्ट्रीय स्वरूप त्यांना उगमले आहे आणि बहुराष्ट्रीय संयुक्त राज्याचें कल्पना त्यांना माहित नाहीं. सोव्हिएट युनियन या बहुराष्ट्रीय संयुक्त राज्याचे

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

उदाहरण रथाना “ परकीय ” व अव्यवहार्य वाटट आहे. सारांग, बहुराष्ट्रीय भारताचे राज्य बनविण्यासाठी तोडगा म्हणून राष्ट्रीय भावनेचाच उच्छेद करावा असे ते म्हणत आहेत ! !

ही प्रवृत्ति महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाच्या चळवळीला विरोधी आहे. म्हणून याबाबतचीत जास्त बारकाईने विचार केला पाहिजे. ही प्रवृत्ति ज्यांच्या मनांत आज उत्पन्न झाली आहे ते वस्तुतः राष्ट्रवादाच्या परंपरेतच अनेक वर्षे वाढलेले राजकीय कार्यकर्ते व विद्वान आहेत. परंतु त्यांच्या राष्ट्रवादी विचाराला अजूनपर्यंत केवळ भावनात्मक बैठक होती; “ राष्ट्र ” ही सामाजिक संस्था समाजाच्या औद्योगिक विकासांतिल एका अवस्थेत उत्पन्न होणे अपरिहार्य आहे, हे त्यांना संपूर्णपणे पटलेले नव्हते. त्यामुळे स्वयं-निर्णयाच्या हक्काबद्दलिह त्यांना मनोमन आदर नव्हता. सन १९२० च्या आर्षीच्या सुशिक्षित विचारवंतांचा तिरंगी व लवचिक राष्ट्रवाद आपण मागील प्रकरणातून पाहिला आहेच. सन १९२८ मध्ये एकराष्ट्रवादाच्या पूर्णपणे आहारी गेलेला हा वर्ग या कल्पनेशीहि पूर्णपणे समरस झाला नाहीं. सन १९३५ नंतर धार्मिक राष्ट्रवाद व ‘ प्रांतिक ’ पेढेरावाचा राष्ट्रवादहि या सुशिक्षितांनी नोंद आत्मघात केला नाहीं. या एकंदर धरसोडोचे कारण एकच ! ‘ राष्ट्र ’ या सामाजिक संस्थेचे वस्तुनिष्ठ, समाजाच्या जीवनावर आधारलेले स्वरूप, त्यांना मान्य नव्हते. सर्व इमारत भावनेवर रचलेली होती. याचे प्रत्यंतर श्री. देवगिरीकरांच्या उद्गारांत दिसते. ‘ राष्ट्र ’ हा शब्द सोडला की भावना सुटतील, स्वयंनिर्णय देण्याची आपत्ति टेकेल, छोटी राज्ये निर्माण होण्याचा धोका नाहिअ हाईल ! व एक अराष्ट्रीय संघराज्य निर्माण होईल, असा त्यांचा भाशावाद आहे !

पण ‘ राष्ट्र ’ हा हवा तेव्हा घर्ता व सोडता येणारा ‘ शब्द ’ नसून ती एक सामाजिक संस्था आहे. साहजिकच राष्ट्रीयत्वाला सोडविही देण्याचा या लोकचा संकल्प म्हणजे फाटणीमुळे आलेले क्षणिक वैराग्य व वैताग आहे, असे म्हटले पाहिजे.

संयुक्त महाराष्ट्र

राष्ट्रवादाचें प्रगतिशील स्वरूप

‘राष्ट्र’ ह्या कल्पनेला वेतागलेल्या महाराष्ट्राय विचारवंतांना अ-राष्ट्रीय अशी संघराज्ये हवीं आहेत व तीं लोकराज्ये असलीं पाहिजेत असा त्यांचा आमद्द आहे. लोकराज्यासंबंधींचा हा आमद्द प्रगतिशील आहे, परंतु या लोकराज्याचा आधार कोणचा ? या प्रश्नाचें उत्तर दिलें पाहिजे. नाही तर हीं लोकराज्ये म्हणजे विश्वकुटुंबाच्या कल्पनेसारखीं मनोराज्येच ठरतील !

लोकराज्यांचा आधारहि धार्मिक किंवा जातीय भावना असावी; किंबहुना प्राचीन भारतीय समाजामध्ये धार्मिक भावनेवर व धर्मप्रधान संस्कृतीवर उभारलेलीं ग्रामराज्ये व गणराज्ये नांदलेलीं आहेत, असें मानणारे कांहीं लोक आहेत. त्यांच्या मताशीं तूर्त आपल्याला कर्तव्य नाही. त्यांच्या मताला वास्तविक किती आधार आहे हा इतिहास-संशोधनाचा प्रश्न आहे. आजच्या राजकारणांत धार्मिक भावनेवर लोकराज्याचीं उभारणी करावी असें हिंदुराष्ट्रवादीहि म्हणत नाहीत. तेव्हां लोकराज्याला दुसरा कोणचा तरी आधार असला पाहिजे. आर्थिक समतेचें तत्त्व व समाजवाद यांची भारतीय राजकारणांत ओळख झाल्यापासून लोकराज्याबद्दल अशी कल्पना रुढ होऊं पहात आहे कीं लोकराज्य म्हणजे कामकरी-शेतकरी राज्य ! कामकरी व शेतकरी यांच्यापुढें एकच प्रश्न असतो व तो म्हणजे भाकरीचा ! त्यांना धर्मप्रमाणें ‘राष्ट्र’ कल्पना या ‘वायफळ वस्तूची’ जरूरी नसते ! राष्ट्रीयत्वाला पूर्ण काट मारून कामकरी-शेतकरी राज्य स्थापन करणें हेंच खरें आधुनिक अर्थव्यवस्थेला अनुरूप आहे व समाजवादाची शिकवण हीच आहे, असें आज कांहीं जणांना वाटत आहे. श्री. देवगिरीकर प्रभृति लोकांनाहि आज अ-राष्ट्रीय संघराज्याची कल्पना व्यवहार्य वाटत आहे ती या तथ्याकथित समाजवादी लोकराज्याच्या ध्येयामुळे !

समाजवाद्यांची संघराज्यासंबंधींची खरी कल्पना मात्र अगदी बेगळी आहे. संघराज्य अ-राष्ट्रीय असावें हें समाजवादी सांगतात हें खरें. त्यांच्या तरवानुसार स्थापन झालेलें सोव्हिएट युनियन हें एक अ-राष्ट्रीय संयुक्त राज्यच आहे. पण

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

घराज्य अ-राष्ट्रीय असले तरी त्यांचे घटक कोणचे असावेत ? सोव्हिएत नियन या अ-राष्ट्रीय संघराज्याचे घटक कोणचे आहेत ? मार्क्सवादी याबाबत काय भूमिका घेतात ?

या सर्व प्रश्नांचे निःसंदिग्ध उत्तर असे की संघराज्याचे घटक स्वतंत्र, समान, सार्वभौम व परस्परांशी सहकार्य करणारी राष्ट्रेच असली पाहिजेत. पूर्वापासून, म्हणजे गेल्या शंभर वर्षांपासून, मार्क्सवादी हीच भूमिका घेत आले आहेत. मार्क्सवाद्यांना जेथे क्रांति यशस्वी करता आली तेथे, म्हणजे रशियांत, त्यांनी अशा सार्वभौम राष्ट्रांचेच युनियन बनविले आहे. अशाच तऱ्हेने युगोस्लाव्हियन संघराज्य बनविण्यात आले आहे. चीनमध्येही अनेक राष्ट्रे असून त्यांचेही असे संघराज्य बनवावे अशी चिनी कम्युनिस्टांची घोषणा आहे. चिनी लोक-प्रताकाचे अनेक डों. सन-थत्-सेन यांनाही मोंगोल, माओ इत्यादि विविध राष्ट्रांचे चीनमधील अस्तित्त्व ठाऊक होतें व त्यांच्या सार्वभौमत्वावर व स्वयंनिर्णयावर आधारलेले संघराज्यच त्यांना हवें होतें. “ ग्री ग्रिन्सिपल्स ” ह्या ग्रंथात ते म्हणतात, “ कोमिटाग (चीनचा राष्ट्रीय पक्ष) च्या राष्ट्रवादात दोन गोष्टींचा समावेश होतो, (१) चीनला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, व (२) चीनमधील विविध राष्ट्रांना समानतेचा दर्जा मिळाला पाहिजे. ” उलट चॅंग-कै-शेक यांच्यापुढे असे संघराज्याचे चित्र नसून त्यांना चीनचे एकात्म एकराष्ट्रीय राज्य हवें आहे.

मार्क्सवाद्यांना राष्ट्रवाद मान्य नसतो असा रूढ समज आहे. वस्तुस्थिति मात्र उलट आहे, साम्राज्यवादाच्या विरुद्ध परतंत्र वसाहतींतील राष्ट्रांच्या राष्ट्रवादाला खराखुरा पाठिंबा मार्क्सवाद्यांनी दिला व गेल्या महायुद्धानंतर राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे, समानतेचे व स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व त्यांनीच नेटाने पुरस्कारिले, आणि गंमत अशी की स्वतःला राष्ट्रवादी म्हणविणाऱ्या युरोपियन मुसद्यांनी स्वयंनिर्णयाच्या या तत्वाला धाड्यावर बसविले । या मुसद्यांमध्ये मार्क्सवादी नसलेल्या समाजवादी लोकांचाही समावेश होता हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

राष्ट्रवादाचा पुरस्कार मार्क्सवाद्यांनी करावा, उलट परंपरागत राष्ट्रवाद्यांनी

संयुक्त महाराष्ट्र

राष्ट्रवादाचे प्रगतिशील स्वरूप

‘राष्ट्र’ ह्या कल्पनेला वेतागलेल्या महाराष्ट्रीय विचारवंतांना अ-राष्ट्रीय अशी संघराज्ये हवीं आहेत व तीं लोकराज्ये असलीं पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह आहे. लोकराज्यासंबंधींचा हा आग्रह प्रगतिशील आहे, परंतु या लोकराज्याचा आधार कोणचा ? या प्रश्नाचे उत्तर दिले पाहिजे, नाही तर हीं लोकराज्ये म्हणजे विश्वकुटुंबाच्या कल्पनेसारखीं मनोराज्येच ठरतील !

लोकराज्यांचा आधारहि धार्मिक किंवा जातीय भावना असावी; किंबहुना प्राचीन भारतीय समाजामध्ये धार्मिक भावनेवर व धर्मप्रधान संस्कृतीवर उभारलेली ग्रामराज्ये व गणराज्ये नांदलेली आहेत, असे मानणारे काही लोक आहेत. त्यांच्या मताशीं तूर्त आपल्याला कर्तव्य नाही, त्यांच्या मताला वास्तविक किती आधार आहे हा इतिहास-संशोधनाचा प्रश्न आहे. आजच्या राजकारणांत धार्मिक भावनेवर लोकराज्यांची उभारणी करावी असे हिंदुराष्ट्रवादीहि म्हणत नाहीत. तेव्हां लोकराज्याला दुसरा कोणचा तरी आधार असला पाहिजे. आर्थिक समतेचे तत्त्व व समाजवाद यांची भारतीय राजकारणांत ओळख झाल्यापासून लोकराज्यावद्दल अशी कल्पना रुढ होऊं पहात आहे कीं लोकराज्य म्हणजे कामकरी-शेतकरी राज्य ! कामकरी व शेतकरी यांच्यापुढे एकच प्रश्न असतो व तो म्हणजे भाकरीचा ! ! त्यांना धर्माप्रमाणें ‘राष्ट्र’ कल्पना या ‘वायफळ वस्तूची’ जरूरी नसते ! राष्ट्रीयत्वाला पूर्ण काट मारून कामकरी-शेतकरी राज्य स्थापन करणें हेच खरे आधुनिक अर्थव्यवस्थेला अनुरूप आहे व समाजवादाची शिकवण हीच आहे, असें आज काही जणांना वाटत आहे. श्री. देवगिरीकर प्रभृति लोकांनाहि आज अ-राष्ट्रीय संघराज्याची कल्पना व्यवहार्य वाटत आहे ती या तथाकथित समाजवादी लोकराज्याच्या ध्येयामुळे !

समाजवाद्यांची संघराज्यासंबंधीची खरी कल्पना मात्र अगदी बेगळी आहे. संघराज्य अ-राष्ट्रीय असावे हें समाजवादी सांगतात हें खरें. त्यांच्या तरवानुसार स्थापन झालेले सोव्हिएट युनियन हें एक अ-राष्ट्रीय संयुक्त राज्यच आहे. पण

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

संघराज्य अ-राष्ट्रीय अंशले तरी त्याचें घटक कोणचे असावेत ? सोव्हिएत युनियन या अ-राष्ट्रीय संघराज्याचे घटक कोणचे आहेत ? मार्क्सवादी याबाब-
तीत काय भूमिका घेतात ?

या सर्व प्रश्नांचे निःसंदिग्ध उत्तर असें की संघराज्याचे घटक स्वतंत्र, समान, सार्वभौम व परस्परांशी सहकार्य करणारी राष्ट्रेंच असली पाहिजेत. पूर्वीपासून, म्हणजे गेल्या शंभर वर्षांपासून, मार्क्सवादी हीच भूमिका घेत आले आहेत. मार्क्सवाद्यांना जेथे क्रांति यशस्वी करता आली तेथे, म्हणजे रशियांत, त्यांनी अशा सार्वभौम राष्ट्रांचेच युनियन बनविले आहे. अशाच तऱ्हेने युगोस्लाव्हियन संघराज्य बनविण्यांत आले आहे. चीनमध्येहि अनेक राष्ट्रें असून त्यांचेहि असे संघराज्य बनवावे अशी चिनी कम्युनिस्टांची घोषणा आहे. चिनी लोक-सत्ताकाचे जनक डॉ. सन-यत्-सेन यांनाहि मोंगोल, माओ इत्यादि विविध राष्ट्रांचे चीनमधील अस्तित्व ठाऊक होते व त्यांच्या सार्वभौमत्वावर व स्वयंनिर्ण-यावर आधारलेले संघराज्यच त्यांना हवे होते. “ श्री प्रिन्सिपल्स ” ह्या ग्रंथांत ते म्हणतात, “ कोमिटाय (चीनचा राष्ट्रीय पक्ष) च्या राष्ट्रवादांत दोन गोष्टींचा समावेश होतो, (१) चीनला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, व (२) चीनमधील विविध राष्ट्रांना समानतेचा दर्जा मिळाला पाहिजे. ” उलट चॅंग-कै-शेक यांच्यापुढे असे संघराज्याचे चित्र नसून त्यांना चीनचे एकात्म एकराष्ट्रीय राज्य हवे आहे.

मार्क्सवाद्यांना राष्ट्रवाद मान्य नसतो असा रूढ समज आहे. वस्तुस्थिति मात्र उलट आहे. साम्राज्यवादाच्या विरुद्ध परतंत्र वसाहतींतील राष्ट्रांच्या राष्ट्र-वादाला खराखुरा पाठिंबा मार्क्सवाद्यांनी दिला व गेल्या महायुद्धानंतर राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे, समानतेचे व स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व त्यांनीच नेटाने पुरस्कारिले, आणि गंमत अशी की स्वतःला राष्ट्रवादी म्हणविणाऱ्या युरोपियन मुस्त्वानांनी स्वयंनिर्णयाच्या या तत्वाला धाब्यावर बसविले । या मुस्त्वामध्ये मार्क्सवादी नस-लेल्या समाजवादी लोकांचाहि समावेश होता हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

राष्ट्रवादाचा पुरस्कार मार्क्सवाद्यांनी करावा, उलट परंपरागत राष्ट्रवाद्यांनी

संयुक्त महाराष्ट्र

स्वयंनिर्णयाला हरताळ फांसाबा, असें विरोधगर्भ दृश्य पाहून मन गोंधळून जाणें स्वाभाविक आहे. राष्ट्रवादाविषयीचा विचार आपल्याकडे बात्यावस्थेंत आणि खुरटलेल्या, कुंठलेल्या व धरसोडोच्या अवस्थेंत आहे. त्यामुळें तर हिंदी विचारवंतांची वरील विरोधगर्भ दृश्यामुळें चांगलीच दिशाभूल होण्याची खात्री आहे, म्हणून थोडो तारिक्क चर्चा पुढे केली आहे.

राष्ट्रवादाच्या दोन वेगवेगळ्या अवस्था लक्षांत घेतल्या की, हा सर्व घोंटाळा दूर होईल. पहिली अवस्था युरोपमधील इंग्लंड, फ्रान्स प्रभृति राष्ट्रांच्या जन्मापासून सन १९१८ पर्यंतच्या भांडवलदारी, आक्रमक, साम्राज्यवादी राष्ट्रादांची; दुसरी अवस्था साम्राज्यवाद्याला विरोधी अशा परतंत्र राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्यवादी राष्ट्रवादांची. या दुसऱ्या अवस्थेंतील राष्ट्रवाद्याला आयर्लंड, इटली, पोलंड, अमेरिका इत्यादि देशांत प्रारंभ झाला खरा, परंतु हा नवा राष्ट्रवाद लवकरच पूर्व युरोप, मध्यपूर्वेतील देश, आशियातील देश, फिलिपाइन्ससारखे देश यांच्यांत पसरला. समाजवादाचा आय प्रणेता कार्लमार्क्स यानें आयर्लंड, हिंदुस्थान इत्यादि देशांच्या स्वातंत्र्यवादी राष्ट्रवादाविषयीं सन १८५३ पासून केलेंलें लिखाण वाचलें तर असें स्पष्ट होईल कीं मार्क्सवाद्यांचीं तेव्हांपासून आजपर्यंतची भूमिका या नव्या राष्ट्रवाद्याला पोषकच आहे; किंबहुना लेनिन व स्टॅलिन यांनीं तर असें स्पष्ट प्रतिपादन केलेंलें आहे कीं ह्या नव्या राष्ट्रवादी चळवळींची जोड मिळाल्याशिवाय युरोपातील किंवा जगातील कामगार-वर्गांय आंतरराष्ट्रीय क्रांति यशस्वी होणें अशक्य आहे. ह्या राष्ट्रवादी चळवळीला एक सामाजिक, क्रांतिकारक व साम्राज्यवाद्याला विरोधी शक्ति मानणें हें मार्क्सवादाचें एक मूलभूत तत्व आहे.

मार्क्सवादी नसलेले समाजवादी मात्र या नव्या राष्ट्रवाद्याला विरोधी अशी भूमिका घेत आले आहेत. मॅकडोनाल्डपासून आजच्या बेदिन प्रभृति समाजवाद्यांना नव्या राष्ट्रवादाऐवजीं साम्राज्यवादी जुना राष्ट्रवादच प्रिय आहे हें सांगणें नकोच. दुसरा एक आत्यंतिक मताचा, परंतु मार्क्सवादी नसलेला, समाजवादी पंथ साम्राज्यवाद्याला विरोधी असूनहि नव्या राष्ट्रवाद्याला न मानणारा आहे-

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

ह्या पंथातील लोकांच्या विचारसरणीचा नमुना म्हणून ट्राॅट्स्कीचे उदाहरण घेता येईल. ट्राॅट्स्की व लेनिन यांच्यामध्ये राष्ट्रीयत्वाच्या या प्रश्नावर अनेकदा खडाजंगी उडाली. पोलंड इत्यादि देशांना क्रांतीनंतर राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचा हक्क राहिल, असे मत सन १९०३ पासून लेनिन मांडित होता. उलट, ट्राॅट्स्की वगैरे आत्यंतिक आंतरराष्ट्रीयवाद्यांचे मत होतें की कामगारवर्गीय क्रांतीला राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाचा अडथळा होईल. राष्ट्रीय भावना ही धर्माप्रमाणें अफू आहे, असे त्यांना वाटे. कामगारवर्गीय क्रांतीला असे बालिश एकेरी स्वरूप देणाऱ्या ट्राॅट्स्की प्रभृति बोल्शेव्हिक सहकाऱ्यांविरुद्ध चिह्न सन १९१४ मध्ये लेनिनने असे उद्गार काढले आहेत की या गृहस्थाना मार्क्सवादाची राष्ट्रवादाविषयी व इतर प्रश्नाविषयींचीहि भूमिका मुळांतच कळलेली नाही. मार्क्सवादाची भूमिका राष्ट्रवाद्याला जर विरोधी नाही तर देशोदेशीचे कम्युनिस्ट पक्ष हे राष्ट्रद्रोही व सोव्हिएत युनियनसारख्या " परराष्ट्राचे पंचमदळी हस्तक " असतात, हा समज का पसरू शकतो ? याचें एक तात्त्विक उत्तर थोडक्यांत असे देता येईल : आक्रमक राष्ट्रवाद्याला विरोध करतांना सर्व राष्ट्रांतील जनतेचें हितसंबंध एकच आहेत असे मार्क्सवादी मानतात. हाच विरोध स्पष्ट करण्यासाठी " कामगारांनी या आक्रमक राष्ट्रवादापासून अलिप्त रहावे व जगातील कामगार वर्गांनै व जनतेनें एका बंधुभावानें संघटित व्हावे " असें ते प्रतिपादन करतात. आंतरराष्ट्रीय बंधुत्वाच्या या मार्क्सवादी घोषणेत फक्त आक्रमक राष्ट्रवाद्याला कट्टर विरोध अभिप्रेत असतो, परंतु प्रगतिशील नव्या सहकारी राष्ट्रवाद्याला पूर्ण मान्यता असते. आक्रमक राष्ट्रवादाच्या आहारीं गेलेल्या वरिष्ठवर्गीय लोकांना वरील तारतम्य न उमगल्यामुळे वर सांगितलेला गैरसमज उत्पन्न होतो व यालाच कायम ठेवण्यांत व चेतविण्यांत साम्राज्यवादी मुत्सद्धाना व प्रचारकांना यश येते.

[या मुद्याच्या स्पष्टीकरणासाठी, लेनिनची " सिलेक्टेड वर्क्स, व्हा. १. (१९४६ मॉस्को) " पान ६०५ पहा. तसेंच, पाने ५६४ ते ६११वरील राष्ट्रवादासंबंधीचे विस्तृत विवेचन पहा. " सोव्हिएत कम्युनिझम " या ग्रंथात वेब यॉर्नर

संयुक्त महाराष्ट्र

या प्रश्नांची चांगली मांडणी केली आहे, ती पाने १०७-१२३ वर पहा. या विषयावर “मार्क्सिझम अँड नॅशनल कॅथन” हा स्तालिनचा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. “सोव्हिएत राष्ट्र व लोक” या माझ्या लहान मराठी पुस्तिकेत या प्रश्नांचे संक्षिप्त विवेचन असून शेवटी एक ग्रंथसूचि जोडलेली आहे ती पहावी.]

राष्ट्रवादाच्या दोन अवस्था व त्यांपैकी दुसऱ्या राष्ट्रवादाचे प्रगतिशील स्वरूप जास्त ठळकपणे लक्षांत घेण्यासाठी जरा आणखी खोलांत जाणे जरूर आहे. पहिल्या आक्रमक अवस्थेतील राष्ट्र साम्राज्यवादी झाली व निव्वळ लोकसमूहांच्या राक्षसी शोपणासाठी व एकमेकांवर कुरबोढी करण्यासाठी त्यांनी अनिश्चित व अमानुष अत्याचार केले. याच्या बुडाशी काय आहे ! तर समाजाच्या मांडवलदारी अवस्थेतील अनिश्च चढाओढीचे व “बळी तो कात पिळी”चे तत्त्व आहे. इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादि राष्ट्रांनादि स्वातंत्र्याचे व राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व प्रिय होते, पण ते स्वतः पुरते ! या स्वार्था, व्यक्तिनिष्ठ ‘राष्ट्र-कल्पने’तून बाहेर पडून मानवतेच्या जास्त विशाल धाड्याची व हिताची करतना या राष्ट्रांना अपरिचित होती. दोन राष्ट्रांमध्ये तात्पुरते तडनाने, सगळे व सहकार्यदि होण्याची शक्यता जुन्या राष्ट्रवाद्यांना मान्य होती. तसे राष्ट्र-संघ वेळोवेळी, (बदा, नेपोलियनच्या विरोधी संघ), युरोपमध्ये निर्माण झालेले दिसतात. पण हे सहकार्य मूलभूत स्वरूपाचे नसे. मध्ययुगीन काळातील राजे ज्या चाणाक्ष्य-नीतीनुसार शत्रुमित्र जोडीत तोच प्रकार या काळात राष्ट्रांचे मांडवलदारी शासक करीत. पराराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे गुप्त करार, विश्वासघात, हेरिगिरी व शेवटी महायुद्धे यांचा किळसवाण प्रकार होता. राजनीति ही बेरूपप्रमाणे कुटिल व स्वार्थी असते असे मध्ययुगीन राजनीतीचे वर्णन आहे, ते आक्रमक राष्ट्रनीतीलाहि लागू पडणारे आहे.

नव्या अनाक्रमक राष्ट्रवाद्यांची भूमिका याच्या उलट आहे. सहकार्य हे पूर्वी आक्रमक, तात्पुरते व चढाईची पूर्वतयारी म्हणून करण्यात येई. उलट, सहकार्य ही नव्या राष्ट्रवाद्यांची मूलभूत व कायमची भूमिका आहे.

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

आक्रमणाला, म्हणजेच साम्राज्यवादाला, बाद करण्यात आले आहे. साम्राज्यवादी आक्रमक राष्ट्रवादाविरुद्ध लढणारी जनता नव्या सहकारी राष्ट्रवादाच्या तत्वावर जगाची पुनर्घटना करू शकेल असे मार्क्सवाद्यांचे मत आहे. याच भूमिकेला अनुसरून परवाच्या आशियावासी राष्ट्र-परिषदेत सोव्हिएट राष्ट्रांनी उत्साहाने भाग घेतला होता. परंतु राष्ट्राना स्वातंत्र्य मिळताच “ विश्वविजय करके दिखलाये ” या भावनेला तेथील भांडवलदार व वरिष्ठ वर्ग बळी पडेल हा धोका आहेच. पण जुन्या आक्रमक राष्ट्रवादाकडे झुकण्याची ही हीन आसुरी प्रवृत्ति लोकसत्तावाद्यांनी मोडून काढली पाहिजे व सहकार्यांचे तत्त्व अमळीत आणले पाहिजे, असे मार्क्सवाद्यांचे मत आहे. साम्राज्यवाद्यांची शक्ति आतां ठीसळत असल्याने नव्या सहकारी राष्ट्रवादाच्या भूमिकेवर राष्ट्रांचा उभारणी करणे हे नवोदित राष्ट्रांना सोपे आहे. जुन्या साम्राज्यवादी राष्ट्रांति कम्युनिस्ट, सोशलिस्ट व नव्या राष्ट्रवादाचे इतर पुरस्कर्ते प्रबळ होत गेल्यास तेथेहि जुन्या आक्रमक भांडवलदारी वृत्तीच्या परंपरेचा शेवट होईल असे सुचिन्ह झेकोस्लाव्हा-किया वगैरे युरोपमधील काही राष्ट्रांतून आजच दिसत आहे. अशा तऱ्हेने युरोपांतोल व इतर जगांतोल जनतेने व राष्ट्रीय सरकारांनी नव्या सहकारी राष्ट्रवादाची भूमिका स्वीकारली की जागतिक राष्ट्र-कुटुंब निर्माण होईल, आजच्या “ यूनो ” मध्येहि याच ध्येयाने सोव्हिएट राष्ट्र व इतर काही नवोदित राष्ट्रे आपल्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा करीत आहेत असे दिसून येईल.

चढाओढीच्या व ‘बळी तो कान पिळी’ या आसुरी तत्वाच्या पायावर जुन्या राष्ट्रवाद उभारलेला होता, त्याच तत्वावर त्यावेळची व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पनाहि उभारलेली होती. किंबहुना आक्रमक राष्ट्रवाद व अनिर्बंध व्यक्तिस्वातंत्र्य यांच्या बुडाशी एकच समाजव्यवस्था आहे व तिचेच नांव भांडवलदारी समाजरचना. आधीच्या सरंजामदारी व्यवस्थेत राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येकाला हक्कांबरोबर जबाबदाऱ्या व काहीतरी “ धर्म ” पाळावा लागे. त्या सर्वांचा नाश करून नागडा, बेजबाबदार व व्यक्तिस्वार्थाच्या एकमेव प्रेरणेत शरण जाणारा आक्रमक व्यक्तिवाद उत्पन्न झाला. त्याने जी अनेक रूपे घेतली त्यापैकी एकाचे

संयुक्त महाराष्ट्र

नांव आक्रमक राष्ट्रवाद, भांडवलदारीच्या आक्रमक वाढीच्या व उत्फर्षाच्या काळांत प्रत्येक व्यक्ति व राष्ट्र हे स्वतंत्र व सर्वभौम मानले गेले होते. पण प्रत्यक्ष व्यवहारीत मात्र दुर्बल व्यक्तींच्या व राष्ट्रांच्या पिढवणुकीवरच भरभराटीचा सर्व डोलारा रचला जात होता. त्यावेळच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचे हे भयानक स्वरूप पाहून कोलॅडेल व टॉलस्टॉय प्रसृति तत्त्ववेत्ते या व्यक्तिस्वातंत्र्यावर व भांडवलदारी समाजातील एकंदर ढोंगावर, अन्यायावर व अनीतीवर चिह्नन गेले. मार्क्सवाद्यांनाहि व्यक्तिस्वातंत्र्याची ही विटंबणा दिसत होती. त्यांनीहि भांडवलदारी व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेवर व व्यवहारावर कडक टीका केली. परंतु वैतागाने दुसऱ्या टोकाला जाऊन व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना मुळीतच वाईट आहे असे त्यांनी म्हटले नाही. उलट, नव्या सहकारी तत्त्वावर उभारलेल्या समाजव्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्याची अपेक्षा पुरी होऊं शकेल असे रथांचे मत आहे. तीच गोष्ट राष्ट्रीयत्वाच्या बाबतीत खरी आहे. राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या किंवा राष्ट्रीयत्वाच्या तत्त्वांची पायमल्ली होते किंवा कोणी रथांची विटंबणा करतात म्हणून राष्ट्रच नकोत, तो शब्दहि नको, त्या भावनाहि नकोत अशी मार्क्सवाद्यांची दृष्टि नाही. उलट, नवी संवसाराज्ये व भावि जागतिक राष्ट्र-संघ हा राष्ट्रीयत्वाच्या मकम भूमिकेवरच आधारला पाहिजेत, असा रथांचा ठाम सिद्धांत आहे.

शेतकरी वर्गाचा “ एकतम महाराष्ट्र ” ला पाठिंबा

‘राष्ट्र’ या शब्दावर, भावनेवर किंवा स्वयंनिर्णयाच्या मूलभूत हक्कावर वैतगून बहिष्कार टाकण्याऐवजी राष्ट्रीयत्वावरच नवा एकतम महाराष्ट्र निर्माण करणे आज जरूर आहे. असे नवे महाराष्ट्र, किंवा मराठ्यांचे राष्ट्र, निर्माण होत असतानाच दुसऱ्या भारतीय लोकसमूहांतील राष्ट्रवादी लोकसत्तात्मक चळवळींशी मराठ्यांचा संबंध जुळेल व सर्व जनतेचे शत्रू एकच असल्याने संयुक्त लढ्यांतुन बंधुभाव निर्माण होईल. त्या पायावरच आपबुध्दने व सहकार्यासाठी ही नवी राष्ट्रे एक संयुक्त भारतीय राज्य बनवतील. हा सर्व पोकळ

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

आशावाद आहे काय ? या सर्व भावि रचनेचे स्वरूप मोहक दिसत असले तरी हे षडविध्याची शक्ति कोणात आहे ? 'राष्ट्र' म्हणजे काय हा मोठमोठ्यांना गोघट्टीत टाकणारा प्रश्न फाळणामुळे आणखीच विकट झाला नाही काय ? मग महाराष्ट्राला नवे राष्ट्र बनविण्याचे सामर्थ्य कोठून उत्पन्न व्हावयाचे ? त्यापेक्षा हिंदुस्थान विभागला सध्या एकात्म समजूर चालावे, पकिस्तानच्या आक्रमणापासून स्वसंरक्षण करावे, व स्वायत्त असे भाषावार प्रांत बनवावे, हे व्यवहार्य नाही काय ?

परंतु, राष्ट्रीयत्वाची कल्पना अशी हावलून टाकण्यासारखी कमजोर नाही. कारण प्रश्न कल्पनेचा नसून एका आवश्यक सामाजिक संघटनेचा व संस्थेचा आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून औद्योगीकरण व परराष्ट्रीय धोरण या मोठ्या प्रश्नांपर्यंत सर्व बाबतींत जनतेचे सहकार्य आज लोकसत्ताक सरकारला हवेच. त्यासाठी भाषिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय जीवनावहल जनतेमध्ये स्ववाची भावना द्यावी. ती उत्पन्न होण्यास एकजिनसी अशा लोकसमूहांचे जीवन एकात्म केले पाहिजे. याचाच अर्थ त्यांना 'राष्ट्र' ह्या नव्या प्रगतिशील सामाजिक संघटनेत ओढले पाहिजे व नव्या सहकारी राष्ट्रवादाचा आवाय र्थाच्या मनांत व आचारांत उतरविला पाहिजे.

• महाराष्ट्रपुरते बोलावयाचे तर आज येथील तीन कोटी मराठी जनतेपुढे एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त बहुराष्ट्रीय भारत यांचे चित्र ठेवले पाहिजे. या ध्येयासाठी पकिस्तानी राष्ट्रीयत्व, हिंदुराष्ट्रीयत्व व एकराष्ट्रीय भारताची कल्पना या सर्वांना विरोध केला पाहिजे. संस्थानांतिल मराठी प्रजेने तात्पुरते ध्येय म्हणून आज "जबाबदार राज्यपद्धतीचे" ठेवणे व नंतर हि स्वायत्ततेची भूमिका वाटस्थाप घ्यावी, परंतु एकात्म महाराष्ट्रांत सामील होण्याचे राष्ट्रवादी ध्येयच शेवटी त्यांनी हि आपल्यापुढे ठेवले पाहिजे.

एकात्म महाराष्ट्रासाठी सर्व मराठी जनतेची अशी जागृति करणे हेच आज महत्त्वाचे कार्य आहे. या ठिकाणी मुख्यतः शेतकरी वर्गाचा प्रश्न येतो.

संयुक्त महाराष्ट्र

राष्ट्रवादाच्या विकासाच्या बाबतीत शेतकरी वर्गाची भूमिका फारच महत्त्वाची आहे. राष्ट्रवादाच्या आक्रमक साम्राज्यवादी अवस्थेतहि शेतकरी वर्ग हाच राष्ट्रातील बहुसंख्य नागरिक होता व भांडवलदारांनी जीं आक्रमणें व युद्धें केलीं तीं या वर्गाच्या जोरावरच. जर्मन नात्सींची किंवा जपानी मुत्सद्यांची व कारखानदारांची विश्वविजय करण्याची महत्त्वाकांक्षा अंशतः सफल होऊं शकली, व ब्रिटन, फ्रान्स, अमेरिका यांनी आपापलीं साम्राज्यें बाढविलीं, तीं आपापल्या राष्ट्रांतील शेतकऱ्यांच्या बळावर. जातीय राष्ट्रवादाला आजचें सामुदायिक कर्तवीचें व उठावाचें भोषण स्वरूप कां आलें ? तर ह्या राष्ट्रवादाचें विषारी लोण बंगाली मुसलमान किसान व बिहारी हिंदू किसान यांच्यापर्यंत पोचलें म्हणूनच !

आक्रमक राष्ट्रवादाच्या दडपणामुळें भांडवलदारांच्या महत्त्वाकांक्षेला बळी पाडणारा हा शेतकरी वर्गच नव्या सहकारी राष्ट्रवादाच्या शिक्षणानें लोकसत्तेचा निर्माताहि बनतो. ह्या नव्या संजीवनीनें, म्हणजेच लोकसत्तेच्या व सहकारी राष्ट्रवादाच्या शिकवणीनें, मराठी शेतकरी वर्गाला नव्या सामाजिक ध्येयांकडे वळणें शक्य होईल. ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर या वादांतून अजून त्याला पूर्णपणें बाहेर पडावयाचें आहे. अस्पृश्यतेचा प्रश्न अजून सुटलेला नाहीं. महाराष्ट्रातील मुसलमान समाज, गुजराथी समाज इत्यादि अल्पसंख्याकांचा प्रश्न आहे. या प्रश्नावर शेतकरी वर्गाची दिशाभूल करून त्याला अंतर्गत धार्मिक व जातीय यादवीला प्रवृत्त करणें व भारतीय राजकारणातहि जनतेला यादवीच्या मार्गानें नेणें शक्य आहे. तसा प्रयत्न वरिष्ठ वर्गाकडून होत राहिलच. हा धोका टाळावयाचा तर नुसतें मानवताधर्माचें प्रवचन उपयोगी पडणार नाहीं. नुसता भाकरीचा प्रश्न शेतकऱ्यांपुढें ठेवण्याचा बालिश अवस्थेंतील “समाजवादी” कार्यक्रमहि तितकाच निरुपयोगी ठरेल. शेतकरी वर्गाच्या मनांत धार्मिक द्वेषभावना बळावणें किंवा त्यांच्यामध्ये आक्रमक राष्ट्रवादाचा प्रसार होणें टाळावयाचें असेल तर राष्ट्रवादाला डावलून जाण्यानें भागणार नाहीं. उलट एकात्म महाराष्ट्राची राष्ट्रीय भूमिका व संयुक्त

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

भारताचे ध्येय शेतकरी वर्गाला नीट स्पष्ट तपशीलवार समजावून दिले पाहिजे. सन १९३५ नंतरचा मराठी व भारतीय शेतकरी वर्ग सुसती भाकरी मागत नसून संस्कृतीची व राजकीय जीवनाची, म्हणजेच सर्वांगीण राष्ट्रीयत्वाची, मागणी करीत आहे. ती पुरी करणे हे “संयुक्त महाराष्ट्र” परिषदेच्या राष्ट्रीय व सर्व पक्षीय चळवळींचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

कॉंग्रेसकमिठ्या, किसान सभा, प्राथमिक शिक्षकसंघ, मराठी साहित्य संस्था वगैरे विविध जनसंस्थांच्या मार्फत एकात्म महाराष्ट्रचा राष्ट्रीय संदेश शेतकऱ्यांपर्यंत पोचला पाहिजे. या कार्यात सुशिक्षित वर्गाचे व शहरी कामगार वर्गाचे शिक्षकांचे व प्रचारकांचे काम केले पाहिजे. कॉंग्रेस, हिंदूसभा, समाजवादा व कम्युनिस्ट पक्ष या संस्थांतील कार्यकर्त्यांना जी राष्ट्रवादाची प्रेरणा मिळाली आहे ती आयर्लंड, इटली, फिलिपाइन्स व सोव्हिएट युनियन येथील सहकारी प्रगतिशील राष्ट्रवादाकडून मिळाली आहे. तेव्हा या पक्षांनी जर मनात आणले तर प्रगतिशील व लोकसत्ताक अशा नव्या राष्ट्रवादाचा प्रसार शेतकरी वर्गात करणे सर्वांना शक्य आहे व हे प्रचंड कार्य सर्वांनी संयुक्तपणे करणेहि सोपे आहे.

या कार्यात मोठी अडचण किंवा अवघड भाग म्हणजे गोवे, निजामराज्य व मराठी संस्थानिक यांच्या प्रदेशांतील मराठी शेतकऱ्यांचा प्रचार करण्याचा. वऱ्हाडमध्येहि निजामाच्या आक्रमणाचा प्रश्न उग्र होत जाईल. या प्रश्नाची ताबडतोब व एकदम निव्वळ सोडवणूक शक्य नाही हे खरे. एकात्म महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी शेतकरी वर्गाचे बळ निर्माण करण्याचे कार्य व निजामराज्याच्या विरुद्ध मराठवाड्याच्या स्वायत्ततेसाठी व अबाबदार राज्यपद्धतीसाठी लढण्याचे कार्य यांच्यांतला संबंध उघड आहे. पव्हिल्या कार्याचाच एक भाग म्हणून दुसरे कार्य शक्य त्या गतीने पार पाडावयाचे आहे. आता हिंदुस्थान विभागाच्या सरकारच्या सत्तेखालील महाराष्ट्रचे एकीकरण सध्या ताबडतोब साधून घ्यावयाचे व गोवे आणि मराठवाडा यांचा प्रश्न मग क्रमाने सोडवावयाचा, ही भूमिका आज संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेत घेतली जात आहे,

संयुक्त महाराष्ट्र

ती रास्तच आहे. कम स्वीकारला तरी मूळ भूमिका एकात्म महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वाची कायम असली म्हणजे झाले.

वऱ्हाडचा प्रश्न

याठिकाणी, वऱ्हाडचा प्रश्न थोड्या तपशीलात जाऊन पाहिला पाहिजे जुना इतिहास पाहिला तर असे दिसते की बहुमनी राजवट, नागपूरकर भोसल्याची राजवट व र्यानंतर निजामाची राजवट अशा राजसत्ता तेशे नदरल्या असून, अगदी अलीकडे राज्य त्रिटिशाने व मालकी निजामाची असा दोहोती प्रश्न तेशे चालू आहे. वऱ्हाडचे प्रतिनिधी मध्यप्रांताच्या कायदेमंडळात बसतात हे खरे; पण र्यान “ त्रिटिश खालसा मुलखांतील जनतेचे प्रतिनिधी ” मानण्यांत येत नाही. वऱ्हाडचा कारभार “ मध्यप्रांतातील कारभाराबरोबर संभाळला जाईल, पण मध्यप्रांताचा एक भाग म्हणून नव्हे.... प्रांतिक व मध्यवर्ती कायदेमंडळांत पास झालेले कायदे ‘परराष्ट्रीय मुलखांसंबंधी कायदा’ (फॉरिन ज्यूरिसडिक्शन अॅक्ट) या कायद्यानुसार वऱ्हाडमध्ये लागू केले जातील, ” असे सन १९३५ च्या फेडरल घटनांत म्हटलेले आहे. (इंग्रजी अहवाल, भाग १, पार्टे १, पाने ३५-३६ पदा. तसेच, पाने ५६ व ७३ वरील वऱ्हाडसंबंधीचे स्पष्टीकरण पदा.) वऱ्हाडच्या लोकनियुक्त प्रतिनिधींचा हा दर्जा लक्षांत ठेवला म्हणजे परवांच्या घटनासमितीत र्यानो भाग घेतला या गोष्टीलाहि फारसे महत्त्व नाही हे उघड होते.

मालकी हक्क निजामचा आहे ही गोष्ट अगदी स्पष्ट असल्यामुळे वऱ्हाडसंबंधी भूमिका घेताना कॉंग्रेसला फार अडचणीत पडल्यासारखे झाले आहे. जुने कॉंग्रेस पुढारी यासंबंधाने अशी भूमिका घेत असावेत की मालकी निजामाची असली तरी र्यान आतां वऱ्हाडचा कबजा घेयाचा प्रयत्न करू नये व वऱ्हाडी जनतेच्या इच्छेला मान देऊन गप वसावे. हीच भूमिका सर्वानो घेतली असेल असेहि नाही. उदाहरणार्थ, एका वेळी कॉंग्रेस अध्यक्ष असलेले हद्द्रीम अजमलखान र्यानो अशी भूमिका घेतलेली आढळते की, वऱ्हाडी जन-

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

तेच्या कौलाचा यात प्रश्नच येत नसून, वऱ्हाड घेण्यांत इंग्रजांनी जी दडपशाही केली आहे त्या अन्यायाचें परिमार्जन झालें पाहिजे व वऱ्हाड निजामाला मिळाला पाहिजे. राजेरजवाळ्यांवर झालेल्या अन्यायाविषय झगडणें हेंहि कॉंग्रेसचें कर्तव्यच आहे असा त्यावेळच्या पुढाऱ्यांचा दृष्टिकोण होता, त्यामुळे हकीमसाहेबांचें हें मत आज विपरीत वाटलें तरी त्या काळातील कॉंग्रेस पुढाऱ्यांच्या मनोवृत्तीशीं सुसंगतच मानावें लागेल. (श्री. अभ्यंकर, 'प्रॉब्लेम ऑफ स्टेटस्' पा. २१६ पहा.)

अलीकडच्या अगदी ताज्या घटनांवरूनहि असें दिसतें कीं मालकी हक्काच्या प्रश्नांवर कॉंग्रेसच्या कांहीं पुढाऱ्यांची भूमिका हकीमसाहेबांच्या भूमिकेसारखीच आहे. उदाहरणार्थ, काश्मीरी जनतेच्या इच्छेला मान देऊन काश्मीरच्या नरेशांनीं राज्यरयाग करण्याची जरूरी नाहीं असें सांगतांना सध्याचे कॉंग्रेसचे अध्यक्ष कृपलानी म्हणाले कीं काश्मीरचे नरेश काश्मीर का सोडतील ? “ पन्नास लक्ष रुपये देऊन त्यांनीं काश्मीर खरेदी केलें आहे. ” अशी भूमिका काश्मीरसंबंधी घेतली कीं वऱ्हाडसंबंधीं तोंच न्याय लागूं होणारच ! इंग्रजांनीं याबाबतींत आणखी एक पवित्रा टाकून ठेवलेला आहेच. ‘ काश्मीरमधील गिलगित हा प्रांतहि इंग्रजांनीं भाडेपट्ट्यानें घेतला होता. येथूनच सोव्हिएट ताजिकिस्तान या राष्ट्राची सरहद्द सुरू होते, तेव्हां गिलगितच्या लष्करी ठाण्याचें महत्त्व इंग्रजांना किती वाढत असलें पाहिजे, हें सांगायलास नकोच. असें महत्त्वाचें व मोठ्याचें ठिकाण इंग्रजांनीं मोठ्या उदारपणानें आज परत केलें आहे ! यातलें इंगित काय ? याबाबतींत, “ टाइम्स ऑफ इंडियानें ” असा शेर मारला आहे कीं गिलगित परत जाण्यानें वऱ्हाडसंबंधींच्या घोरणाला एक पायंडा पडल्यासारखा झाला आहे. सारांश, राजांच्या मालकीहक्कासंबंधीं आज कॉंग्रेसच्या कांहीं प्रमुख पुढाऱ्यांचें घोरण पाहिलें व इंग्रजांचे आणि निजामाचे डावपेंच पाहिले म्हणजे वऱ्हाडला परत मोगलाईत जावें लागण्याचा संभव दिसूं लागतो. प्रत्यक्ष निकराचा क्षण आजच न येतां दोनचार वर्षेहि

संयुक्त महाराष्ट्र

हा प्रश्न धोळत राहिल, परंतु त्यामुळे वरील वित्तजनक परिस्थिति बदलते असे नाही.

या भोषण संकटाविरुद्ध महाराष्ट्रीय कॉंग्रेस पुढारीमात्र स्पष्ट व कणखर भूमिका घेत आहेत व हिंदुसमावादी पुढारीहि लढाक धोरण स्वीकारीत आहेत. त्यामुळे श्री. देव, श्री. बियानी, श्री. खापर्डे व श्री. वि. घ देशपांडे प्रभृति भिन्नपक्षीय पुढाऱ्यांकडून वऱ्हाडला स्वतंत्र ठेवण्यासाठी लढा पुकारण्याच्या घोषणा होत आहेत. वऱ्हाड हा संयुक्त महाराष्ट्राचा प्राण आहे अशी ग्वादी दिली जात आहे. परंतु, या संकटाविरुद्ध करावयाच्या संघटनेची व लढ्याची मदत करायार आहे? याचा विचार करणे जरूर आहे.

वऱ्हाडवरील संकटाविरुद्ध लढण्याची खरी जबाबदारी व हवे तें बळ वऱ्हाडच्या शेतकऱ्यांमध्ये आहे. तें सुप्त आहे, पण तावडतोब जागृत होण्यासारखें आहे. त्यासाठी या प्रश्नाचा जो कायदेशीर कांस काढला जात आहे तो प्रथम थांबवून नोट निःसंदिग्घरणे जाहीर केलें पाहिजे की वऱ्हाडवरील मालकीदृक निजामचाच अस्नुहि आज वऱ्हाडची जनता निजामराज्यांत सामील होण्यास तयार नाही. ही माधी व जनतेच्या सार्वभौमत्वावर आधारलेली घोषणा शेतकऱ्याला किती सहज पटूं शकेल?

वऱ्हाडच्या शेतकऱ्यांच्या सामर्थ्यावर व संघटनेवर एकदा भर दिला की सहजच मराठवाड्याचा शेतकरी व इतर महाराष्ट्राचा शेतकरी जागृत होऊन वऱ्हाडच्या प्रश्नावर विचार करूं लागेल व वेळ येतोच लढ्याला उभा राहिल. वऱ्हाडच्या भुर्मांवर आक्रमण करणाऱ्या निजामाला लक्षावधि मराठी शेतकऱ्यांच्या सामर्थ्याशी टक्कर द्यावी लागेल व खुद्द त्याच्या राज्यांतच, मराठवाड्यांत, आग उठेल. थोडक्यांत म्हणजे या आक्रमकाभोवतीच जनतेच्या सामर्थ्यांनू लढ्याचा वेढा पडेल व त्याच्यावर डाव उठेल.

वऱ्हाड व मराठवाडा येथील कांही लोक आज स्वतंत्र व स्वायत्त वऱ्हाडची

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

व मराठवाळ्याची मागणी करीत आहेत. या दोन प्रदेशातील जनतेचा कौल घेऊन तिनेच संयुक्त महाराष्ट्रांत यावयाचे नाकारल्यास या प्रदेशांची स्वायत्तता मान्य केलीच पाहिजे, हें खरे. याबाबतीत श्री. देव व श्री. पोतदार यांनी जळगांवच्या परिषदेत घेतलेली भूमिका अशा स्वायत्ततेला विरोधी आहे व तरी तिला "लोकसत्तेच्या दृष्टीने" रास्त भूमिका असं मी मागे म्हटलं आहे. (प्रकरण २, पान ३० पहा). यात विसंगति नाही काय? आहेच. परंतु, जळगांवची श्री. देव यांची भूमिका योग्य आहे असं म्हणतांना व-हाडमधील काही संघिसाधू व लवलिक पुढाऱ्यांच्या "बंडाची" पार्श्वभूमी माझ्या डोळ्यांपुढे होती; उलट, स्वायत्ततेला अनुकूल अशी भूमिका घेतांना जनतेच्या सार्वत्रिक आकांक्षेची व कौलाची बाब मी विचारांत घेत आहे. यावरून स्पष्ट होईल की व-हाड, मराठवाडा इत्यादि विभागांचा अंतर्भाव करणारा एकात्म महाराष्ट्र निर्माण करतांना सर्वसाधारण जनतेचा कौल व सामर्थ्य हाच आपण मूलभूत आधार घेतला पाहिजे. असा एकारम महाराष्ट्र निर्माण होण्यापूर्वी स्वायत्त विभागांचा संयुक्त (अनेकात्म) महाराष्ट्र काही काळपर्यंत राहिल, निदान तसे होण्याचा संभव आहे, हेही आपण विसरून चालणार नाही.

याचाच अर्थ असा की, व-हाडच्या संकटाविरुद्ध असो किंवा एकंदर महाराष्ट्रीय जीवनाच्या एकीकरणाचा प्रश्न असो, आपण केवळ शहरी लोकांच्या व पांढरपेशा व बरिष्ठ वर्गाच्या आकांक्षांपासून व राष्ट्र-कल्पनांपासून सुरुवात न करता शेतकरी वर्गाच्या जीवनापासून सुरुवात केली पाहिजे. त्यांच्यामध्ये आपल्या "काळ्या आईवद्दल" जी कमालीची निष्ठा व जाज्वल्य अभिमान असतो त्यालाच मातृभूमीच्या प्रेमाने भव्य व व्यापक स्वरूप दिले पाहिजे.

शेतकरी वर्गाच्या आधारावर महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा प्रश्न सोडविला म्हणजे गुजराथ, कर्नाटक वगैरे शेजारील राष्ट्रीय लोकसमूहांशी आपले जे संबंध निर्माण होतील ते आपोआप बंधुत्वाचेच होतील. याचा पुरावा म्हणून एकदोन उदाहरणे देण्यासारखी आहेत. प्रथम गुजराथचा प्रश्न घ्या. मुंबईतील सधन

संयुक्त महाराष्ट्र

गुजराथी वर्गाची मुंबईच्या “ विभक्तीकरणाची ” चळवळ व तिच्यामुळे सर्वच गुजराथी समाजाविरुद्ध मराठी जनतेत उत्पन्न होणारा आंधळा रोष, त्याची आपल्याला ओळख आहेच. परंतु शेतकरी वर्गाकडे पहा ! उंबरागिरी कडीक वारली शेतकऱ्यांच्या लढ्यामुळे जागृत होऊन लगतच्या गुजराथी विभागातील हाली जमातीचे शेतकरी सावकारशाहीविरुद्ध उठत आहेत. रयांच्या या लढ्यांत त्यांना वारली समाजाची मदत होत आहे व या दोन भिन्नभाषी शेतकऱ्यांमध्ये अभेद्य असा बंधुभाव निर्माण होत आहे. उघा महाराष्ट्र व गुजराथ यांच्यामधील सरहद्द काढण्याचा प्रश्न येईल तेव्हा बंधुभावाने वागावयास शिकलेल्या या दोन समाजाकडे सरहद्द ठरविण्याचे काम दिल्यास ते नोंद, समंजसपणाने पार पडणार नाही काय ? तीच गोष्ट मराठी व कानडी शेतकऱ्यांमधील व मराठी व तेलगू शेतकऱ्यांमधील सहकार्याची. निजामराज्यातील आठ जिल्हांतील तेलगू शेतकरी, पांच जिल्हांतील मराठी व तीन जिल्हांतील कानडी शेतकरी एकतंत्री राजघत्तेविरुद्ध लढतांना बंधुभावाने वागावयास शिकतीलच. या सहकार्यानंतर या तीन राज्यांच्या सरहद्दी ठरविण्याचे कार्य किति सोपे होईल ! याच्याउलट, शेतकऱ्यांना वगळून चाललेले राजकारण किति आक्रमक असू शकते, यांची अनेक उदाहरणे देता येतील. दक्षिणी संस्थानांचा संघ बनवून त्यांत ओडूलाही सामील करून घेण्यांत आल्याने महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्यातील वादाला जे अनिष्ट व विघटने स्वरूप येऊं पहात आहे, ते अशा राजकारणांतूनच निर्माण होत आहे. शेजारी राज्यांच्या भावि बंधुत्वाच्या दृष्टीनेहि आज शेतकरी वर्गाकडे सं. म. परिषदेने बळणें किति जरूर आहे, ते यावरून कळेल.

“ संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या ” आजपर्यंतच्या कार्यामुळे कॉमिन्स, हिंदुसभा व इतर काही संस्थांनी परिषदेचा एकांकरणाचा घोषणा जनतेपुढे मांडली आहे. हा पुरस्कार सुलघतः शहरी जनतेत झाला आहे. मुंबईच्या कामगार वर्गामध्ये या घोषणेचा प्रचार करण्याचे कार्य तेथील गिरणी कामगार युनियनने मुक्तचेंच घुरूं केलें आहे. महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गाला ह्या चळवळीने

एकात्म महाराष्ट्र व संयुक्त भारत

महत्त्व पटविण्याच्या कार्याला सुद्धात म्हणून करंजी येथे मे ५, १९४६ रोजी भरलेल्या प्रांतिक किसान समेच्या अधिवेशनामध्ये यासंबंधीचा एक विस्तृत ठराव करण्यात आला आहे. अर्थात अजून पुढे विस्तृत प्रमाणावर व महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यांतून ह्या चळवळीचे लोण पोचवावयाचे आहे. या संघटनात्मक कार्याचे अधिष्ठान म्हणून एकात्म राष्ट्ररूप महाराष्ट्राचे ध्येय व संयुक्त महाराष्ट्रीय भारतीय राज्याचे चित्र बोळ्यासमोर ठेवणे जरूर आहे, हें या सहा प्रकरणांतील विवेचनाच्या रूपाने मी मांडले आहे. या एकंदर विवेचनाला पोषक असा एक प्रश्न पुढील प्रकरणात मी चर्चेला घेतला आहे. ब्रिटिशपूर्व महाराष्ट्रातील मराठी स्वराज्यस्थापनेचे व मराठी साम्राज्यविस्ताराचे मराठी राष्ट्राच्या उदयाच्या दृष्टीने काय महत्त्व आहे? शिवराज्यसंस्थापनेच्या घडामोडींच्यामार्गे मराठी राष्ट्रियत्वाचे अधिष्ठान होतें काय? हे प्रश्न अशासाठी घेतले आहेत की "संयुक्त महाराष्ट्राच्या" चळवळीला जी राष्ट्रीयत्वाची बैठक हवी असे मी प्रतिपादन केले आहे, त्या राष्ट्रीयत्वचे आधुनिक स्वरूप अगदी स्पष्ट व्हावे.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

: ७ :

सन १८८० पासून सन १९२० पर्यंत महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांच्या राष्ट्रवादाचे स्वरूप कसे लवचिक, संमिश्र व तिरंगी होते हे आपण चौथ्या प्रकरणांत पाहिले आहे. इतर हिंदी प्रदेशांतही राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेत हाच गोंधळाचा प्रसार होता. ब्रिटिश भेदनीतीच्या डावपेचांना व हुलकावण्यांना तोंड देत सरासरी धावण्याचे सर्वांच्या नशीबीं आले होते. मराठी सुशिक्षितांचे सुदैव मात्र असे होते की मराठी राज्य व साम्राज्य यांच्या पूर्वपीठिकेमुळे त्यांना थोडा आधार मिळाल्यासारखा झाला होता. त्यामुळे मराठी इतिहास-संशोधन, कादंबरी, काव्य व राजकारण यांमध्ये मराठ्यांच्या राष्ट्रीयत्वाचे पडसाद सतत उठत राहिले. विशेषतः इतिहास-संशोधनाच्या क्षेत्रात तर या राष्ट्रीय भावनेचा खूपच जोर होता.

मराठी समाजाचे जीवन सन १२०० पासूनच भाषिक, सांस्कृतिक व सामाजिक दृष्टींनी एकजिनसी होत गेलेले असल्याने या मध्ययुगीन विकासाच्या

धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र
 वा कथयामास आत्मानं स्यात्तु तत्रैव धर्मोपदेशात् अत्रैव
 धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र

हि धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र

धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र
 धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र
 धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र

धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र

धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र
 धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र
 धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र

धर्मोपदेशात् कथनात् अत्रैव : अपि च यदीयमर्थं धर्मं, परं हि तत्र

संयुक्त महाराष्ट्र

प्रतिपादन केले की महाराष्ट्राच्या लोकांत राष्ट्रीय वृत्ती स्वयंपूर्ण वसणारी आहे शिवकालीन व नंतरच्या मराठी इतिहासाचे मुख्य प्रेरक सूत्र राष्ट्रीयत्व हेच आहे.

महाराष्ट्रात व इतर भारतीय देशांत शिवकालपूर्वी देखील राष्ट्रीय भावना होती असे आपल्या लेखकांनी मांडलेले आढळत नाही. याचे एक कारण असे की आपल्या संशोधकांना महाराष्ट्राबद्दल व शिवकालीन उत्थापनाबद्दल एक विशेष आत्मीयता होती; दुसरे असे की जास्त प्रचीन काळात 'स्वराज्य' व 'राष्ट्र' या शब्दांचे अस्तित्व होते पण त्यांचा अर्थ वेगळा होता, हे त्यांना जाणवले असावे. आपल्या पुढील चर्चेच्या दृष्टीने या शब्दांच्या प्राचीन आशयाबद्दल येथेच थोडे सांगणे मला जरूर वाटते.

'राष्ट्र' व 'स्वराज्य' यांचे प्राचीन अर्थ

'राष्ट्र' शब्दाचे प्राचीन काळाी तीन अर्थ वेळोवेळी लागलेले आढळतात. काही वेळी, 'राष्ट्र' हा शब्द विशिष्ट लोकसमूह या अर्था वापरला जाई; दुसरा अर्थ प्रदेशवाचक होता, आणि तिसरा अर्थ राज्यवाचक होता. पहिल्या दोन अर्थांची उदाहरणे महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासांतच मिळतात. रष्ट, भोज, गोप इत्यादि 'राष्ट्रे' महाराष्ट्रांत वसली म्हणून त्याला महाराष्ट्र असे नाव मिळाले, किंवा महार या आदिवासी लोकांच्यासुळे ते नांव मिळाले, अशी वेगवेगळी मते आहेत. तसेच, अपरांत, विदर्भ इत्यादि प्रदेश ज्यांत मोडतात ते 'महंत' म्हणजे मोठे राष्ट्र व म्हणून महाराष्ट्र असाहि एक तर्क आहे. सारांश, इ. स. पूर्व ५०० च्या सुमारास महाराष्ट्रांत वसलेल्या लोकांची लोकवाचक व देशवाचक अशी अनेक राष्ट्रनामे होती, व या सर्वांचे एकीकरण होऊन पुढे महाराष्ट्राला एक देश मानण्यांत येऊं लागले हा टोबळ तर्क खरा मानावायस हरकत नाही.

याठिथणी, लोकसमूदांवरून पडणाऱ्या राष्ट्र नामाविषयी एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे. हे 'राष्ट्रीय' लोकसमूह आजच्या राष्ट्रीय लोकसमूहापेक्षा आगदी वेगळे होते. 'राष्ट्र' शब्दाचा प्राचीन लोकवाचक अर्थ रुढ होता त्या

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

काळातहि सुधारलेला व वर्गनिष्ठ समाज होता आणि त्या समाजांत राजसत्ता किंवा राजकुलसत्ता (क्षत्रियगणसत्ता) प्रस्थापित झालेली होती. मल्ल, रट्ट, भोज, चोल, लिच्छवी इत्यादि 'राष्ट्र' म्हणजे या क्षत्रियगणांची किंवा कुलांची राज्ये होती. त्यावेळची कांही क्षत्रियकुले, (किंवा 'राष्ट्र'), गणसंघ करून रहात होती, त्यामुळे कांही वेळां असा गैरसमज होतो की ही 'राष्ट्र' आजच्या व्यापक अर्थाने राष्ट्रीय व लोकसत्तात्मक लोकसमूह होते. परंतु, खरी स्थिति काय होती ते लिच्छवी गणसंघासंबंधीच्या पुढील उताऱ्यावरून दिसेल.

इ. स. पूर्व ६०० पासूनच लिच्छवींना क्षत्रिय म्हणून संबोधिलेले आढळते असे सांगून लेखक * म्हणतो ".....उत्तर हिंदुस्थानांतील ज्या मोठमोठ्या क्षत्रिय लोकांच्या बरोबरीचे स्थान लिच्छवींना होतें, ते म्हणजे वायव्येचे मद्र, मध्यदेशांतील कुर्षांचाल व पूर्वेकडील मल्ल व इतर गण (ट्राइब) म्हणजे शत्रुजांवि लोकांचे संघ (कापरॅशन) होते व राजे म्हणून ते नांदत होते, याचाच अर्थ असा की हे लोक जमीनीचे मालक होते व आपल्या कुळांच्या मेहनतीवर जगत होतें." यावरून गणसंघांची राज्ये ही राष्ट्रीय लोकसत्तात्मक राज्ये नसून मध्ययुगीन राजसत्ताकांसारखीच छोटी राज्ये होती, असे दिसेल.

'राष्ट्र' हा शब्द प्राचीनकाळां आणखी एका अर्थाने वापरला जाई. तो अर्थ असा की राज्याच्या ताब्यातील प्रदेशाळाच राष्ट्र म्हणत. कांही वेळां सर्व राज्याला 'राष्ट्र' न म्हणतां मंडळ नांवाच्या राज्यविभागाला राष्ट्र म्हणत. अशी 'राष्ट्र' साधारण सध्यांच्या चार जिल्ह्यांएवढी लहान असत. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत राज्याचीं सात अंगे सांगितली आहेत, तीं अशीं : स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, दुर्ग, बल व राष्ट्र. 'राष्ट्र' यालाच जनपद असेहि नांव कांही ठिकाणीं आढळते व त्याचा अर्थ राजधानीच्या भोंवतालचा राज्याच्या वर्चस्वाखालील प्रदेश. राजाला मिळणारा कर 'राष्ट्र' व 'सीता' यांमधील शेतकऱ्यां-

* श्री. बी. सी. लॉ, " ट्राइब्ल् इन् एन्शन्ट इंडिया " पाने ३०१ ते ३०६.

संयुक्त-महाराष्ट्र

कटून मिळत असे व यापैकी 'सांता' म्हणजे राजाच्या खासगी जमिनी व 'राष्ट्र' म्हणजे राज्यातील इतर जमिनी, असा उल्लेख आढळतो.*

या तिसऱ्या अर्थावरून 'स्वराज्य' शब्दाचा प्राचीन अर्थहि लक्षांत घेण्यास सोंपे पडेले. 'स्वराज्य' याचा प्राचीन अर्थ 'राष्ट्र' किंवा राजाच्या अंमलाखालील प्रदेश असाच होता. ज्ञानेश्वरांच्या पुढील ओव्यांतील 'स्वराज्य' शब्दाचा हाच अर्थ अभिप्रेत आहे :

ऐशेनि ब्रह्मैश्यासारखे

स्वराज्य येतां जवालिके

झळंबित आहे हरिखे

तीन्ही लोक ॥ अध्याय १८, ओवी १०७२ ॥

शिवकालांतिदि 'स्वराज्य' व 'मोंगलाई' हे शब्द त्याच अर्थाने वापरले जात होते. 'स्वराज्य' म्हणजे मराठी बोलणारांचे राष्ट्र किंवा त्या प्रदेशावरील स्वतंत्र राज्य असा अर्थ नव्हता. उलट राजांचे राज्य एवढाच मर्यादित अर्थ त्या शब्दाला होता.

'राष्ट्र' व 'स्वराज्य' यांचा शिवकालाच्याहि पूर्वीचा आशय पाहिल्या- चार आपणे शिवकालाकडे वळू.

शिवकालीन राष्ट्रीयत्वासंबंधी कांहीं मते.

शिवकालाविषयी महाराष्ट्रीय विद्वानांची, व पर्यायाने सर्व मराठी समाजाची भावना, ढोबळमानाने अशी आहे की शिवाजीमहाराज हे राष्ट्रपुरुष व धर्म-संस्थापक होते. या भावनेत दोन सिद्धांत सामावलेले आहेत :

(१) राष्ट्रीयत्वाची कल्पना आपल्याकडे युरोपांतून आलेली नसून ती

* श्री. यू. एन. घोषाल, "हिस्ट्री ऑफ हिंदू पोलिटिकल थिअरीज", पाने ११ व ८०-८१ पदा.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

आपल्याकडे आधीपासून होतीच; निदान इतर कोठे भारतांत नसली तरी शिवकालीन महाराष्ट्रांत तरी होतीच, आणि (२) मराठी लोकसमाजामध्ये जी व्यापक राष्ट्रीय भावना होती त्या भावनेचे एक रूप म्हणून त्यावेळची धर्मभावना होती.

न्यायमूर्ती रानडे यांनी “मराठी सत्तेचा उदय” या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की,

“मी या पुस्तकामध्ये असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, (१) उगीच चार लोक गोळा झाले व त्यांना अकस्मात यशाने घबाड सांपडले अशी उपपत्ति मराठ्यांच्या सत्तेबद्दल देता येणार नाही; उलट असेच म्हणावे लागेल की एका हिंदुराष्ट्राने स्वातंत्र्यप्राप्तीकरता केलेला तो एक उत्कट प्रयत्न होता; इतकेच नव्हे तर या राष्ट्राने एक अभूतपूर्व असे कार्य पार पाडण्याचे ठरविले; एका सामान्य राष्ट्रभावनेने प्रेरित झालेल्या राज्यांचे एक मंडळ स्थापन करणे हे ते कार्य होय, आणि (२) समाजाच्या सर्व थरांच्या लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय जीवनांत एक सर्वांगीण क्रांति घडून आली होती व त्यामुळे वरील ध्येय बरेच पार पडू शकले.” * (अधोरेखन माझे)

न्यायमूर्तीच्या एकंदर विवेचनांत शिवकालीन स्वराज्यस्थापनेला राष्ट्रीय-त्वाचा पाया होता ही गोष्ट वारंवार प्रतिपादन केलेली आढळते. हैदर प्रसूतीच्या राज्यस्थापनेचा पाया वैयक्तिक महत्वाकांक्षा व कर्तव्यगारी होती, उलट मराठी सत्तेचा पाया राष्ट्रनिर्मितीमध्ये होता, मोठमोठ्या जहागिरी मिळविल्या तरी सरदारांची अंतःकरणे आपल्या घतनांत गुंतलेली असत कारण त्यांना माय-भूमीचे प्रेम होते, भागवत-धर्माने राजापासून रंकापर्यंत व ब्राह्मणापासून महारापर्यंत सर्वांना एका नवीन राष्ट्रधर्माची दीक्षा दिली व सर्वांच्या शक्तीला एकसंध केले. मोठमोठ्या चार अरिष्टांतून निभावून जाण्याइतका चिवटपणा

* “राज ऑफ मराठा पॉवर”, प्रस्तावना पान ४.

संयुक्त महाराष्ट्र

व धैर्य मराठी समाजानें दाखविलें कारण त्यांच्यांत स्वाभिनिष्ठेपक्षां प्रखर अशी राष्ट्रनिष्ठा तेवत होती, वगैरे सुद्धे न्या. रानडे यांनीं मांडले आहेत.

न्यायमूर्ती रानडे यांनीं सन १९०० मध्ये मांडलेले हे विचार नंतरच्या पिढीतील संशोधकांनीं व विद्वानांनीं पुरस्कारिलेले वाढवतात. श्री. वि. वि. वैद्य यांचे पुढील उद्गार पहा. *

“ राज्य वादशाहोचे किंवा राजांचे ही कल्पना नष्ट करून राज्य लोकांचे ही कल्पना लोकांच्या अंतःकरणांत शिवाजी महाराजांस ठसवावयाची होती. त्याप्रमाणे राष्ट्र महाराष्ट्रांचे आहे असें ते लोकांच्या मनावर बिंबवित. याच कल्पनेत स्वधर्माची कल्पनाहि अन्तर्भूत होती; आणि रामदासांचा महाराष्ट्रधर्म हा शब्द याच अर्थानें भरलेला होता. स्वराज्य व स्वधर्म यांच्या जोडीने महाराष्ट्रधर्म लोक मानूं लागले आणि महाराष्ट्रांत स्वधर्मयुक्त स्वराज्य असावें ही लालसा लोकांत वावरूं लागली.” (अधोरेखन माझे)

न्या. रानडे व भारताचार्य वैद्य यांच्या वरील मीमांसदेखून जुन्या पिढीच्या विद्वानांच्या राष्ट्रीयतासंबंधीच्या कल्पना कळून येतील. या कल्पनांचा एक पर्याय हा होता की त्यांना बहुराष्ट्र हिंदुस्थानाची कल्पना जवळची वाटली. उदाहरणार्थ, श्री. वैद्य म्हणतात की, “ शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची व्याप्ति महाराष्ट्रपुरती होती असे आमचें मत आहे. हल्लीं स्वराज्याची व्याप्ति प्रातभेद उल्लंघून हिंदुस्थानास व्यापून आहे. तशी त्यावेळीं नसणें साहाजिक आहे ” , (वरील ग्रंथ पान १२६). न्यायमूर्तीनादि बहुराष्ट्र हिंदुस्थानची कल्पना महाराष्ट्रच्या राष्ट्रीयत्वामुळे स्वीकाराची लागली हें त्यांच्या पुढील उद्गारावरून दिसेल. ते म्हणतात, “ लोकसंख्येची वेगवेगळ्या राष्ट्रांत विभागणी करून बनलेल्या संयुक्त भारताच्या पुढें कोणकोणते उत्क्रांति मार्ग मोकळे होतील, यासंबंधीचें भविष्य पाहण्याची दूरदृष्टि असणाऱ्या लोकांना

* श्री. द. वि. आपटे व श्री. स. म. दिवेकर यांचा ‘शिवचरित्रप्रदीप’, पाने १२५-१२६, “ शिवाजी महाराजांची स्वराज्य कल्पना ” हा लेख.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

आजच्या परिस्थितीतहि महाराष्ट्राचा जो प्रभाव आहे, त्याचे महत्त्व नटेल.”
(अधोरेखन माझे)

शिवकालीन राष्ट्रीयत्वासंबंधी न्या. रानडे यांच्याच भताचा विस्तार नंतरच्या बहुतेक विद्वानांनी केलेला आहे व महाराष्ट्रामध्ये सर्वसामान्य जनतेतहि आज तीच मते अधिकृत अशी मानली जात आहे. तरी एक गोष्ट दिसून येते की मराठी इतिहासातील घडामोडींना राष्ट्रीयत्वाचा पाया नव्हता असे प्रतिपादनहि काही अधिकारी संशोधकांनी केलेले आहे.

न्या. रानडे यांच्या विचारसरणीवर अभिप्राय देण्यासाठी लिहिलेल्या एका निबंधांत न्यायमूर्तींनी मांडलेल्या राष्ट्रीयत्वाच्या वरील मुद्यावर श्री. आपटे यांनी काही मत प्रदर्शित केलेले नाही. परंतु अष्टप्रधानपद्धति मोडणे, जातिभस्मर वाढविणे, पदें अनुवंशिक करणे, भाडोत्री सैन्य ठेवणे, भाऊ-बंदकी वाढणे ही मराठेशाहीच्या नाशाची कारणे होती असे न्यायमूर्तींचे मत होतं, त्याबद्दल आपला अभिप्राय देतोना मात्र श्री. दत्तोपंत आपटे यांनी असे म्हटले आहे की वरील सर्व कारणांमुळे नाशाची नीट मीमांसा होत नाही. + 'मराठी रियासत' या ग्रंथाचे परीक्षण करतांना मराठेशाहीच्या नाशा-संबंधीच्या रियासतकार सरेदेसाई यांच्या विवेचनांत त्यांनी असा दोष काढला आहे की, “मराठ्यांचे राज्य हें राष्ट्र होतें की साम्राज्य होतें याची कल्पना स्पष्ट न करता रियासतकारांनी बरेच विवेचन केले आहे. वस्तुतः सवाई माधवरावांचेकी मराठ्यांचे राज्य म्हणजे अनेक राज्यांचा संघ होता. शिंदे, होळकर, गायकवाड व पटवर्धन वगैरे सरदार नावाने पुण्याची गादी मानित असले, तरी व्यवहारांत स्वतंत्र होते. त्यांची स्वतंत्र अशी राज्येच होती.” (वरील ग्रंथ, पान १८२)

या स्वतंत्र सरदारांनी निजाम, इंग्रज, टिपू किंवा दिल्लीचे बादशहा यांच्याशी आपापले स्वतंत्र संबंध निर्माण केले, परंतु मराठ्यांचे आपसांतले संबंध कोणते हें कधीच ठरविले नाही. या मराठे-मंडळाची तशी एकजुट नव्हती

+ “दत्तोपंत आपटे लेखकसंग्रह” पाने २३ व २१९.

संयुक्त महाराष्ट्र

असे हि नाहीं. भोपाळ, उदगाँर, पानिपत, राजशमभुवन, तळेगाँव, खड्डे वगैरे ठिकाणच्या युद्धांत चांगलीच एकी दिसून आली. रजपूत व मुसलमानी राजे व सरदार यांच्यांत अशी एकजूट घडून येते नसे. उत्तरेकडील मुतलमान व रजपूत सरदार आपसांत झगडत राहिल्यामुळेच मराठ्यांना स्यांच्यापैकी काहीना हाताशी धरता आले. सैन्य उभारून उत्तरेकडील भांडरथा सरदारांकडून सैन्याचा खर्च घेतां आल्यामुळे मराठ्यांचे राज्य दिवसेंदिवस प्रबळ होत गेले, व “असें होत होत अम्हास मोठेपणें मिळालें. पादशाई घरांत येऊन श्रीमंतीचे राज्याची व आमचे सरदारांची वृद्धीच आजपर्यंत झाली.” (वरील ग्रंथ, पान १८५)

शेवटचे उद्गार श्री. अहिल्याबाई होळकर यांनी काढले आहेत व इंग्रजांविरुद्ध सर्व मराठे सरदारांची एकजूट कायम ठेवण्याबद्दल नाना व महादजी यांना या पत्रांत तिने विनंति केली आहे. यावरून दिसते की मराठे सरदारांचे एक मंडळ होते, त्यांत समाविचाराचे व एकाच दिशेने पाहणारे लोक होते व महत्त्वाच्या प्रसंगी त्यांची एकजूटहि झाली. परंतु या मंडळाचे मुख्य व मूळ स्वरूप वेगवेगळ्या राज्यांच्या संघ असेच राहिले. राष्ट्र असे स्वरूप त्याला कधीं आले नाहीं. मुसलमानांची व रजपूतांची आपसांतली भांडणे होती. त्यांचा मराठ्यांना उपयोग करून घेतां आला व मराठे मंडळाचा दरारा वाडला खरा, परंतु हिंदुस्थानांत जवळजवळ सार्वभौम बनलेल्या मराठ्यांना एक राष्ट्र म्हणून इंग्रजांशी टकर देतां आली नाहीं व साहजिकच हार खावी लागली.

श्री. दत्तोपंत आपटे यांनी मराठे मंडळाच्या ऐक्याचे बहुराज्यात्मक स्वरूप सांगून त्यामध्ये राष्ट्रीय एकत्वाची भावना नव्हती हे खालील उताऱ्यांत आणखी स्पष्ट केले आहे: (वरील ग्रंथ, पान १६६),

“ हे खरे आहे कीं, युरोपांत राष्ट्र ही जी कल्पना उत्क्रांत झाली व देशभक्तीची भावना फैलावली ती पेशवाईत वापरण्याच्या सरदारांना माहित नव्हती. त्यामुळे देशभक्तीनें अथवा राष्ट्रपुरुर्क्षीनें मात होणारे ऐक्य मराठी राज्यास आलेलें नव्हतें.... धर्माच्या नांवान्हाली मराठी राज्यावर चढाई

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

करण्याचें धोरण औरंगजेबाच्या मृत्यूबरोबर लयास गेलें. त्यानंतर पेशवाईच्या काळांत जो प्रश्न निरनिराळ्या राज्यकर्त्यांना सोडवावयाचा होता तो धार्मिक स्वरूपाचा नसून राजकीय महत्त्वाकाक्षिचा होता. वसईचा वेढा आणि छत्रसालास मदत या दोन प्रसंगां धर्माच्या नांवानें मारलेल्या हाकिस मराठ्यांनी ओ दिली परंतु हे दोन प्रसंग अपवादादाखल होते. इतर सर्व वेळां त्यांच्या हालचाली राजकीय स्वरूपाच्या होत्या.

हे राजकीय स्वरूप, मागे सांगितल्याप्रमाणें, राष्ट्रीय कल्पनेमुळे प्राप्त झालें नसून, राज्यविस्ताराच्या कल्पनेनें आलेलें होतें. मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांनीं एकमेकाशीं आपलेपणाच्या भावनेनें वागावें आणि मराठी राज्याची मर्यादा मराठी भाषा बोलणाऱ्या प्रांतांना व्यापणारी असावी ही आजची राष्ट्रीय कल्पना पेशवाईतल्या लोकांना स्पष्टपणे सुचलेली नव्हती. त्यांना राज्याची कल्पना समजत होती व राज्याचें साम्राज्य धनविणें आणि साम्राज्याचीं सूत्रें हातांत घेऊन आपले बळ वाढविणें या दृष्टीनें मराठ्यांची खटपट सुरू होती. ” (अधोरेखन माझे)

श्री. दत्तोपंत आपटे यांच्यासारख्या अधिकारी इतिहाससंशोधकांनीं व राष्ट्रीय बाण्याच्या विद्वानांनीं शिवकालीन राष्ट्रीयत्वाबद्दल प्रगट केलेले विचार वर दिले आहेतच, परंतु त्या काळांतील कांहीं गोष्टींबद्दल जास्त खोलांत शिरून विचार केल्याशिवाय सर्वसामान्य मराठी जनतेत या विषयासंबंधीं पसरलेले गैर-समज दूर होणार नाहींत.

शिवकालांतील “ महाराष्ट्र-धर्मा ” ची कल्पना, जेथे-करीना नांवाच्या ऐतिहासिक लेखांतील ‘महाराष्ट्र राज्या’ चा उल्लेख, “ मराठा तेंतुका मेळवावा ” हें रामदासांचें बचन इत्यादि गोष्टी आतां सर्वसामान्य लोकांना माहीत झाल्या आहेत व या कल्पना शिवकालीन राष्ट्रीयत्वाचें अस्तित्व दाखविणाऱ्या आहेत, असा सिद्धान्त रूढ झालेला आहे. यासाठीं ‘महाराष्ट्र-धर्म’ इत्यादि कल्पनांबद्दल जास्त विचार करणें आवश्यक आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र

महाराष्ट्र-धर्माचा आशय

महाराष्ट्र-धर्म हा शब्द उत्तरकालीन मराठेशाहींत ऐकू येत नाही, आणि पूर्वाच्या कालखंडांतहि या शब्दाचा फारसा उच्चार राजकारणी पुरुषांनी केल्याचे कागदोपत्री आढळून येत नाही. मराठेशाहीच्या शेंदोनशे वर्षांत जो प्रचंड पत्रव्यवहार व ग्रंथरचना झाली त्यामध्ये महाराष्ट्र-धर्म या शब्दाचे उल्लेख केवळ हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके अल्प आहेत. ही कल्पना मराठी लोकजीवनाला खरोखरच मार्गदर्शक झालेली असती तर असे कसे घडले असते ?

या शब्दाचा सर्वांत जुना उल्लेख गुरुचरित्रांत आहे+ तो असा :

विप्रकुल समस्त देख ।
संतोष करिती अतिकौतुक ।
राजा झाला विप्रसेवक ।
आतां वरत्रे राज्यासी ॥
ऐसा हा राव असता ।
महाराष्ट्र-धर्मा वर्तता ।
आपुला द्वेष तत्वता ।
न करील जाणपां ॥

(ओव्या १३४ व १३५, अध्याय ५०)

‘गुरुचरित्र’ या ग्रंथाची रचना सन १५५८च्या सुमारास सरस्वति गंगाधर यांनी केली व वरील ओव्यांत गौरविलेला विप्रसेवक राजा म्हणजे चरित्रनायक नृसिंहसरस्वति यांचे शिष्यत्व पत्करणारा वेदरचा अहमदशहा बहमनी असावा असा इतिहासतज्ञांचा अंदाज आहे. हा मुसलमान बादशहा “ महाराष्ट्र-धर्मा ”चे

+ श्री. कामत यांनी अलीकडेच प्रसिद्ध केलेल्या गुरुचरित्राच्या प्रतीत ह्या ओव्या नाहीत. मुळांत नसलेल्या ह्या ओव्या नंतर केव्हा घुसडल्या गेल्या हें कळवणेंत माझ्या या मुद्यांत कमकुवतपणा राहतो हें मला नमूद केलें पाहिजे.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

पालन करीत होता याचा अर्थ काय करावयाचा ? एकंदर बहमनी राज्याचा त्यावेळचा विस्तार वगैरे पाहतां तें महाराष्ट्रापुरतेंच पसरवेलें होतें असेहि नाहीं तेव्हां महाराष्ट्र-धर्म म्हणजे मराठी राज्याचा धर्म असाहि अर्थ निघूं शकत नाहीं. तेव्हां त्या शब्दाचा सरळ अर्थ असा लागतो कीं महाराष्ट्रांतल्या वरिष्ठ वर्णांच्या हिंदु लोकांना व साधुपुरुषांना जो धर्म सगळ्यांनीं आचरावा असें वाटत होतें तो महाराष्ट्र-धर्म. गुरुचरित्र ह्या ग्रंथांत वर्णाश्रमधर्म, अवतार-चाद, कर्मसिद्धांत वगैरे तर आहेत, शिवाय ब्राह्मणांचे विशेष महत्त्व व सर्व-श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे. विजयनगर-स्थापनेची प्रेरणा देणारे विद्यारण्यस्वामी हे आद्य शंकराचार्यांचे नववे शिष्य व नृसिंह सरस्वति हे त्यांचे सहावे शिष्य अशी सनातनधर्माय गुरुशिष्य परंपरा आहे. त्यावरूनहि स्पष्ट दिसतें कीं 'महाराष्ट्र-धर्म' याचा अर्थ सनातन, वेदशास्त्रोक्त, वर्णाश्रमयुक्त धर्म असा आहे.

मग त्याला 'महाराष्ट्र' हें प्रादेशिक विशेषण कां लागलें ? प्रथम हें उल्लासित घेतलें पाहिजे कीं सिध्दान्त, मुसलमान, यहुदी वगैरे धर्मापेक्षा मित्रत्वानें आस्तित्वांत असणारा असा एक सामान्यरक्षणयुक्त व्यापक हिंदुधर्म आज आपण ओळखूं लागलो आहोत. अशा एका व्यापक हिंदुधर्माची कल्पना पूर्वीहि मुळांत नव्हती असें नाहीं, पण ती जमेस घेऊनहि असें म्हणावें लागतें कीं त्यावेळीं "हिंदुधर्म" अशा आज्ञेच्यासारखी सामान्य कल्पना रूढ नव्हती. उल्लेख, वैदिकधर्म, भागवतधर्म, इत्यादि सांप्रदायिक परंपरा होत्या, तसेच गौडदेशीयांचे, दक्षिणात्येयांचे, त्यांतच महाराष्ट्रीयीयांचे, असे विशिष्ट आचारधर्म प्रादेशिक नांवांनीं ओळखले जात होते. त्यांच्या जोडोळा जातवार, म्हणजे ब्राह्मणांचा धर्म, सत्रियांचा धर्म असे 'धर्म' होतेच.

सारांश, महाराष्ट्रधर्म या कल्पनेत आधुनिक अर्थानें देशभिमानांचे भावना नव्हती. तो वैदिक हिंदु धर्माचाच एक देशकाटानुरूप प्रकार व प्रादेशिक पोटविभाव होता.

अशा या महाराष्ट्र-धर्माळाच अहमदशाहच्या राजवटींत बरेच अमन्य मिळाले. त्यामुळे त्या राजाला "विप्रसेवक" असे गौरवून वर्णिलेले आढळते.

संयुक्त महाराष्ट्र

सन १५५० च्या सुमारास महाराष्ट्र-धर्माचा अर्थ असा हिंदुआचारधर्मनिष्ठ असला तरी पुढे शिवकालात या शब्दाला राष्ट्रीयत्वसूचक नवा अर्थ आला असे कांदीजणांचे प्रतिपादन आहे. श्री. चिं. वि. बैद्यांचे या अर्थाचे उद्गार मागे मी दिले आहेतच. त्यांच्यामते महाराष्ट्र-धर्म हा जुनाच शब्द घेऊन रामदास-स्वामींनी त्याला नवा अर्थ दिला.

या बाबतीत इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात :+

“उत्तर हिंदुस्थानांतून महारष्ट्र इत्यादि क्षत्रियकुले महाराष्ट्रात वसाहती-करिता आली व वसाहतीत राहिल्यावर धर्माचे जे स्वरूप महारष्ट्रांमध्ये प्रचलित झाले त्या धर्मरूपाला ‘महाराष्ट्र-धर्म’ असे नांव पडले....

... ‘महाराष्ट्र-धर्म’ या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. मराठा क्षत्रियांचा धर्म असा पहिला व पुरातन अर्थ; आणि महाराष्ट्रातील सर्व आर्यांचा सामान्य धर्म हा दुसरा व अर्वाचीन अर्थ. शिवाजीला उद्देशून समर्थानी जे पत्र लिहिले त्यांत पहिला अर्थ अभिप्रेत आहे आणि दासबोधांत दोन्ही अर्थ विवक्षित आहेत.”

वरील उद्गारांवरून असे दिसते की शिवकालीन ‘महाराष्ट्र धर्म’ हा हिंदूंच्या वर्णाश्रमयुक्त सामाजिक धर्माचीच एक आवृत्ति होती असे श्री. राजवाडे यांचे मत होते. शिवकालाच्या आधी दोन शतके, म्हणजे सन १४४८ मध्ये, लिहिल्या गेलेल्या ‘महिकावतीच्या बखरी’ची प्रत प्रसिद्ध करून तिला प्रस्तावना लिहतांना त्यांनी असाच निष्कर्ष काढलेला दिसतो. बखरीमध्ये उल्लेखिलेले केशवाचार्य समकालीन महाराष्ट्रीय जनतेला पुनरुज्जीवनाची हांक देत होते, परंतु या केशवाचार्यांचा हेतु “धार्मिक व सामाजिक होता, राजकीय नव्हता” *

+ लेखसंग्रह, भाग ३, पाने १८७-१८८.

* ‘महिकावतीची बखर’, प्रस्तावना, पान २५.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

असा श्री. राजवाडे यांनी स्पष्ट निष्कर्ष काढला आहे. सारांश 'महाराष्ट्र-धर्म' या शब्दाचा उल्लेख भगदी तुरळक असून त्याचा अर्थहि राष्ट्रसूचक नाही, उलट आर्यांच्या सनातन धार्मिक आचारांचाच निर्देश त्या शब्दाने पूर्वा झालेला आहे, असा बरील विवेचनावरून निष्कर्ष निघतो. मराठ्यांच्या राजकारणाला राष्ट्रीयत्वाचे अधिष्ठान होते असे आमहाने प्रतिपादन करणारे श्री. राजवाडेदेखील त्या शब्दातून राष्ट्रीयत्वाला पोषक असा अभिप्राय काढू शकले नाहीत, यावरून तो निष्कर्ष जास्तच बळकट होतो.

मग शिवकाळात व नंतर मराठ्यांच्या कर्तृत्वाला राष्ट्रीय भावनेची प्रेरणा होती असे दाखविणारा दुसरा एखादा पुरावा आहे काय ?

“महाराष्ट्र राज्या”ची कल्पना

शिवकालीन राज्यसंस्थापकांना राष्ट्रीयत्वाची अंधुक आणीव होती असे सूचित करणारा एक जुना ऐतिहासिक उल्लेख जेधे-करीन्यात आढळतो. अफझलखानाच्या बघाच्या वेळीं मावळच्या देशमुखांची एक सभा घेऊन तेथे कान्होजी जेधे यांनी आपल्या वतनदार बंधूंना पुढील उपदेश केला असे करीन्यात आहे :

“आम्ही राजश्री स्वामींच्या पायासी इमान धरून वतनास देखील पाणी सोडिले. आम्ही व आपले लोक देखील राजश्री स्वामीपुढे खस्त होवे यासा आमचा दड विचार आहे. तुमचा मुदा काये तो बोलणे. मुसलमान बेइमान आहे. कार्ये जालियावरी नस्ते निमित्त ठेऊन नाश करील. हे महाराष्ट्र राज्य आहे. अवधियानी हिमत धरून जमाव घेऊन राजश्री स्वामी संनिध राहोन येक-निष्ठेने सेवा करावी” (शिवचरित्रप्रदीप, पान ४३).

हे कान्होजी जेधे शहाजीच्या विश्वासांतले एक मोठे वतनदार होते व शहाजीनेच ‘महाराष्ट्र’ राज्याच्या ह्या महत्वाकाक्षिके बोज त्यांच्या मनांत रोविले होते. मावळप्रांतातील आपल्या जहागिरीच्या पायावर ठाण मांडून हक्क-

संयुक्त महाराष्ट्र

हव्हे राज्यविस्तार करता येईल ही शहाजीची कल्पना होती. राज्यस्थापनेची पुर्वतयारी म्हणून दादोजी कोंडदेव, कान्होजी जेधे वगैरे पुढाऱ्यांना त्याने मावळांत जमवून ठेवले होते. "मावळप्रांती तुम्ही वतनदार जबरदस्त आहांत राजश्री सिवाजीराजे पुणा आहेत त्यांकडे जमेतीनघी तुम्हांस पाठवितो. तेच इमाने सेवा करावी, कालकलीतरी जिवावरी श्रम करून त्यापुढे स्वस्त व्हावे" असे सांगून, आणाशपथा करून, शहाजीने या स्वराज्याच्या मसलतींत कान्होजीला घेतले होते.

जेधे प्रगति वतनदारांनी वतनाचा लोभहि बाजूला साकून 'मन्हास्ट राज्यासाठी' प्राण अर्पण करण्याची तयारी केली होती. या भावनेला राष्ट्रीयत्वाच्या अभिमान असे नाव देता येईल काय? भोसले घराण्याचा व जेधे देशमुखांचा घोरोबा व "एकमेकांच्या वंशाला" अंतर न देण्याच्या आणाभाका लक्षांत घेतल्या व वरील उताऱ्यांत दिसणारी स्वामिनिष्ठेची भावना लक्षांत घेतली म्हणजे 'मन्हास्ट राज्य' याचा अर्थ मराठी राजाचे राज्य एवढाच होतो, महाराष्ट्रांतल्या 'लोकांचे स्वराज्य' असा होत नाही. कान्होजीच्या स्वामिभक्तीच्या बुडाशी आपल्या मायभूमीत परक्याचे राज्य नसावे, स्वकीयाचे असावे, ही स्पष्ट भूमिका आहे. तिला मराठी स्वत्वाची भावना म्हणता येईल, पण बीजरूपाने का असेना पण तो राष्ट्रीयत्वाचा अंधुक आविष्कार आहे असे म्हणता येईल का?

तसे समजा मानले तरी अशा एका उदाहरणावरून त्यावेळच्या सर्व घडामोडींचे स्वरूप ठरविणे मात्र योग्य नाही. वसईचा वेढा व छत्रसालाला बाजीरावाने केलेली मदत या उदाहरणावरून मराठ्यांचे राजकारण धर्मसंरक्षणाच्या एकमेव कल्पनेने चालले होते असे समजता येत नाही, तोच न्याय येथेहि लागतो.

वतनदारीवर पाणी सोडणारे व मराठी राज्याच्या कल्पनेसाठी हवा तो त्याग व साहस करण्यास तयार असलेले कान्होजी म्हणजे एक ध्येयवादी, हिंमती व श्रेष्ठ पुरुष होते, पण त्यांची 'मन्हास्ट राज्याची' कल्पना मुळांत स्वामिभक्तीची होती व तिचे राष्ट्रीय भावनेत रूपांतर झाल्याचे दिसत

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

नाहीं. छद्म शिवाजीमहाराजांच्या इयातीत व नंतरादि 'मन्हास्ट' राज्याची कल्पना मराठी समाजाने किंवा बरिष्ठ वर्गांनादि अंगिकारलेली दिसत नाही. सुसत्या स्वाभिनिष्ठेवर व गादीच्या अभिमानावर सर्व भर दिसतो. शिवाजीमहाराजांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाची व वडिलक्रीची तमा न धरता त्यांच्या इयातीतच छद्म संभाजीने बंड केले व उपडण्डवड सोगळांना जाऊन भिळण्याचा अतततयोपणा केला यावरून त्याकाळच्या राजकारणी पुरुषांची मनोवृत्ति दिसते. राज्यासाठी सर्व घडणूक असल्यामुळे सोगळाची मनसबदारी पत्करण्यातदि काही गुन्हा नाही, असे संभाजीला वाटले, शहाजी, शिवाजी किंवा पेशवेकालीन सरदार जहागिरी व राज्ये यांत फरक मानित नव्हते. हिंदू व मुसलमान राजघराण्यांतील भाऊबंदक्रीच्या अनेक उदाहरणांवरून असे दिसून येईल की त्या काळाचा गुणच असा होता की 'राज्य' ही कल्पना सार्वभौम होती. काहीवेळीं अत्यंत उदात्त भावनाचा ती परिपोष करू शकत होती; उलट, काही वेळीं, अत्यंत क्रूर भावनांच्या आहारी चांगली माणसेंहि जावीत अशा त्या काळातील या राज्यलोभाचा महिमा होता.

राज्यासाठीं चाललेल्या त्या काळच्या मसकतींत व बडामोडींत धार्मिक व प्रातिक भावनांचे सहाय्य केव्हां केव्हां होत असे. उदाहरणार्थ 'आपण सर्व दक्षिणी आहोत', 'आपण मराठे आहोत' अशी प्रादेशिक भावना तेव्हां होती व तिची राज्यस्थापनेच्या खटोटोपाला काही वेळीं मदतहि होई. उदाहरणार्थ, मालोजीराजे घोरपडे यांना पाठाविलेच्या पत्रांत शिवाजीने म्हटले आहे की आदिलशाहीच्या राज्यावर बद्दोलखान पठानाने कदमा केला आहे ही गोष्ट हिंदू व मुसलमान अशा सर्वच दक्षिणी सरदारांना व राजकारणी पुरुषांना घातुक आहे, कारण "पठान बळावला म्हणजे एकूण एका कुली दक्षिणीचीं बरे बुडवील". * यावेळीं बद्दोलखानाच्याविरुद्ध शिवाजीने कुतुबशाहाशी तह केला. त्यांत कुतुबशाहानेहि अशी वृत्ति दाखविली की, पठानाची पातशाही नेस्तनाबूद केली

* शिवकालीन-पत्र-सार-संग्रह, खंड २, पान ५६०.

संयुक्त महाराष्ट्र

पाहिजे व “ दक्षिणची पादशाही आम्हा दक्षिणांच्या हाती राहते ते करावे. ” पठाणाच्या व मोगलांच्याविरुद्ध दक्षिणेतील मराठे व मुसलमान राजांची एकजूट होऊं शकली व ती एकदोन नव्हे तर बरेच वेळीं झाली.

पठाण व दक्षिणी मुसलमान यांच्यातील ही तेंढ समकालीन परंतु परस्पर इंद्रजांनाहि सहज दिसण्याइतकी तीव्र होती. मुंबईकरांनी स्वदेशी पाठविलेल्या एका पत्रांत म्हटलें आहे कीं, ‘ गोवळकोंडेकर, (विजापुरातील) दक्षिणीपक्ष आणि शिवाजी या त्रिवर्गांनीं मिळून मोगलांविरुद्ध एकजूट करून दिलेलखानाला दहखतमधून हांकून काढण्याचें ठराविलें आहे. ’ + दक्षिणी मुसलमानांचें पठाण किंवा परदेशी मुसलमांशीं हे वैर शिबकालापूवींचें आहे. उदाहरणार्थ, अलाउद्दीन बहमनीनें, सन १४५३ मध्ये, मलिक-उल्लुखार याला कोंकणच्या स्वारीवर पाठविलें; त्याचा शिकें व विशालगडकर यांनीं पराभव केला. या पराभवाचें खापर मलिकनें बरोबरचा दक्षिणी सरदार निजाम उल-मुल्क याच्यावर फोडलें. त्यावरून तंटा होऊन निजामाने २५०० परदेशी मुसलमानांची चाकणच्या किल्ल्यांत कत्तल केली. X बहमनी राज्याच्या प्रारंभापासूनच दक्षिणेतील मुसलमान स्वतःला येथील रहिवाशी समजू लागले होते, व मोगल बादशहांच्या पदरच्या परदेशी मुसलमांशीं ते इतके वैरभावानें वागत होते कीं श्री. गद्रे या कट्टर हिंदुत्वाभिमानि लेखनानेंहि याबाबतींत असें म्हटलें आहे कीं, बहमनी राजांच्या कारकीर्दीत “ उत्तरोत्तर हिंदू आणि मुसलमान हा भेद दक्षिणी पक्षांत कर्मां होऊन एका भूमीची लेकरें हा विचार वाढला. ” +

सारांश, शिबकालाच्या आधींच्या बेंदीडबे वर्षांपासून, दक्षिणी राज्य-कर्यांत एक प्रादेशिक अभिमान उदभूतू लागला होता व त्या अभिमानामुळे मुसलमानां धर्माचें बंधनहि कमजोर ठरत होतें, असें यावरून दिसतें. परंतु,

+ वरील ग्रंथ, पान ६०४.

X गद्रे, ‘ महाराष्ट्र महोदय पूर्वरंग ’, पान १३७.

+ वरील ग्रंथ, पान १३७.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

धर्मापेक्षा बलवत्तर ठरणारी ही प्रादेशिक भावना राज्यसोभाच्यापुढे अगदीच दुबळी ठरत असे, अशाच उदाहरणे पुष्कळ सांपडतात. दिलेलखानाविरुद्ध झालेल्या एकजुटीचा उल्लेख वर आहे. त्याचवेळी, (सन १६७७-७९ मध्ये), शिवाजी व दक्षिणी पक्षाचे मुसलमान यांच्याविरुद्ध संभाजीने दिलेलखानाला मदत केल्याचे दृश्य आपल्याला दिसते. + याचा अर्थ असा की, प्रादेशिक भावना ही आकस्मिक व क्षणिक स्वरूपाची होती व त्या एकंदर काळाचा विचार केल्या तर प्रादेशिक भावनेपेक्षा 'राज्य' हीच मुख्य व प्रेरक बाब होती, असे मानावे लागते.

'महाराष्ट्र धर्म' ह्या धर्मवाचक कल्पनेवर शिवकालीन राजकारणाची इमारत उभारता येत नाही, त्याचप्रमाणे 'महाराष्ट्र' राज्य किंवा दक्षिणी-पक्षाचे राजकारण या प्रादेशिक बाबींच्या आधारावरही ती इमारत उभी करणे चूक आहे, असा निष्कर्ष वरील विवेचनावरून निघतो. मग असा प्रश्न पडतो की त्यावेळच्या राजकारणाचे केंद्र किंवा प्रेरकशक्ति कोणची? यांचे उत्तर असे : 'राज्य' हे त्या काळातील सर्व घडामोडींचे मुख्य सूत्र होते, 'धर्म' हे गौण सूत्र होते, व प्रादेशिक भावना ही आकस्मिक व अपवादात्मक उद्भवणारी गोष्ट होती. राष्ट्रभावनेचा अभावच होता. राजकारणात उत्पन्न झालेली आधुनिक केंद्रस्थाने पाहिल्यास वरील काळाचे वैशिष्ट्य हे जास्त स्पष्ट होईल. आज 'राष्ट्राला' सर्वात जास्त महत्त्व आहे. 'राज्याची' कल्पना राष्ट्रांत सामावून घेणे आहे, वर्गकलहाला दुय्यम परंतु बाढते महत्त्व मिळाले आहे व 'धर्म' 'वंश' इत्यादि बाबी आकस्मिक महत्त्वाच्या झाल्या आहेत.

राजकारणातील राज्य, राष्ट्र इत्यादि बाबींचे महत्त्व तारतम्याने मांडावयाचे तर कोष्टकरूपाने असे मांडतां येईल :

+ शिवकालीन-पत्र-सार-संप्रद, खंड २, पान ६३४.

संयुक्त महाराष्ट्र

काल	वेगवेगळ्या बाबींचें कमीजास्त महत्त्व		
	मुख्य	गौण	आकस्मिक
शिवकालीन महाराष्ट्र	राज्य	धर्म	प्रदेश, वंश, वर्ग, जनसमाज इत्यादि.
सन १५०० ते सन १९१७ चा युरोप	राष्ट्र	वर्ग	वंश, धर्म, जन- समाज इत्यादि.
सन १९१७ नंतरचा युरोप	वर्ग (जनसमाज)	राष्ट्र	वंश, धर्म इत्यादि.
आधुनिक महाराष्ट्र	राष्ट्र (जनसमाज)	वर्ग	वंश, धर्म इत्यादि.

सन १८४८ नंतरच्या काळांत, विशेषतः सन १९१८ च्या सोव्हिएत समाजवादी क्रांतीनंतर, 'वर्ग' या राजकारणातील घटकाला मुख्य स्थान येऊं लागलें आहे. परंतु हा बदल फक्त औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेल्या युरोपीय देशांतून घडलेला आहे. तूर्त हिंदुस्थान पुरतें पहावयाचें म्हणजे राष्ट्रीयत्वालाच प्रधान स्थान असलेल्या काळांत आपण आहोत.

मध्ययुगीन भारतांत, तसेंच युरोपांत, धर्माला राज्यापेक्षां गौण स्थान होतें ही साधी गोष्ट हिंदुराष्ट्रीयत्वाच्या, तसेंच मुस्लीम राष्ट्रीयत्वाच्या, आधुनिक पुरस्कर्त्यांना आज पटत नाहीं, कारण सन १९०८ नंतरच्या भारतीय राजकारणांत ब्रिटिश भेदनीतीमुळें उत्पन्न झालेली "धार्मिक राष्ट्रीयत्वाची" चुकीची कल्पना त्यांनीं स्वीकारलेली असते. मध्ययुगीन भारतीय इतिहासांत "धार्मिक राष्ट्रीयत्वाची" अशी भावना उद्भवली नव्हती, ही गोष्ट थोडी तपशीलवार सिद्ध करणें जरूर आहे.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

हिंदुराष्ट्रीयत्वाचें किंवा मुसलमान राष्ट्रीयत्वाचें अभिमानांनी आज असें समजतात कीं शिवकालांत, किंवा त्याहि पूर्वीच्या काळांत, हिंदू व मुसलमान हे आपापच्या राष्ट्रीय व धार्मिक भावनांनी प्रेरित होऊन एकमेकांशीं लढत होते, आणि हिंदुच्या विरुद्ध हिंदू किंवा मुसलमानाच्या विरुद्ध मुसलमान अशा लढ्यांची उदाहरणे इतिहासांत सांपडत असलीं तरी तीं तुरळक व आकस्मिक आहेत. इतकेंच नव्हे तर स्वजातीयांशीं निमकहरामी करणारें असें काहीं थोडे लोक किंवा व्यक्ती सोडून देऊन हिंदुस्थानच्या एकंदर इतिहासाचें सूत्र ” हिंदू व मुस्लीम राष्ट्रांच्या अखंड लढ्यांत ” दिसून येते. परंतु वस्तुस्थिति काय आहे ?

प्रथम हिंदूंच्यापुरतें पाहिलें तर असें दिसतें कीं, मुसलमानांच्या स्वाच्या, लुटालुट, मूर्तिभंजन, वाटवावाटवी व राज्यस्थापना हें प्रकार सर्रास चालूं झाल्यानंतरहि हिंदूंच्यामध्ये हिंदुराष्ट्रीयत्वाची भावना उत्पन्न झालेली दिसत नाही. केवळ वैयक्तिक निमकहरामीचा हा प्रकार होता, असें नव्हे तर हिंदू राजघराण्यांची सर्वसाधारण दृष्टिच राज्यापुरतें पाहण्याची होती. हिंदू राजांनीं किंवा सम्राटांनीं आपल्या शेजारील हिंदू राजांविरुद्ध मुस्लीम राजांशीं स्नेहसंबंध ठेवले यांची उदाहरणे सर्वत्र आढळतात. इ. स. ८५१ च्या सुमारास दक्षिणेंतील राष्ट्रकूट व उत्तरेकडील प्रतिहारी सम्राट यांच्या राज्यांच्या हद्दी एकमेकांशीं भिडल्या व त्यांच्यांत वितुष्ट आले. यावेळीं मुलतानच्या इस्लामी मांडलिकानें प्रतिहारी साम्राज्यांतून फुटून स्वतंत्र होण्याची घडपड चालविलेली होती. त्याळा दक्षिणेंतील राष्ट्रकूटांनीं सहानुभूति दाखविली, एवढेंच नव्हे, तर प्रतिहारी साम्राज्यांशीं राष्ट्रकूटांचें असें शत्रुत्व असल्यामुळें राष्ट्रकूटांच्या राज्यांत इस्लामला मान होता व त्याच्या वाटेस कोणी जात नसत.+

दुसरें उदाहरण विजयनगरच्या राजांचें देतां येईल. सन १४५८ मध्ये पोर्तुगीजांनीं होनावरवर स्वारी करून लुटालुट व भयंकर अत्याचार केले. तेव्हापासून पोर्तुगीजांचें हें आक्रमण चालूच राहिलें व सन १५६०

+ दत्तोपंत-आपटे-लेख-संग्रह, पान ३३.

संयुक्त महाराष्ट्र

पर्यंत त्यांनी गोव्यापासून सुरतेपर्यंत सर्व समुद्रकिनार्यावर अंमल बसविला. श्री. गद्रे यांच्यासारख्या हिंदुत्वाभिमानांनी लेखकांना या बाबतीत म्हटलें आहे कीं, पोर्तुगीजांच्या या “ विजयाचें अधिष्ठान विजयनगरचा पाठिंबा हेंच होय ” + सन १५०५ मध्येच पोर्तुगीज व विजयनगरचा राजा यांच्यांत काननूरचा तह झाला व तेव्हांपासून पोर्तुगीजांना या हिंदु राज्याची मदत मिळत गेली. हा सर्व काळ विजयनगरच्या सामर्थ्याचा व वैभवाचा काळ होता. परंतु, पोर्तुगीजांच्या आक्रमणांत मुसलमानांच्या स्वान्यापेक्षांहि जास्त अत्याचार, लुटा-लुट व धर्मच्छळ होत असे तरी “ स्वधर्मवीधवांचा छत्र व जुलुमाचें धर्मांतर एवढ्या विजयनगरसारख्या सामर्थ्यावान राज्याच्या हिंदु प्रजांनी उचड डोळ्यांनी पाहिल्या. आरमारी लढायांत व इतर धुमाकुळीत पूर्त-कालांबरोबर कानडी तिरंदाज लोक असतच असत. इकडे, मुसलमानांच्या सैन्यांतूनहि आनचे मराठे चमकत. तरी त्यांच्या स्वान्याशिकान्यांतून गोवध, ब्राह्मणांना जुलमानें बाटविणें वगैरे क्रिया प्रत्येहि होत असत. X ”

जावज्यां हिंदुत्वाभिमानांनी माववाचार्य यांनी स्थापन केलेल्या विजयनगरच्या साम्राज्याचें बलाढ्य हिंदु सम्राट देखील मुस्लीम व पोर्तुगीज आक्रमकांशी असा स्नेहभाव ठेवात, यावरून दिसतें कीं, परधर्मीयांशी संगनमत करण्याचें धोरण केवळ एखाद्या निमकद्वाराम व्यक्तीचें किंवा भाडोत्री सैनिकांचें नसे. उलट रावांपासून रंकांपर्यंत सर्व समाजच “ धार्मिक राष्ट्रीयत्वाच्या ” कल्पनेनें भारलेला नव्हता. प्रत्येकाला आपापला धर्म, म्हणजे आचारादि कल्पना प्रिय वाटत नव्हत्या असें नाहीं. वेळप्रसंगी, हजारां हिंदूंनी किंवा संभाजी-सारख्या हिंदु राजांनी अमानुष कौर्याला तोंड देऊन धर्मासाठीं प्राणहि अर्पिले हें खरें, परंतु धर्माचा हा अभिमान समाजाच्या राजकारणाला प्रेरक किंवा मार्गदर्शक झाल्याचें कोठेहि दिसत नाहीं. त्या काळच्या जीवनांत धर्माला जरी

+ महाराष्ट्र महोदय पूर्वसंग, पान २०७.

X वरील ग्रंथ, पान २०८

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

मोठे महत्त्व होतें तरी राजकारणांत काही स्थान नव्हतें. उलट राज्यप्रसाराच्या व्हेयालाच मुख्य स्थान होतें.

राष्ट्रीय एकसंधपणा व धार्मिक एकजूट यांचा हिंदूमध्ये असा अभाव होता, व काही हिंदुराष्ट्रवादी ही गोष्ट मान्य करतात, पण लगेच असा युक्तिवाद करतात की, हिंदूंच्यामध्ये मुसलमानांप्रमाणें किंवा पोर्तुगीजांप्रमाणें धर्मवेडेपणा नव्हता म्हणून राष्ट्रीयश्रुति नव्हती । याच्या उलट, मुस्लीम राज्यकर्ते व प्रजाजन धर्मवेडांमुळे व क्रौर्यांमुळे एकजूटांनं तर वागलें शिवाय “ धार्मिक राज्याची व राष्ट्राची ” कल्पना मुसलमानांमध्ये असल्यामुळे सारें जग मुस्लीम सत्तेच्या कक्षेंत आणण्यासाठीं सर्व मुसलमान लढले.

हिंदूंच्या मनांत आज संघटनेची व प्रतिकाराची भावना उत्पन्न करण्यास बरील युक्तिवाद उपयोगी आहे. दुसरीकडे, आधुनिक हिंदी मुसलमानांच्या “ मुस्लिम राष्ट्राच्या ” किंवा “ पाकिस्तानच्या ” घोषणेमुळे बरील कोटी-कमाला पोषक असें वातावरणहि निर्माण होत आहे, हें खरें. परंतु, इतिहासांत काय घडलें तें आजच्या राजकारणांतिल गरजांवरून ठरविणें योग्य नाहीं. जें खरोखर घडलें तोच इतिहास. त्या इतिहासाची साक्ष काय आहे ?

पूर्वग्रह सोडून इतिहासाकडे पाहिलें तर बरील कोटिकम जुनीचा आहे असें दिसून येईल. राष्ट्रकूट सम्राट व विजयनगरचे सम्राट परकीयांना मदत करीत होते; तोच प्रकार मुसलमान राज्यकर्त्यांनीहि केलेला आढळतो. पोर्तुगीजांनीं कोंकणपट्टी व्यापल्यामुळे मुसलमानांच्या दर्यावर्दी व्यापारावर गदा आली. साहाजिकच सर्व मुसलमानांनीं एकवटून पोर्तुगीजांच्या विरुद्ध लढणें जरूर होतें. परंतु गुजराथचा सुभेदार बहादूरसहा यानें पोर्तुगीज गव्हर्नर कुन्हा याच्याशीं बसईला तह केला व दोघांनीं मिळून दिल्लीच्या पातशाहीला टक्कर द्यावी असें ठरलें. “ महाराष्ट्रमहोदयपूर्वंगाचे ” लेखक श्री. गद्रे म्हणतात,

संयुक्त महाराष्ट्र

“ स्वधर्मां दिक्षीपतीच्या स्नेहपेक्षां विधर्मां पोतुंगांजांशां स्नेह जोडण्यास सांगणारी राजनीति आणि धर्मानेति खरोखर मोठो गंमतोचो होय ! ” +

परंतु, हीच धर्मानेपेक्ष राजनीति मुघलमान राज्यकर्त्यांनी प्रथमपासून शेवटपर्यंत अवलंबिली, असें दिसून येईल. मुघलमानी आक्रमणाच्या सुरवातीला, महंमद घोरीचे घोरण घ्या. दिक्षींचे राज्य इस्तगत करण्याच्या बाबतीत “ धर्मवेडाने त्याला मदत केली असें मुझीब म्हणतां येत नाही. “ धर्मापेक्षा राजकारणासच खाने आपल्या लोकांयेंत प्राधान्य दिले होते ” असें सांगून श्री. दत्तोपंत आपटे म्हणतात, “ तात्पर्य, धर्मवेडाने राज्य मिळवून दिले नसून राजकीय दृष्टीने घोरीला दिक्षींचा बादशाहा बनविला असें इतिहास सांगतो. ” सिंधपासून दिक्षींपर्यंत मुस्लीम राज्य स्थापन होण्यास चारपांचशे वर्षे लागली व त्या काळांतल्या “ सर्व उलाढालीत हिंदु राजांच्या वीरश्रींचा कमीपणा दिसला नाही अणर इस्लामी धर्मवेडाचा प्रभाव यशस्वी झाला नाही. राजकीय महत्त्वाकांक्षा व सावधानता यांनीच राजकीय प्रश्न सोडविला असें दिसते. ” X

याचा अर्थ हिंदुप्रमाणेच मुसलमानहि राज्यासाठी धडपडत होते. या गोष्टींचा आणखी सबळ पुरावा असा की शिवकालीन स्वरज्यस्थापना व नंतरचा पेशवेकालीन साम्राज्यविस्तार मुसलमानांच्या या धर्मानेपेक्ष राजनीतीमुळेच होऊं शकला. “ शहाजौक्या जन्मपूर्वीची परिस्थिति ” या लेखामध्ये श्री. दत्तोपंत आपटे यांनी असे दाखविले आहे की, “ दिक्षीपतींचे अंकितत्व छुगारून देण्यास हरकत नाही असें म्हणणाऱ्या पक्षाने दक्षिणेंत बहमनी राज्याची स्थापना केली व दिक्षीपतींचें महत्त्व व सत्ता दक्षिणेंतून दुसऱ्यातून लावली. अर्थात् हें बंड शुद्ध राजकीय भावनेचे फळ होतें. ” + याचाच परिणाम तुंगभद्रेच्या खाली विजयनगरचें हिंदु राज्य निर्माण होण्यांत

+ बरील ग्रंथ, पान २०६.

X दत्तोपंत-आपटे-लेखसंग्रह, पाने ३२-३३.

+ बरील ग्रंथ, पान १२६.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

१. हिंदुस्थानातील मुसलमानांच्या सत्तेचे 'उत्तर' व 'दक्षिण' असे दोन एकदा पडल्यावर त्यापैकी दक्षिणी राज्यांत पुन्हा राज्यविभागणी वन शेवटीं निजमशाहीच्या कवचाभ्येच मराठी सरदारांच्या उदयाचे अवकाशीन राज्यस्थापनेचे बीज रोवले गेले.

मुसलमानांची महाराष्ट्रावर पहिली यशस्वी स्वारी म्हणजे मलिक काफूरची १३१८ मधील मोहोम, परंतु त्यावेळीं जरी यादवांची सत्ता नाहिली झाली लहानसहान हिंदु राजे स्वतंत्रच राहिले. नंतरच्या काळांत मुसलमानांच्या सांतील फुटीमुळे हिंदु राज्ये कशी बळावत. गेही तें पाहण्यासारखें आहे. १३३३ मध्ये महमंद तुघलक दक्षिणेंत शिरला व त्यानें सर्व महाराष्ट्र जेज केला खरा, परंतु महमंदाचा भाचा बाहुद्दीन हाच त्याच्याविरुद्ध बंड न उठला व अनागोंदीच्या हिंदु राजाला जाऊन मिळाला. पुढें महमंद त्यावर या राज्यांतील हक व बुक यांना दक्षिणेंतील मुसलमान सरदारानेंच त्याची सुभेदारी दिली. तिच्या जोरावर त्यांनीं सन १३३५ मध्ये विजयनगरच्या त्र हिंदु राज्याची स्थापना केली. थोड्याच वर्षांनीं, सन १३४७ मध्ये, अउद्दीन हुसेन या सरदारानें गुलबर्गांत बहमनी राज्य स्थापलें. यावरून ३ दिसतें कीं सन १३१८ ते सन १३४७ या २९ वर्षांच्या लहानसा र्धांत मुसलमान दक्षिणेंत आले व लगेच दिल्लीविरुद्ध बंड करून स्वतंत्र राज्य वून राहूं लागले. या बंडखोरीमुळेच विजयनगरचें राज्य शेजारीं स्थापन होऊं लें व बळावत गेलें.

हे सर्व उघडया ढोळ्यांनीं पहात असूनहि दक्षिणी मुसलमान व परदेशी ललमान यांनीं हिंदूंच्या विरुद्ध एकजूट केली नाहीं. उलट त्यांचें आपसांतले वाढत गेलें. उदाहरणार्थ महमूद गावान या परदेशी मुसलमान मुत्सद्यानें मनी राज्याचा विस्तार खूप वाढविला व त्याला एका साम्राज्याचें रूप आणलें, तंतु दक्षिणी मुसलमानांच्या पक्षानें त्याचा खून करविला. स्थानंतर थोड्याच र्धांत म्हणजे सन १४८९ मध्ये, बहमनी राज्याचीच शकलें झाली व लमानांची सत्ता आणखीच क्षीण झाली.

संयुक्त महाराष्ट्र

मुसलमान राज्यक्रयामार्गाल ही भाऊबंदकी कर्षांच यांबली नाहीं, किंबहुना तिचाच फायदा घेऊन विजनगरच्या रामराजाला आपल्या राज्याचा विस्तार करता आला. सन १५४३ पासून १५६६ पर्यंत निजामशाही व कुतुबशाही विरुद्ध विजापूरच्या आदिलशाहीचा पक्ष घेऊन रामराजांचे राजकारण चालू होते. कुतुबशाही मध्येच पुढे गादीसाठी भाड्यां लागली तेव्हा इनाहिमला हाताशी धरून रामराजांनी त्याला गादीवर बसविले. कांहीं वर्षांनी मुसलमान राजांची रामराजा विरुद्ध एकजूट झाली व तालिके टक्या लढाईत रामराजाचा अंत झाला. परंतु त्या लढाईलाहि धार्मिक युद्धाचे स्वरूप मुळांच नव्हते. दोन्ही बाजुश हिंदू व मुसलमान सरदार व शिपाई होते. मुसलमान राजांच्या सैन्यातील शिवाजी काटे, केरोजी भोसले व बसवाजी हे मोठे सरदार व रामराजाकडील मिरिया जमादार व जेज अली हे सरदार त्या लढाईत मेल्याचे नमूद आहे. शिवाजीच्या आरमाराचा प्रमुख दौलतखान व पेशव्याच्या तोफखान्याचा मुख्य इनाहिमखान हे जसे अखेरपर्यंत स्वामिनिष्ठ व राज्यनिष्ठ होते त्याचप्रमाणे हे जुने सरदारहि आपल्या परधर्मीय धन्यांची इमानांनी व प्राणार्पूनही सेवा करीत होते, असे स्पष्ट दिसते.

बदमती राज्याची स्थापना व त्या राज्याचे तुकडे पडून त्यांत चाललेली भाऊबंदकी यामुळे प्रथम विजयनगरच्या राज्याला बलिष्ठ होती आले व पुढे निजामशाहीच्या आसऱ्याने शहाजीला स्वतःच्या राज्याचे, म्हणजे स्वराज्याचे, मनसुबे रचतां आले. याच प्रकाराचा पहिल्या बाजोरावाच्या उत्तरेकडील मोदिमांभ्या वेळी पुनरावृत्ति झाली. सन १७३७ मध्ये बाजोरावाने दिल्लीच्या वेशीवर धडक देऊन उत्तरेमध्ये मराठ्यांचा दरारा बसविला व नंतर खाली उतरून भोपाळच्या लढाईत निजामाचा पराभव केला. या दोन कामगिऱ्या पार पाडतांना बाजोरावाच्या अंगचा मुसद्दीपणा व घडाडांचे कुशल सेनानायकत्व दिसून आले, परंतु दिल्लीकर मुसलमान व निजाम यांच्यातील चालत आलेले हाडवेर हे त्याच्या यशाचे एक मोठे कारण होते, हे विसरून चालणार नाही. पातशाहा, खानझैरान तसेच सवाई जयसिंग यांचा एक तट व

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

खान वैगेरे सरदारांचा निजामाला अनुकूल असलेला दुसरा गट अशी फाटा-दिशाला होती. बाजीराव उत्तरेत जाऊन पातशाहाला खिळखिळी करील तर ज्व, उलठ या साहसांत मराठ्यांना ठोकर बसली तरी आपल्या फायद्याचेच, असा हिशोब करून निजाम स्वस्थ राहिला. पाठावर एवढा प्रबळ शत्रू ठेवून पर्यंत भरारी मारण्याचे धाडस करतांना बाजीरावालाहि कल्पना होतीच की, ताम असा तटस्थ राहिल, मल्हाररावाचा दुभावांत पराभव झाला व सादत-दाक्षिणाचा वाट अडवून उभा राहिला तरी देखील बाजीरावाने बेधडक गांठली याचे कारण दाक्षिणेत निजाम तटस्थ राहिल असा त्याला भरवसा झाला. सादतखानाला विरोध करणारा खानडौरान व पातशाहा याचा गट दिशितच आहे. तोसुद्धा आपल्याविरुद्ध निकराने लढणार नाही हा त्याचा अजिह खरा ठरला, नंतर दिल्लीतून परततांना भोपाळच्या लढाईत त्याने निजामाला कोंडून घरण्याचे धाडस केले, कारण “दिल्लीकडील लष्करी मदत निजामास पोचू न देण्याची खबरदारी खानडौरान घेईल हें बाजीराव जाणून घेतला.”* सारांश, मुसलमानांतील या सर्व दुर्हीचा फायदा घेऊन दिल्लीकरांना निजामाला एककटे गांठून बाजीरावाने पराभूत केले, ज्या उत्तर-दाक्षिण वैराचा फायदा विजयनगरला, शहाजीला व शिवाजीला मिळाला तोच बाजीरावाला या प्रमाणावर मिळाला. यापुढेहि मराठ्यांनी त्याच दुर्हीच्या जोरावर सान्या स्थानांचे राज्य जवळजवळ जिंकले.

या उत्तर-दाक्षिण वैराची मराठ्यांच्या पराक्रमालाच उलठ भोंवणारी दुसरी पानिपतच्या लढाईच्या वेळी उबडकीस आली. दिल्लीकरांचे दाक्षिणचे दार जसे स्वतंत्र राजे व दिल्लीकरांचे वैरी बनले तसाच प्रकार पुढे पेशव्यांच्या परतेतील सुभेदारांच्या बाबतीत झाला. सत्तेचे मूळ केंद्र दिल्लीऐवजी दाक्षिणे-पुणे झाले, पण स्वतंत्र राज्ये फुटून निघण्याची परंपरा पूर्वाशारखीच कायम राहिली. मराठ्यांचे पानिपतच्या लढाईच्या आधीचे राजकारण व पराभवानंतरचे

* दत्तोपंत-आपटे-लेख-संग्रह, पान १३६.

संयुक्त महाराष्ट्र

राजकारण जमेस घेतलें तर दिसून येतें की महदारराव होळकर व सिंदे प्रभृति सरदार हा जणू काय “ उत्तरेकडोल मराठ्यांचा ” पक्ष बनला होता. त्यांचें आपसांतहि बनत नव्हतेंच, परंतु दक्षिणेतील पेशव्यांच्या राजकारणाशी त्यांच्या घोरणाचा धागा जुळेनासा झाला होता. याबाबतींत श्री. दत्तोपंत आपटे म्हणतातः

“ पंजाबपासून श्रीरंगपट्टणापर्यंत व बसईपासून मखमुदाबादपर्यंत जेव्हां मराठ्यांचा संचार होऊं लागला तेव्हां मध्यवर्ती सत्ता व स्थानिक सरदार यांच्यामधील सेव्यसेवकभावाचें नातें कमी पडलें व स्वयंनिर्गथाच्या तत्वास महार येऊं लागलें.”*

मराठ्यांच्यामध्ये जरी दक्षिणी व उत्तरी अशा राजकारणाचा उद्भव झाला तरी सन १७९५ पर्यंत मराठ्यांचा दरारा हिंदुस्थानभर कायम होता, याचें कारण श्री. आपटे यांनी दिलें आहे कीं “ मराठ्यांत मतभेद व भांडणें होती व ते स्वतःचें बळ वाढविण्यासाठी झटत तरी, तूलनात्मकदृष्टीने पाहूं गेल्यास रजपूत व मुसलमान यांच्यापेक्षा मराठ्यांच्या वागणुकींत ऐक्याची भावना बलवत्तर होती.” + अशा एकजुटीने वागणाऱ्या, एकभाषी व समानधर्मी मराठ्यांत देखील राष्ट्रीय एकात्मता नव्हती मग ती मुसलमान राजांत व सरदारांत कोठून असणार ? म्हणूनच ह्या एकंदर काळांत कर्तृत्वाला व महत्वाकांक्षेला राज्यलोभाचीच मुख्य प्रेरणा होती असा निष्कर्ष निघतो.

मराठी राज्य व मराठी बहुजनसमाज

शिवकालीन राज्यस्थापनेला राष्ट्रीयत्वाचें अधिष्ठान होतें या सिद्धान्ताला पोषक म्हणून आणखी युक्तिवाद केला जातो तो आतां विचारांत घेऊं. शिवकालीन राजकारणाच्या मार्गे बहुजनसमाजाची जागृती होती व त्याची राष्ट्रीयत्वाची भावना व सामर्थ्य स्वराज्य-स्थापनेला उपयोगी पडले असा तो युक्तिवाद

* वरील ग्रंथ, पान १७०.

+ वरील ग्रंथ, पान १७१, १७२.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

आहे. न्यायमूर्तींचे मत असेच आहे हे मागील उद्धृत उतान्यावरून दिसेल. संतांना उत्पन्न केलेल्या धर्मसुधारणेच्या व समतेच्या जाणीवेंतून राष्ट्रीय जागृति निर्माण झाली असे त्यांनी म्हटले आहे. याच युक्तिवादाचा अनुवाद समाजवादी श्री. लालजी पेंडसे यांनी अर्बोकडे केला आहे. शिवाजीने वतनसंस्थेवर प्रहार केला, त्यामुळे मराठा शेतकरी समाज शिवाजीच्या मार्गे उभा राहिला व स्वराज्य-संस्थापनेच्या कार्याला समाजकांतीचे रूप आले असे श्री. पेंडसे यांचे मत आहे. ते म्हणतात:

“ शिवाजीचा मुख्य लढा भिरासदार-वतनदार-विरोधी शेतकरीकांतीचा होता. या लढ्याला धार्मिक स्वरूप आले ते इस्लामी कायद्यामुळे आले.” +

न्यायमूर्तींना भागवतधर्माचे कार्यच क्रांतिकारक व लोकजागृतीला मुख्यतः उपकारक असे वाटत होते. उलट धर्मनिरपेक्ष शेतकरी-कांति हा शिवकांतीचा आरामा आहे असे श्री. पेंडसे यांना वाटते. पण, हा फरक अवघला तरी दोघांची मते परस्परांना पूरकच आहेत, कारण न्या. रानडे शिवकार्याला एका अर्थाने कांति समजतात तर श्री. पेंडसेहि दुसऱ्या तऱ्हेने पण कांतीच समजतात. प्रॉटेस्टंट धर्माने व लोकसत्ताक क्रांतिवादाने युरोपांत जुन्या मध्ययुगीन राजसत्तांना मूठमाती दिली व इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी इत्यादि नवी भांडवलदारी राष्ट्र उदयाला आली. तशी कांति शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेमुळे झाली, असा न्या. रानडे यांच्या विवेचनाचा कल आहे; आधुनिक युरोपांत इंग्लंड, जर्मनी वगैरे राष्ट्रांतल शेतकऱ्यांनी तेथील सरंजामदारी वर्गाविरुद्ध जी बंडे केली, त्यासारखी शेतकरी वर्गाची उठावणी शिवकालांत झाली असे श्री. पेंडसे यांचे मत आहे. “ शिवाजी” या प्रसिद्ध चरित्रग्रंथाचे लेखक डॉ. बाळकृष्ण यांचेहि मत श्री. पेंडसे यांच्या मताला पोषक आहे.

या सर्वांच्या प्रतिपादनामध्ये एक महत्त्वाची गोष्ट गृहीत धरलेली आहे ती

+ ‘ धर्म को कांति !’, पान ५५.

संयुक्त महाराष्ट्र

अशी की शिवाजीच्या नेतृत्वाखाली मराठी बहुजनसमाजाने स्वराज्य-स्थापना केली व तसे करताना मध्ययुगीन वतनदारीशी व एकंदर समाज-व्यवस्थेशी सामना दिला.

न्यायमूर्तीनी व श्री. पेंडसे यांनी गृहीत धरलेली ही गोष्ट नीट तपासणे जरूर आहे. शिवकालीन स्वराज्यस्थापनेमध्ये बहुजनसमाजाचा हात किती होता, हे पाहण्यासाठी त्यावेळची राजसत्ता, वतनसंस्था व ग्राम-संस्था या तीन सामाजिक संस्थांचा परस्परसंबंध नीट पाहिला पाहिजे.

शिवकालाच्याही पूर्वीपासून हजारों वर्षे चालत आलेली भारतीय समाज-रचना खालील तीन संस्थांवर आधारलेली होता :

- (१) राजसत्ता: ही कमीअधिक प्रबळ व समाजाच्या दृष्टीने निरंकुश असे.
- (२) वतनसंस्था: ही शाश्वत देशाधिकाऱ्यांची, ग्रामाधिकाऱ्यांची व गांवकामगारांची संस्था होती. ती राजसत्तेपासून अलग व स्वतंत्र होती.
- (३) ग्रामसंस्था: जमीनीची मालकी काही ठिकाणी सामायिक असे किंवा काही वेळी शेतकरी कुटुंबाकडे असे. तसेच, गांवावरील सरकारी पट्टी सामुदायिक असे किंवा प्रत्येक कुटुंबावर विभागलेली असे. हे फरक असले तरी ग्रामसंस्थामात्र सर्व दूर होतीच. गावपंचायत ही गांवाच्या आर्थिक व इतरही सर्व व्यवस्थेचे काम पाही व सर्व गावकऱ्यांच्या वतनि देशमुखांशी व राजांशी व्यवहार करी. वतनसंस्था व ग्रामसंस्था यांचा संबंध शाश्वत होता.

राजसत्ता, वतनसंस्था व ग्रामसंस्था या तीन संस्थांमध्ये समाजातील राजकीय शक्ति अशी विभागली गेली होती की प्रत्येक संस्था स्थिर व अभेद अशी बनली होती, तसेच या संस्था परस्परावलंबी होत्या परंतु एकमेकांना नेस्तनाबूद

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

गाचे सामर्थ्य यापैकी एकाहि संस्थेत नव्हते. त्यामुळे समाज स्थिरावलेला व ज्या कांहीं घडामोडी होत त्या बरील तीन संस्थांना मुळा-
न धक्का न देतां घडत, आतां यापैकी एकेका संस्थेचे स्वरूप थोडक्यांत

राजसत्तेचे स्वरूप

राजसत्ता वंशपरंपरेनें चाले, परंतु राजवराण्यांत दुबळा वारस निघाला
सेनापति किंवा शेजारचा राजा राज्य बळकावी, कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत
गाचीं सात भेदे सांगतांना राजा, अमात्य, कोश, दुर्ग वगैरे गोष्टींबरोबर
राजाचे महत्त्व सांगितले आहे. कारण राजसत्ता ही समाजाच्या पृष्ठभागावर
णाच्या वस्तुप्रमाणे होती व तिला कोष आणि मित्तराजांची मदत अशा
वरच तगून राहणे शक्य होते. या उपन्या व तरंगत्या राजसत्तेला कोषाचे
ती महत्त्व वाढत होते हे दाखविणारा एक जुना लेख श्री. राजवाडे यांनी
हिंकावतीच्या बखरी 'च्या प्रस्तावनेत दिला आहे, (पान १०१ पहा).
तीय समाजसागराच्या पृष्ठभागावर अशा असंख्य राजसत्तारूप ओढण्यांची
साखळी तरंगत असे. यापैकी एखादा राजा प्रबळ व्हावा व त्यानें बऱ्याच
राी राजांना मांडलीक बनवावे; उलट, अशा एखाद्या साम्राज्य-सत्तेचे सुभे-
च मांडलीक राजांइतके प्रबळ व्हावेत आणि त्या मध्यवर्ति सत्तेविरुद्ध या
मिलिकानीं बंड करून स्वतंत्र राजे म्हणून नांवू लागवे, असा अखंड प्रकार
कानुसतके चाले होता.

राजसत्तेच्या ह्या कमालीच्या उपरेपणाचे जुन्या काव्यांत सहजगत्या
हेले एक वर्णन असे :

परि रावो पहुडलिया सुखे

जैसा देशीचा व्यापारु न ठके

प्रजा आपुलाखेनि अभिलखे

करीतचि असती ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ८ ओ. १८५

संयुक्त महाराष्ट्र

अशी की शिवाजीच्या नेतृत्वाखाली मराठी बहुजनसमाजांने स्वराज्य-स्थापना केली व तसे करतांना मध्ययुगीन वतनदारीशी व एकंदर समाज-व्यवस्थेशी सामना दिला.

न्यायमूर्तीनी व श्री. पेंढसे यांनी गृहीत धरलेली ही गोष्ट नाट तपासणे जरूर आहे. शिवकालीन स्वराज्यस्थापनेमध्ये बहुजनसमाजाचा हात किती होता, हे पाहण्यासाठी त्यावेळची राजसत्ता, वतनसंस्था व ग्राम-संस्था या तीन सामाजिक संस्थांचा परस्परसंबंध नाट पाहिला पाहिजे.

शिवकालाच्याहि पूर्वीपासून हजारों वर्षे चालत आलेली भारतीय समाज-रचना खालील तीन संस्थांवर आधारलेली होता :

- (१) राजसत्ता: ही कमीअधिक प्रबळ व समाजाच्या दृष्टीने निरंकुश असे.
- (२) वतनसंस्था: ही शाश्वत देशाधिकार्यांची, ग्रामाधिकार्यांची व गांवकामगारांची संस्था होती. ती राजसत्तेपासून अलग व स्वतंत्र होती.
- (३) ग्रामसंस्था: जमीनीची मालकी काही ठिकाणी सामायिक असे किंवा काही वेळी शेतकरी कुटुंबांकडे असे. तसेच, गांवावरील सरकारी पट्टी सामुदायिक असे किंवा प्रत्येक कुटुंबावर विभागलेली असे. हे फरक असले तरी ग्रामसंस्थामात्र सर्व दूर होतीच. गांवपंचायत ही गांवाच्या आर्थिक व इतरहि सर्व व्यवस्थेचे काम पाही व सर्व गांवकऱ्यांच्या वतने देशमुखांशी व राजांशी व्यवहार करी. वतनसंस्था व ग्रामसंस्था यांचा संबंध शाश्वत होता.

राजसत्ता, वतनसंस्था व ग्रामसंस्था या तीन संस्थांमध्ये समाजातील राजकीय शक्ति अशी विभागली गेली होती की प्रत्येक संस्था स्थिर व अमेळ अशी बनली होती, तसेच या संस्था परस्परावलंबी होत्या परंतु एकमेकींना नेस्तनाबूद

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

करण्याचें सामर्थ्य यापैकी एकाहि संस्थेंत नव्हतें. त्यामुळें समाज स्थिरावलेला होता व ज्या काही बडामोडी होत त्या बरोल तीन संस्थांना मुळापासून धक्का न देता बडत. आतां यापैकी एकेका संस्थेचें स्वरूप थोडक्यांत पाहूं.

राजसत्तेचें स्वरूप

राजसत्ता वंशपरंपरेनें चाले, परंतु राजवराण्यांत दुबळा वारस निघाला की सेनापति किंवा सेजारचा राजा राज्य बळकावी. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत राज्याची सात अंगे सांगतांना राजा, अमात्य, कोश, दुर्ग वगैरे गोष्टींबरोबर मित्रराजाचें महत्त्व सांगितलें आहे. कारण राजसत्ता ही समाजाच्या पृष्ठभागावर तरंगण्याच्या वस्तुप्रमाणें होती व तिला कोष आणि मित्रराजांचा मदत अशा गोष्टींवरच तगून राहणें शक्य होतें. या उपच्या व तरंगत्या राजसत्तेला कोषाचें किती महत्त्व वाटत होतें हे दाखविणारा एक जुना लेख श्री. राजवाडे यांनी “महिकावतीच्या बखरी”च्या प्रस्तावनेंत दिला आहे, (पान १०१ पहा). भारतीय समाजसागराच्या पृष्ठभागावर अशा असंख्य राजसत्तारूप ओढक्यांची एक सांखळी तरंगत असे. यापैकी एखादा राजा प्रबळ व्हावा व त्यानें बऱ्याच शेजारी राजांना मांडलीक बनवावें; उलट, अशा एखाद्या साम्राज्य-सत्तेचें सुभेदारच मांडलीक राजांइतके प्रबळ व्हावेत आणि त्या मध्यवर्ती सत्तेविरुद्ध या मांडलिकांनीं बंड करून स्वतंत्र राजे म्हणून नांदूं लागायें, असा अखंड प्रकार शतकाजुसतकें चालूं होता.

राजसत्तेच्या ह्या कमालीच्या उपरेपणाचें जुन्या काळांत सहजगत्या आलेलें एक वर्णन असं :

परि रावो पटुडलिया सुले

ऐसा देशीचा व्यापारू न ठके

प्रजा आपुलाकेनि अभिलाखे

करीतचि असती ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ८ ओ. १८५

संयुक्त महाराष्ट्र

राजसत्तेचे हे तरंगते स्वरूप श्री. राजवाडे यानींही आपल्या प्रभावी भाषेत वर्णन केले आहे. (“महिकावतीची बखर”, प्रस्तावना, पाने ९२ ते १०६ पहा.)

या राजसत्तेकडे राज्यातील भूमीची मालकी एका अर्थाने होती कारण राजा हा सर्व हद्दीनें निरंकुश सत्ताधारी व ‘भूपति’ होता, व आधुनिक अर्थाने स्वाच्यावर सनदशीरपणाचे बंधन कोणजेच नव्हते. “राजाने मारले तर क्रियाद क्रोणाकडे न्यावयाची ?” असा अगतिकपणाच जनसमाजाच्या नशिबी होता. परंतु आधुनिक अर्थाने जसे राजाला बंधन नव्हते तसेच आधुनिक काळात जो जमीनीच्या मालकीहक्काचा अर्थ व उपभोग शक्य असतो तोही त्या भूपतीला शक्य नव्हता. जमीनीची खरेदीविक्री करण्याची शक्यता तेव्हा नव्हती, कारण ग्रामसंस्था व वतनसंस्था प्रबल असल्यामुळे जमीनीच्या शाश्वत मालकीहक्कात फरसदल करून ते अंमलात आणण्याची कुवत व शाश्वती राजघराण्यांना नव्हती. राजेलोक फक्त इनामे, जहागिरी, किंवा संरंजाम देता; याचा अर्थ फक्त आपल्याला मिळणाऱ्या करांची रकम ब्राह्मणाला किंवा सेनाधिकाऱ्याला देऊन टाकीत.

इनामदार व संरंजामदारही* राजाईतेकेच ठपरे होते. जहागिरी थाव्यात व काढून घ्याव्यात, असा प्रकार राजाच्या लहरीप्रमाणे चालू शके; उलट, कर्तृत्ववान पुरुषाला जहागिरीची वाड करीत राजा बतणे शक्य असे. एकाच सरदाराला वेगवेगळ्या दोन राजांकडून, किंवाहुना आपसांत बैर असणाऱ्या राजांकडूनही, जहागिरी मिळविता येत. या जहागिरीच्या जोरावर पदरी सैन्य ठेऊन राज्य स्थापणे व जहागिरीच्या विस्तारातून राज्यस्थापना व राज्यविस्तार करणे शक्य होई.

* ‘संरंजामदारी’ या संज्ञेबद्दल एक स्पष्टीकरण येथे जरूर आहे. युरोपीतील मध्ययुगीन समाजालाहि ‘संरंजामदारी’ वर आधारलेला समाज न्दृणतात. परंतु तिकच्या “फ्यूदेल लॉडे” व इकडील जहागिरदार, तसाच

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

होच महत्वाकांक्षा शहाजीसारख्या कर्तृत्ववान जहागिदारांत उद्भवली व शहाजीनेच स्वराज्यस्थापनेचा व्यूह मांडला. शिवाजी लहान बारा वर्षांचा असतानाच आपल्या जहागिरीतील कर्नात भावळचा भाग शहाजीने त्याला पोटमांकासा करून दिला व त्यावेळींच स्वतंत्र राजमुद्रा(हि) करून दिली. + पेशवे, सुरभीस, डबरी वगैरे अधिकारी त्याच्याबरोबर दिले व कांदोजी जेधे प्रथमि जबरदस्त देशमुख या स्वराज्याच्या मसलतींत वळवून घेतले. उत्तरेची मोगल सत्ता व दक्षिणेच्या पातशाह्या यांच्या बैरांत आपल्यासारख्या प्रबळ मराठा सरदाराला स्वराज्य स्थापणे शक्य होईल, ही दूरदृष्टि शहाजीला आली होती.

+ शिवचरित्रप्रदीप, पान २९८.

(मागिल पानावरून टीप चाखें)

वतनदार, यांच्यांत साम्य नाही. हिंदी सरंजामदार व वतनदार जमीनीचा मालक कधीच नव्हता. युरोपातील लॅंडमानत्र नेहमी मालक होता. या फरकामुळे हिंदी सरंजामदार राजाइतकाच उपरा राहिला, व तिकडे युरोपीय समाज मात्र मध्ययुगांतून बाहेर पडून राहिला. येथे राजसत्ता, वतनसंस्था व ग्रामसंस्था यांची तटबंधी अमेद्य ठरली, यांचे एक कारण जमीनीच्या मालकीसंबंधीचा हा फरक हे आहे. औरंगजेबाच्या वेळी इकडे आलेल्या बर्नीयर या प्रख्यात प्रवासी लेखकाच्याहि लक्षांत हा फरक त्याला होता. (“ ट्रेव्हल्स इन् दी मोगल एम्पायर ”, पान ६५ पहा). जमीनींत उत्पन्न होणारे धान्य हीच त्या युगातील समाजाची मोठी संपत्ति होती. जमिनीवरील मालकीहक्काच्या बाबतींत भारतीय मध्ययुगीय समाज व युरोपीय मध्ययुगीन समाज यांच्यांत केवढे महदंतर होते याची अशी जाणीव करून घेतल्यास “ सरंजामदारी युग ” हे विशेषण दोन्ही समाजांना लावण्याने केवढा गोंधळ उडत आहे, तें कळेल. बरबर पाहतां पारिभाषिक संज्ञेचा हा फ्रॅग वाटतो, पण वस्तुतः त्याच्या पोटी ऐतिहासिक बिल्डिषणांत तत्सतः महत्त्वाचा ठरणारा एक “ वाद ” आहे. पंतु प्रस्तुत ठिकाणी एवढे त्रोटक स्पष्टीकरण करूनच भागविणे जरूर आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र

स्वराज्यस्थापनेची इमारत ही अशी जहागिरीच्या पायावर रचली गेली होती. "जहागीर हा स्वराज्याचा पाया दादोजीने ठरवून टाकला होता" असे श्री.पेंडसे यांनीही याबाबतीत म्हटले आहे, ("धर्म की क्रांति?", पान २८). परंतु, 'जहागीर' या संस्थेचीच 'स्वराज्य' ही एक वाढविलेली आवृत्ति आहे, हे त्यांनी ओळखलेले नाही. जहागिरीस त्यावेळी 'राज्य' हा शब्दही लावत. जहागिरदार हा राजाचा मांडलीक असे, मोकासदारासारखा नोकर नसे, म्हणजेच जहागिरदारी ही स्वयंनिर्णित व राजसत्तेसारखीच सत्ता होती. (श्री. शं. न. जोशी याचा लेख, शिव-चरित्र-निबंधावली, पाने १३० ते १३७ पदा.)

जहागिरदारी किंवा मनसबदारी या संस्थेबद्दल श्री. पेंडसे यांनी असे म्हटले आहे की ती संस्था प्रथम मुसलमानांनी सुरू केली. त्यांचे म्हणणे असे की मुसलमान येण्यापूर्वी आपल्याकडे फक्त स्वायत्त ग्रामसंस्था होती, परंतु कुराणप्रणीत कायद्याप्रमाणे जमीन व धान्यकोठारें राजाच्या मालकीची ठरली व यांतच असंतोषाचा पाया घातला गेला. लवकरच "मनसबदारीची स्फोटक बांडगुळे या बीजाला फुटली", ("धर्म की क्रांति?", पान २४). श्री. पेंडसे यांच्या मते, अहमदशहाने मनसबदारीच्या संस्थेला पुढे आणली व तिच्याविरुद्ध खंडकरी शेतकऱ्यांचे बंड होणे साहाजिक होते. शिवाजीने त्या बांबाला चेतना दिली व तिचा तो पुढारी बनला, असे ते मानतात.

वरील एकंदर कल्पना मुळापासूनच चुक आहे, कारण ग्रामसंस्था व वतनसंस्था यांच्याइतकीच राजसत्ता व तिचे सरंजामी सरदार ही संस्थाही प्राचीन व भारतीय आहे. मुसलमानांनी त्या प्राचीन संस्थेत ढवळाढवळ न करता तीच चालू ठेवली. सुसवातीला त्याच्या पातशहाने सरदार नुसते लष्करी नोकरांसारखे असत हे महंमद कासीम व मलिक काफूर यांच्या उदाहरणांवरून दिसते, पण लवकरच येथील सामाजिक व राजकीय संस्थांशी त्यांना मिळवून घ्यावे लागले व त्यांच्या सुभेदारांना येथील सरदारांचे स्थान मिळाले. शिवाजीने व नंतरच्या मराठ्यांनी ही पद्धती चालूच ठेवली. राज्यविस्तार मोठा झाला की

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

मनसबदारीशिवाय चालणेच त्याकाळी शक्य नव्हते. श्री. निळकंठशास्त्री यांनी "चोल साम्राज्या" विषयाच्या आपल्या ग्रंथात असे म्हटले आहे की 'नायकतन' किंवा 'नायनकर' पद्धति या नावाने जहागीर पद्धति प्राचीन चोलांच्या वेळीही होती. *

जहागिरदारीच्या संस्थेचे प्राचीनत्व डॉ. चतर्जी + यांनी लिहिलेल्या एका लेखावरून सूचित होते. अशोकाच्या वेळी पिंगल हा 'राजा' व 'तुपास्प' हा 'राष्ट्रीय' एकाच वेळी सौराष्ट्रावर 'राज्य' करीत होते. या घटनेचे विवेचन करताना 'राजा' व 'राष्ट्रीय' यांच्या दर्जाबद्दल त्यांनी बरीच चर्चा केली आहे. पिंगल हा जहागिरदार किंवा मांडलीक राजा असून तुपास्प हा सम्राटातर्फे नेमला गेलेला 'राष्ट्रीय' किंवा गव्हर्नर होता असे अनुमान त्यांच्या विवेचनावरून निघते. हे बरोबर ठरल्यास प्राचीन काळापासून ब्रिटिश अंमलापर्यंत भारतीय समाजव्यवस्थेतील या महत्त्वाच्या संस्थेचे सातत्य दिसून येईल.

राजाचे व सरंजामदारांचे करवसुलीचे काम करणारे मुलकी नोकर मामलतदार, मोकासदार, कर्मा सदर, मज्जेदार इत्यादि असत. त्यांनी शेतकऱ्यांकडून किंवा गांवांकडून र्ष ६ आले असेल त्याप्रमाणे धान्यवसुली करावयाची असे. याबाबतीत ाडरमल, मालिकंवर वगैरे अधिकार्यांनी वसुलीचे नियम केले व राजाच्या कमीअधिक लोभीपणानुसार या नियमांची बरीवाईट अंमलबजावणी होत असे. दादोजी कोंडदेव यांनी पुणे प्रांतामध्ये वसुलीच्या या नियमांची चांगली अंमलबजावणी करून रयतेला सुराज्याचे सुख दिले, व त्यामुळेच भोसले, जेधे प्रभृति जहागिरदार व वतनदार यांनी राज्यस्थापनेसाठी उठाव करतांच मावळीही त्यांच्यामार्गे उभे राहिले.

* "चोलाज", पान ६९३.

+ डॉ. वी. आर भांडारकर कॉमॉन्वेन्शन व्हाल्यूम, "एसे ऑन पिंगल", पान ३३८.

संयुक्त महाराष्ट्र

वतन-संस्थेचें स्वरूप

राजा, जहागिरदार व राजाचे लष्करी व मुलकी अधिकारी या सर्वांना मिळून आपण राजसत्ता ही संस्था समजुं. तिचे उपरें स्वरूप आपण आतापर्यंत पाहिलें. तिचा ग्रामसंस्थेशी संबंध सरळ न येतां वतनदारांच्या मार्फत येत असे ही दुसरी महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. हे वतनदार म्हणजे देशमुख देशपांडे यांच्यासारखे प्रबळ पुढारी असत. वतनसंस्थेमध्ये गांवपाटील व गांवचे बळतेदार यांचाहि समावेश होतो. वतनसंस्थेची वंशपरंपरेची पद्धति व ग्राम-संस्थेशी तिचा असलेला अभेद्य संबंध लक्षांत घेतां ती अतिप्राचीन संस्था आहे, हे उघड दिसतें. 'देशमुख' ही पदवीच या वतनदारांचे प्राचीनत्व दर्शवितें. 'देसाई', 'पालेगार', 'ओडियार' अशा नावानें हे वतनदार सर्व दक्षिण हिंदुस्थानभर पसरलेलें दिसतात.

वतनसंस्थेच्या प्राचीनत्वाबद्दल रा. राजवाडे यांचें मत असे आहे कीं महाराष्ट्राच्या मूळ वसाहतकालादरती ही संस्था जुनी आहे. (रा. मा. विलासचंपू, पान १८१) तसेच 'राष्ट्रकूट साम्राज्याचा इतिहास' या पुस्तकांत डॉ. अळतेकर यांनीं राष्ट्रकूटांच्या काळातील संस्थांचें वर्णन दिलें आहे. राष्ट्रपति, विषयपति, भोगपति हे राजाचे अधिकारी असत, " त्यांच्या जोडीला देशपांडे, देशमुख यांच्यासारखें वंशपरंपरेनें काम करणारे लोकपक्षामधील अधिकारी असत, " असें त्यांचें मत आहे, (पान ७५ पहा). वतनदारांना राजाचे नोकर न समजतां " लोकपक्षाचे अधिकारी " ही पदवी डॉ. अळतेकर यांनीं दिली आहे, हे लक्षांत घेण्यासारखें आहे. दुसऱ्या कांहीं लेखकांच्या लिखाणांत 'वतने' व 'सरंजाम' यांच्यातील फरक स्पष्ट मानलेला दिसत नाहीं, उदाहरणार्थ 'मराठे व इंग्रज' या रा. केळकर यांच्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत इतिहासार्थ खेर यांनीं " वतनें म्हणजे लष्करी सरंजामच नव्हेत काय ? " असा प्रश्न केला आहे, (पान १५ पहा). वतनदार व सरंजामदार यांच्यातील फरक रा. राजवाडे यांनीं मात्र ठिकठिकाणीं स्पष्ट केला आहे. (उदा. रा. मा. विलासचंपू, पान १०५ पहा).

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

वतनदारीबद्दल शिवाजीची धृति काय होती ? या प्रश्नाचें उत्तर आतां पाहूं. श्री. पेंढसे या बाबतींत असें म्हणतात कीं, शिवाजी वतनदार वर्गाच्या विरुद्ध होता व त्यानें वंशपरंपरा वतनें कोणाला दिलीं नाहींत. ('धर्म कीं क्रांति', पान ५३). वस्तुस्थिति मात्र अशी आहे कीं, वतनदारी ही संस्थाच वंशपरंपरेवर भक्कम उभी असल्यानें वतनें नव्यानें देण्याची वेळ राजाला येतच नसे. तसेंच शिवाजीराजांचें झालें. त्यांनीं वतनें दिलीं नाहींत आणि चालत आलेली वतनदारी नष्ट करण्याचेहि त्यांच्या मनांत कधीं आलें नाहीं. मराठी राज्यांत वतनसंस्था अगदीं दृढमूळ होती व समाजाच्या अगदीं अंगवळणीं पडलेली होती. इतकेंच नव्हे तर जहागिरदारीपेक्षा वतनांचा मान शिवकाळांत मोठा होता व म्हणून वतनाचा लोभहि मोठा होता. खुद्द भोसले घराण्यांतील शहाजी, शिवाजी, संभाजी व राजाराम या चार छत्रपतींनीं मसूर व कऱ्हाडच्या देशमुखी वतनासाठीं सारखी धडपड केली व तसें करतांना त्या वतनाच्या मूळ मालकांच्या घराण्यांतील काहीं पुरुषांचे प्राणदेखील घेतले, यावरून वतनांचें त्या काळांतील महत्त्व लक्षांत येईल.

अशाच तऱ्हेनें, शाहूनेंहि पिसाळ घराण्याकडे वंशपरंपरा असलेली बाईची देशमुखी घशांत घातली. मोरोपंत पिंगळे, रामचंद्रपंत अमात्य प्रभृति शिवाजीच्या अष्टप्रधानांनाहि वतनांचा हा लोभ अनावर होताच. अमात्यांनीं रचलेल्या आज्ञापत्रांत देशमुखांना "स्वल्प परंतु स्वतंत्र देशनायकच" असें गौरविलें आहे व त्यावरून वतनाच्या लोभाचें मूळ उघडकीस येते. "देशांत मुलकाचे पाटील, कुलकर्णी व देशमुख यांचें हातीं कुलरयत" असें समासदाच्या बखरींत म्हटलें आहे. तेव्हां उपन्या राजांना, जहागिरदारांना किंवा अष्टप्रधानांना वतनदारीचे शाश्वत अधिकार श्रेष्ठ वाटावे यांत नवल नाहीं. यासंबंधीचें उत्तम व तपशीलवार विवरण श्री. शं. ना. जोशी यांच्या पुढील लेखांत आढळतें, व तें मला पूर्णतः मार्गदर्शक झालें आहे. 'शिवकालीन व शिवोत्तरकालीन वतनें'

संयुक्त महाराष्ट्र

जहागिरी' ('प्राथमिक शिक्षण' वर्ष १४, अंक ६ व ७), 'पाटिलकी वतन' (भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १३, अंक २), 'देशमुखी वतन' (वरील त्रैमासिक, वर्ष २४ अंक २).

एका देशमुखानेंच त्या वेळच्या राजसत्तेचा क्षणभंगुरपणा व उपरेपणा तुच्छ मानून देशमुखीचा गौरव पुढील शब्दांत केला, "पांडरीवरील शतं भीष्म होऊन गेले असतील, सातपांचशें वर्षे वतनांवरी नाहीं तो आजी वतनावरी उभा राहिला. ऐसी (काय) गोष्टी आहे ? वृत्तिवंत म्हणजे वतनदार हे येथील चिरस्थिर होत." (शिवचरित्र साहित्य, खंड ३ पान ६११). हीच गोष्ट पुढील घटनेवरून दिसून येते.

इ. स. १७१८ मध्ये एका देशमुखी वतनाविषयीचें भांडण तोडण्यासाठी सातारला सभा झाली. तिला शाहूमहाराजांचे अष्टप्रधान, १८३ अधिकारी, २७ सरदार मंडळी व अनेक देशमुख इजर होते. त्या सभेंत शाहूमहाराजांनीं वाईचे देशमुख म्हणून आपले स्थान देशमुखांमध्ये घेतलें, प्रधान व सरदार मंडळी यांत घेतलें नाहीं. खुद्द सातारला सभा होऊन ही गोष्ट घडली, कारण छत्रपतींना ' पांडरीवरील भीष्म ' होण्यापेक्षा ' काळीवरील शाश्वत देशमुख ' गौरवाचें वाटलें.

देशमुखीचें व पाटिलकीचें वतन, तसेंच गांवच्या बळतेदारांची बळती, यांचें इतकें महत्त्व असण्याचें कारण हीं वतनें शाश्वत होतीं. ग्रामसंस्थे-इतकींच हीं वतनें टिकाऊ होतीं व म्हणून औटघटकेच्या छत्रचामरापेक्षा लोकांना तीं मोलाचीं वाटत. तसें पाहिलें तर वतनदारांनाहि जमिनावर मालकी नव्हती. किंबहुना, त्यामुळेच युरोपांतील जमीनदारांप्रमाणें प्रबळ होणें व रयतेला गुलाम किंवा भूदास बनवून शेतकऱ्यांच्या श्रमावर गबर होणें देशमुखांना शक्य नव्हतें. सरदारांच्या महत्त्वाकांक्षेला जशी मर्यादा नव्हती तसें देशमुखांचें नव्हतें, परंतु देशमुखांची शाश्वती सरदाराला नव्हती, मिळून या दोन्ही संस्था ग्रामसंस्थेला चिरइन टाकण्याइतक्या बळावूं शकत नव्हत्या.

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

ज्या उलाढाली होत त्या फक्त जहागिरदारीमध्ये व राजसत्तेत होत. एखादा सरंजामदार बळावून स्वतःच्या होक्यावर राजछत्र धरी, पण पुन्हा तो धुळीला मिळे. या आल्यागेल्या जहागिरदारांशी व राजसत्तांशी वतनदार कधी नमून तर कधी चढेलपणाने वागत, पण काही झाले तरी तगून रहात. ग्रामसंस्थाहि अशाच चिबट व चिरंजीविच होत्या. भाग, पूर, मोठमोठे दुष्काळ किंवा जाळपोळ करणारे सैन्य या सर्व आपत्ति येत व जात. पण गावें बेचिराग झाली तरी संकट परतले की पुन्हा गांवांठाणावर पंचायत जमे व अगदी जुन्या पद्धतीने गाव जसेच्या तसे वसून चालू लागे.

ग्रामसंस्थेचे स्वरूप.

राजसत्ता व वतनसंस्था यांच्या बरोबरीची तिसरी संस्था म्हणजे वरील चिरंजीवि ग्रामसंस्था. या संस्थेचे गौरवपूर्ण वर्णन लोकांना आतां माहीत झाले आहे. एकच गोष्ट लक्षात ठेवली म्हणजे झाले की गांवांच्या एकंदर कारभारांत आधुनिक पद्धतीची लोकशाही किंवा सामुदायिक जीवन होतें असें मात्र नाहीं. सर्व वंशपरंपरेवर चालत असे व 'पंचायती'ना असलेले अधिकार आजच्या अर्थाने लोकशाही स्वरूपाचे नव्हते. 'पंचाईत करणे' या शब्दालाच जो अर्थ चिकटून बसला आहे त्यावरून पंचायतीची वागणूक बरेच वेळीं त्या काळाच्या न्यायालाहि सोडून असे. व गांवांतील पाटील व त्यांतल्यात्यांत सधन शेतकरी यांच्या मुठींत 'पंचायत' होती असें दिसून येतें.

अशा या ग्रामसंस्थेला वतनसंस्था व राजसत्ता यांच्याकडून उपसर्ग पोचे, परंतु ती नाहिशी होत नसे. बहुजनसमाजाचे आचारधर्म, जातिभेद, धार्मिक कल्पना, लोकभाषा व बाह्य वगैरे गोष्टी या ग्रामसंस्थेच्या कवचांतच सुखरूप रहात. उलट, देशमुख व जहागीरदार यांच्या मुसलमानांघारुष्या परधर्मीयांशी संबंध येताच धर्मांतरे घडूं लागल्याचे दिसून येते. राजकर्त्यांशी संबंध येऊन या बरिष्ठवर्गीय लोकांची भाषादि लोकभाषेपासून भ्रष्ट झालेली आढळते. पोषाख, भाषा व धर्म इत्यादि बाबतींत शिवकालीन जहागीरदार व देशमुख यांनी मुसलमानांचे

संयुक्त महाराष्ट्र

पुष्कळच अनुकरण केलें होतें, परंतु बहुजनसमाजमात्र परंपरागत भाषा, संस्कृति इत्यादि गोष्टींशीं अगदीं एकनिष्ठ राहिलेला आढळतो.

शिवकालीन स्वराज्यस्थापनेचें स्वरूप कोणचें होतें ? ती बहुजनसमाजाच्या जागृतीच्या बळावर केलेली राष्ट्रीय लोकसत्तावादी क्रांति किंवा शेतकरी-क्रांति होती कां ? यांचें उत्तर देण्यासाठीं शिवकालीन समाजांतील तीन मुख्य संस्थांचें स्वरूप आपण पाहिलें. त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो कीं त्या स्वराज्याचा उगम जहागिरदारांत होता. शिवकालीन स्वराज्यस्थापना शहाजीची जहागीर व कान्होजी जेधे यांच्यासारख्या 'जवरदस्त वतनदारांचा' पाठिंब्यावरच उभारली गेली व स्वराज्यस्थापनेच्या सुरवातीपासून जहागिरी व वतनें या पद्धति चालू होत्या. साम्राज्यविस्तारामुळें जहागिरीची प्रथाहि विस्तारली एवढेंच. स्थापन झालेलें 'स्वराज्य' हें 'सुराज्य' होतें, परंतु तें मराठ्यांचें राज्य नसून भोंसले कुळाचें राज्य होतें. 'तुझा तूं वाढवी राजा,' असें देवीच्या स्तवनांत समर्थानीं म्हटलें आहे. या राजाचें राज्य वाढलें म्हणजे वेदशास्त्रोक्त धर्माच्या आचरणाला, स्नानसंध्येला, उदंड क्षेत्र व मोकळीक मिळेल अशी समर्थीची अपेक्षा होती. या राज्याच्या गादीसाठीं पुढें जे तंटे झाले त्यावरूनहि 'स्वराज्याची' कल्पना मुळांतच कशी 'राज्य' या एकाच केंद्रावर खिळलेली होती, तें दिसून येईल.

स्वराज्यांतील भाषाशुद्धि

शिवाजीराजांनीं जी भाषाशुद्धि केली तिच्यावरूनहि शिवकार्याचें वरील स्वरूपच स्पष्ट होतें. 'अष्टप्रधानांना' फारशी नांवें रूढ होती त्या जागीं संस्कृत नांवें रूढ करण्याचें त्यांनीं ठरविलें. परंतु एवढ्या पुरतीहि भाषाशुद्धि करण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला नाहीं. खुद्द मुख्य प्रधानाचें 'पेशवा' हे फारशी नांव शिवाजीच्या वेळीं व नंतरहि रूढ राहिलें, यावरून भाषाशुद्धीची त्यावेळींच काय कदर झाली तें दिसतें. खरी गोष्ट अशी आहे कीं फारशी शब्द काढून संस्कृत शब्द गालण्याची कल्पनाहि नेटानें कोणीच अंमलांत आणली नाहीं. शिवकालीन व

मराठ्यांचा इतिहास व राष्ट्रीयत्व

जंतरच्या मराठी राजकारणी पुरुषांचा पत्रव्यवहार बहुजनसमाजाच्या मराठी भाषेत नसून फारशी शब्दांचा भरणा असलेल्या मराठीत आहे. यावरून उघड दिसते की सत्ताधारी मराठ्यांपैकी सर्वजणच पूर्णपणे फारशीच्या आहारात गेलेले होते, व राष्ट्रीय भावनेने मराठी भाषेची जोपासना करण्याचे त्यांच्या मनातहि आले नाही.

याच्याउलट, बहुजनसमाजाची भाषा पद्द! शिवाजीच्या राजकारणा-विषयी उदासीन असणारा तुकाराम असल मराठी भाषेत कवित्व करित होता व ज्ञानेश्वरांपासून ही शुद्ध मराठमोळा भाषेची परंपरा चालू होती व संत-काव्याने समृद्ध होत होती. या भाषेला राजाश्रयाची गरज व अपेक्षा नव्हती. मराठी स्वराज्य आले तरी बहुजनसमाजाच्या भाषेला विशेष आश्रय तो कोणचा मिळाला ? खुद्द शिवाजीने विद्यावृद्धीला उत्तेजन दिले ते कोणते ? तर गागाभट्टकडून कुमरिलभट्टांचा श्लोकवार्तिक ग्रंथ पुरा केला, 'राजव्यवहारकोश' रचविला, 'करणकौस्तुभ' नावाचा ज्योतिषग्रंथ करविला व व्रजभाषेत 'शिवभारत' रचविले. * हे चारही ग्रंथ मराठीत नाहीत. उलटपक्षी, ज्ञानेश्वरी किंवा इतर संतवाङ्मय किंवा महिकावतीच्या बखरीसारख्या बखरी यांना कोणच्याच मराठी राजांकडून खास राजाश्रय मिळाल्याचे दिसत नाही.

उपरो राजसत्ता व परंपरागत स्थिर ग्रामीण जीवन यांच्यातील विलगपणाच अंतर यावरून दिसते. सत्ताधारी व बहुजनसमाज यांच्या वेगवेगळ्या दोन पातळी-वर भिन्न दोन भाषा, वाङ्मय, आचारविचार इत्यादि असल्याने एकराष्ट्रीयत्वाला जरूर असणारा एकजिनसीपणा मध्ययुगीन मराठी समाजात उद्भवला नाही. तथा एकारमतेची निव्वळ पूर्वतयारी होऊन तेथे समाजाचा गाडा खुंदून राहिला होता, असा एकंदर निष्कर्ष काढणे मला आवश्यक वाटते.

“संयुक्त महाराष्ट्र”च्या चळवळीला राष्ट्रीयत्वाचे अधिष्ठान दवें. पण मध्ययुगीन मराठी इतिहासातील घडामोडींमध्ये या राष्ट्रीयत्वाची पूर्वतयारी

* शिवचरित्र प्रदीप, पान २२४.

संयुक्त महाराष्ट्र

असली तरी प्रत्यक्ष बैठक आढळत नाही. हे राष्ट्रीयत्व ब्रिटिश अंमलानंतरच्या काळात उदयास येत चालले असून या राष्ट्रीयत्वाला लोकसत्तात्मक व प्रगतिशील स्वरूप देणे, हे आजच्या मराठी समाजाचे कर्तव्य आहे. इतिहासातील घडामोडींचा चुकीचा अन्वयार्थ लागला तर मराठी साम्राज्याची किंवा हिंदु-राष्ट्रीयत्वाची पूर्वपरंपरा मराठी राष्ट्रीयत्वाला आहे, असा गैरसमज उत्पन्न होतो म्हणून मराठ्यांच्या इतिहास व आधुनिक राष्ट्रीयत्व यांचा संबंध इतक्या तपशीलवार रीतीने मी या प्रकरणात चर्चिला आहे. तो मागील सर्व प्रकरणांतील विवेचनास पूरक ठरेल असे मला वाटते.

महाविदर्भाचा प्रश्न

“ मध्यप्रांत व वन्हाड ” या नांवाचा सध्याचा प्रांत म्हणजे मुंबई, मद्रास वगैरे प्रांतांप्रमाणेच भिन्नभाषी लोकांना जबरदस्तीने एकत्र जखडून बनविलेला प्रांत आहे. सध्याच्या प्रांताच्या ९८००० चौ. मैल क्षेत्रफळापैकी ४५,००० चौ. मैल क्षेत्रफळाच्या भागांत मराठी लोकांची वसती आहे. एकंदर १,६८ लक्ष लोकसंख्येपैकी ७४ लक्ष लोक मराठी बोलणारे आहेत. या प्रांतांतील हिंदी व मराठी लोकांची आपसांतील चुरस सन १९२१ पासून चांगलीच तीव्र होत गेली आहे. मराठी व हिंदी विभागांतील लोकांना हि या प्रांताचे दोन स्वतंत्र प्रांत करून ही यादवी थांबवावी असे पूर्वीपासून वाटत आहे. सन १९२८ मध्ये हिंदी लोकांचा वेगळा “ महाकोशल ” नांवाचा प्रांत बनवावा अशी त्यांची मागणी नेहरू कमिटीने मान्य केली. परंतु ब्रिटिशांनी जुना प्रांतच कायम ठेवला. त्यामुळे व्यापार, शिक्षण, नोकऱ्या वगैरे सर्व बाबतींत हिंदी-मराठी वाद चांगलाच विकोपाळा गेल्याचे दृश्य आता दिसत आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र

आधींचे प्रयत्न सोडले तर मराठी विभागाच्या वेगळेपणासाठी महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे सन १९३८ च्या ऑक्टोबरमध्ये मध्य-प्रांतीय कायदेमंडळांत पास झालेला ठराव. या ठरावांत असे म्हटले आहे की मध्यप्रांतांतून मराठी लोकांचा विभाग वेगळा करून त्याला "महाविदर्भ" हें नांव द्यावें व त्याला स्वतंत्र "गव्हर्नरचा प्रांत" मानण्यांत यावें.

या ठरावानंतर श्री. बापूजी अणे, बॅ. देशमुख व डॉ. खरे प्रभृति पुढ्यांच्या प्रयत्नानें सर्वपक्षीय अशी "महाविदर्भ सभा" ता. १८ ऑगस्ट १९४० रोजी स्थापन झाली. या सभेचें कार्य चालू झालें त्याचवेळीं इकडे महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाची चळवळहि मूळ धरूं लागली होती. ता. २८ जानेवारी १९४० रोजी मुंबई येथे "संयुक्त महाराष्ट्र सभेची" स्थापना झाली होती. साहाजिकच, एकीकडे मध्यप्रांतीय राजकारणांत लढा देत असतां महाविदर्भ सभेला संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाशी आपला संबंध काय तें ठरविण्याची वेळ आली. मध्यप्रांतांतून वेगळा काढलेला "महाविदर्भ" प्रांत महाराष्ट्रांत सामील न होतां वेगळाच संसार घाटून राहिल असें म्हणणें त्यावेळीं महाविदर्भ सभेला शक्य होतें, पण सुरवातीपासून अशी सवत्या मुभ्याची भूमिका महाविदर्भाच्या पुढान्यांनीं घेतलेली आढळत नाहीं. उदाहरणार्थ, मुंबई येथील "संयुक्त महाराष्ट्र" सभेचें अध्यक्षस्थानच बॅ. रामराव देशमुख या महाविदर्भाय नेत्यानें स्वीकारलें होतें. आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत बॅ. रामराव यांनीं स्पष्ट म्हटलें की, "... तथापि या संघटनेचा (महाविदर्भ-सभेचा) अर्थ आम्हा वऱ्हाड नागपूरच्या महाराष्ट्रीयानां सर्व संलग्न महाराष्ट्राचें संयुक्तीकरण मान्य नाहीं असा जर कोणी लावात असतील तर ती त्यांची चूक

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

आहे असे मी विनदिकृत म्हणू शकतो. ” अत्यंत विकट परिस्थितीत अडकून पडलेल्या महाराष्ट्राच्या विविध भागांचे “एका झटक्यांत परीट-षडी थाटाचे एकीकरण ” अव्यवहार्य आहे असे सांगून त्यांनी असे सुचविले की, “संयुक्त महाराष्ट्रातील (१) महाविदर्भ, (२) मराठवाडा, (३) मध्यमहाराष्ट्र, (४) कोंकण व (५) मुंबई या पांच मुख्य उपप्रांतांना त्यांचे वैशिष्ट्य कायम ठेवता येईल व त्यांच्या स्थानिक अडचणींचा परिहार स्थानिक साधनांनीच मुख्यतः करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर पडेऊ अशा पद्धतीने या सभेचे कार्य एका प्रकारच्या छोट्या फेडरेशनच्या धर्तीवर सुसवातीपासून करण्यांत येणार आहे. ”

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीस महाविदर्भ सभेचा पाठिंबाच आहे ही गोष्ट सभेने ता. १८ ऑगस्ट १९४० रोजी वर्षा येथे पास केलेल्या एका ठरावांतहि दिसून येते. (ठराव ४ कलम ११ मध्ये ही भूमिका घेतलेली आहे.) “महाविदर्भाची रूपरेखा ” या श्री.मोहनी यांच्या पुस्तकांतहि अशीच भूमिका घेतली आहे की, “महाविदर्भ प्रांतरचना हे संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रांतीय एकीकरणाने ताबडतोब हाती घेण्यासारखे एक व्यावहारिक अंग आहे. ” (पान ४ पहा). “संयुक्त महाराष्ट्रा ”ची चळवळ व “महाविदर्भाची ” चळवळ यांच्यांत विरोध असण्याचे कारण वस्तुतः नाहीच व प्रत्यक्षांतहि नेत्यांच्या उद्दारांवरून तसा विरोध आढळत नाही. परंतु अशा तऱ्हेचा विरोध कोठे कोठे सुप्त व प्रगटहि आढळतो हे नाकारून चालणार नाही. उदाहरणार्थ, “मातृभूमि ” या प्रमुख वैदर्भीय पत्राच्या संपादिका सौ. प्रमिलाबाई ओक यांचे जळगांव येथील परिषदेतील उद्गार असे आहेत. “वऱ्हाडच्या जनतेचे शोषण होणार नाही अशा रीतीने जर संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण झाला तर वऱ्हाडातील भगिनींचा त्याला पाठिंबा राहिल. ” (अधिकृत अहवाल,

संयुक्त महाराष्ट्र

पान २८) या उद्गारांत जी अविश्वासाची व वेगळेपणाची भावना आहे तिच्यामुळेच श्री. देव, श्री. पोतदार व काहीं वैदभीय पुढारी यांच्यांत खटके उडण्याचे प्रसंग आले आहेत.

महाविदर्भ व महाराष्ट्र यांच्या परस्परसंबंधाचा प्रश्न यामुळे बराच अवघड झालेला होता व या प्रश्नाची नीट सोडवणूक होण्यावर संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे भविष्य बरेचसे अवलंबून होते. या प्रश्नाचे महत्त्व सर्वांनाच जाणवले असल्यामुळे याबाबतीत अकोल्याच्या, ता. ७-८-१९४७ च्या बैठकीत एक सर्वमान्य योजना निघू शकली ही सुदैवाची गोष्ट आहे.

अकोला येथे मान्य झालेला ठराव मार्गें सन १९४० मध्ये वॅ. रामराव यांनी सुचविलेल्या उपप्रांताच्या योजनेवर आधारलेला आहे, तो असाः—महाविदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्र असे दोन उपप्रांत भिन्न संयुक्तमहाराष्ट्र हा “गव्हर्नरचा प्रांत” होईल, प्रत्येक उपप्रांताला स्वतंत्र कायदेमंडळ व मंत्रिमंडळ राहिल व त्यांच्याकडे काहीं खाती सोंपविली जातील, या दोन उपप्रांतांशिवाय आणखी उपप्रांतहि बनविण्याचा अधिकार प्रांताकडे राहिल; प्रांताला एक गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नर असेल, तसेच प्रांतिक कायदेमंडळ व मंत्रिमंडळ राहिल. सर्व प्रांतांतील लोकसंख्येवरून संख्येच्या प्रमाणांत प्रतिनिधि निवडून प्रांतिक कायदेमंडळ बनविले जाईल व उपप्रांतिक मंडळासाठी वेगळ्या निवडणुका होतील. उपप्रांतांची वेगवेगळी हायकोर्टे असतील, परंतु विशिष्ट अधिकार असलेले एक प्रांतिक ट्रायब्यूनल राहिल. सर्व प्रांतांसाठी एकच पब्लिक सरव्हिस कमिशन असेल.

वरील ठरावांत उपप्रांताचा जो दर्जा मान्य केला आहे तो नीट लक्षांत घेता पाहिजे. उपप्रांतांना नी खाती व जे अधिकार देण्यांत येणार

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

आहेत त्यांचें स्वरूप स्थानिक व दैनंदिन राज्यकारभाराचें राहिले. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक शांतता व आरोग्य तसेच प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण वगैरे बाबी अशा स्वरूपाच्या आहेत. परंतु, मोठाली इरिगेशनची कामे, खाणी, शेतकीचें संशोधन कार्य व पिकांच्या बाबतीत जमिनीची वांटणी, व्यापार व औद्योगिक योजना, बेकारीचें निवारण व अशाच सामाजिक योजना वगैरे गोष्टी उपप्रांतिक राज्यकारभाराच्या आंवाक्यांतील नसून त्यांत प्रांतिक सत्तेनेच सर्व पाहिलें पाहिजे. अशी " प्रांतिक योजना " करणें महाराष्ट्राला शक्य आहे, कारण सर्व महाराष्ट्र हा नुसता भाषिकच नव्हे तर इतरहि सर्व दर्जांनी एकजिनसी आहे. " राजकीय एकात्मता " (पोलिटिकल होमोजिनिटी) ही कसोटी प्रथम लावून महाराष्ट्राला एकात्म समजणें जरूर आहे, व मग अशा एकात्म महाराष्ट्रांत दोन किंवा जास्त उपप्रांत पाडणें शक्य आहे, ही तात्त्विक भूमिका आपण विसरून चालणार नाही.

उपप्रांताच्या योजनेचा जरील पाया नीट लक्षांत घेण्यासाठी कोल्हापूर व मुंबई या संभाव्य उपप्रांतांचा विचार करूं. अकोल्याच्या बैठकीत महाराष्ट्रातील उपप्रांतांची योजना प्रा. घ. रा. गाडगीळ यांनी विस्तृतपणें मांडली. त्यांनी " कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ फेडरटिंग युनिटस् " या पत्रकांत शेवटी मुंबईच्या प्रभावर आपलें मत दिलें आहे, तें असें की, मुंबईसारख्या शहराला महाराष्ट्रापासून वेगळें तोडून त्याचा 'प्रांत' बनविणें चूक आहे. मोठमोठ्या शहरासाठी स्वायत्त अशा कॉरपोरेशन्स स्थापन करण्याची प्रथा आहे. तिचाच यथेहि अवलंब करावा. मुंबईचा वेगळा उपप्रांत बनविण्यासंबंधी मात्र त्यांनी आपलें अनुकूल मत दिलें आहे. सारांश, उपप्रांतांचा दर्जा मुंबईला दिल्याने मुंबई हा महाराष्ट्राचाच एक अवयव राहून तेथील दैनंदिन कारभारांत स्थानिक लोकांना स्वायत्तता मिळू

संयुक्त महाराष्ट्र

शक्ते. श्री. डाह्याभाई पटेलप्रभृति लोकांची मागणी मात्र अशा स्वायत्त-तेची नसून महाराष्ट्रापासून विलग व स्वतंत्र राहण्याची आहे, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

कोल्हापूर व शेजारचीं कांहीं संस्थानें यांना संयुक्तमहाराष्ट्रांत सामील कर्शा करावयाचीं हा नवा प्रश्न आहे. या संस्थानांतील राजसत्तेचा नाश न होतां जवळजवळ निरंकुश राजसत्ताक पद्धतीचीं हीं राज्यें महाराष्ट्रांत येत आहेत. यांनाहि उपप्रांतांचा दर्जा देणें आवश्यक होणार आहे. त्यांतल्यात्यांत सुदैवाची गोष्ट अशी की, महाराष्ट्रांत या राजसत्ताक उप-प्रांतांचें स्थान फार गौण राहणार आहे. उलट, केरळच्या संयुक्त राज्या-मध्ये पाहिलें तर तेथें कोचीन, त्रावणकोर व मलबार या तीन उपप्रांतांचा मिळून “संयुक्त केरळ” बनणार, व तेथील दोन राजसत्ताकांना मिळून एकंदर केरळवरच वरचष्मा ठेवणें सोपें होणार आहे. भाषावार लोकसमू-हांची संयुक्त राज्यें बनवावयाचीं ठरलीं की, आजच्या परिस्थितींत हा प्रश्न कसा उद्भवेल हे केरळ, कर्नाटक, गुजराथ वगैरे सर्व लोकसमू-हांच्या बाबतींत स्पष्ट दिसतें. केरळ, गुजराथ इत्यादि राज्यांना “उपसंघ” मानून या सर्वांचें संघराज्य म्हणजे हिंदी संघराज्य, असें प्रतिपादन डॉ. पट्टाभिसितारामय्या यांनी केलेलें आहे. (“सविता”, सितंबर १९४६, “प्रांती का पुनर्विभाजन” हा लेख पहा.) अशा या उपसंघांनाच आपण “संयुक्त” महाराष्ट्र, केरळ, गुजराथ म्हणत आहोंत. या उपसंघाचे घटक म्हणजेच उपप्रांत. आजचीं संस्थानें हीं अशा तऱ्हेनें, उपप्रांतांचें रूप घेऊन, नव्या प्रांतांमध्ये टिकून राहूं पाहतील. या भविष्यकालीन धोक्याकडे पाहून आपल्याला उपप्रांतांचा दर्जा व त्यांचें संयुक्त प्रांताशी (राष्ट्राशी) नातें नीट खंबीरपणानें व काटेकोरपणानें ठर-विलें पाहिजे.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

महाविदर्भसभेचा मध्यप्रांतीय राजकारणांतील लढा संपला व तेथून वेगळे निघता आले की, उपप्रांत म्हणून ताबडतोब संयुक्तमहाराष्ट्रांत सामील होता येईल व मग महाराष्ट्रापुढील लोकशाहीच्या विकासाचे व प्रगतीचे सर्व प्रश्न सर्वांना एकत्र बसून सोडवावे लागतील. आज त्या सहकार्यांचा पाया अकोला येथे घातला गेला आहे. परंतु, गोवें, मराठवाडा, कोल्हापूर वगैरे भावि उपप्रांतांचा व मुंबईचा प्रश्न आपल्यापुढे आहे. या सर्व विभागांतील जनतेमध्ये स्वायत्ततेसंबंधी जी आकांक्षा असेल ती पुरी झालीच पाहिजे, तेंच लोकशाहीला धरून आहे; पण स्वायत्ततेच्या नांवाखाली या विभागांतील संस्थानिक किंवा नवे मिरासदारवर्ग नुसती स्वतःची मिरास बाळगून ठेवू पाहतील, हा धोका लक्षांत ठेवला पाहिजे. तो धोका टाळण्याचा खरा मार्ग म्हणजे संयुक्तमहाराष्ट्राच्या लोकशाहीप्रधान ध्येयाचे व राज्याचे स्वरूप या सर्व विभागांतील शहरी व ग्रामीण जनतेत झपाट्याने समजावून दिले पाहिजे. हे कार्य सं. म. परिषदेकडून न झाले, तर अकोल्यास मान्य झालेल्या उपप्रांतयुक्त संयुक्त महाराष्ट्राच्या योजनेची फुटीरपणासुळे वाताहात होईल.

परिशिष्ट

महाराष्ट्रांतील अल्पसंख्याक

: २ :

एकात्म व एकराष्ट्रीय भारतीय राज्याचें ध्येय ज्या लोकांच्यापुढें होतें, आणि आजहि आहे, त्यांना अल्पसंख्याकाचा प्रश्न मोठा विकट वाटणें साहजिक आहे. अल्पसंख्याक जमाती राष्ट्रीय एकात्मतेला घातुक ठरतात असें त्यांना वाटतें. आज ब्रिटिशांनी लादलेल्या फाळणीमुळें तर अल्पसंख्याक लोकांचें अस्तित्व ही एक आपत्ति व धोका आहे असें अनेकजणांना वाटत आहे.

पण खरें पाहतां एखाद्या राष्ट्रांत अल्पसंख्याक लोक असणें हें त्या देशाचें सुदैव आहे. त्या राष्ट्राच्या संस्कृतीला त्यामुळें बहुविधपणा येतो. अल्पसंख्याक लोक मूळचे ज्या परराष्ट्रांतील असतील किंवा ज्या परकीय संस्कृतीतील असतील त्या राष्ट्रांशी व संस्कृतीशी बंधुभाव वाढविण्यास त्यामुळें मदत होते. तसेंच, राष्ट्रांतील अंतर्गत व्यवहार लोकसत्तेच्या पद्धतीनें कितपत चालले आहेत याचें मोजमाप करण्याचें तें एक साधन उपलब्ध होतें.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

महाराष्ट्रांतच पहा ! येथील अल्पसंख्याक लोकांचा मराठी समाजापासून वेगळेपणा आहे तो किती विविध प्रकारचा आहे ! मराठी बहुजनसमाजापेक्षा धर्माने अगदी वेगळे असे ख्रिश्चन व मुसलमान लोक आहेत; हिंदू जातिभेदामुळे ज्यांना एका अल्पसंख्य जमातीचे स्वरूप आले आहे असा महार समाज आहे; सह्याद्रीच्या जंगलांतला दीड लाख वारली समाज व असेच इतर वन्य समाज आहेत; मराठी राजांच्या सत्तेखालील ७ लक्ष कानडी समाज मूळ कर्नाटकात जाऊ शकला तरी महाराष्ट्रांत बराच कानडी समाज उरलेच; खानदेशमध्ये अहिराणी भाषिकांचा समाज मोठा आहे; तसाच कोंकणी भाषिकांचा प्रश्न आहे. या सर्व धार्मिक, भाषिक इत्यादि वेगळेपणाच्या जोडीला नागपूर, वऱ्हाड, गोंय व मराठवाडा येथील समाजांमध्ये वेगळ्या राजवटींमुळे आलेल्या तुटकपणाच्या व स्वायत्ततेच्या भावनेचा प्रश्न आहे.

शिवाय अल्पसंख्याक लोकांपैकी संख्येने अगदीच अल्प परंतु आर्थिक व राजकीय जीवनांत फार मोठे स्थान असलेले काही समाज आहेतच. गुजराथी, पारशी वगैरे लोकांचा प्रश्न या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.

या सर्व अल्पसंख्याक लोकांनी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय जीवनांत विविधपणा आणलेला आहे. तो टिकवावयास पाहिजे. एकजिनसीपणापेक्षाहि अशी विविधता राष्ट्राला जास्त बळकटी आणू शकते. तसेच या सर्व अल्पसंख्याक जमातीशी मराठी समाजाने योग्य वागणूक ठेवली तर महाराष्ट्राबाहेरील कानडी, गुजराथी वगैरे राष्ट्रीय लोकसमूहाशी व ख्रिश्चन, मुसलमान वगैरे धार्मिक लोकसमूहाशी स्नेह ठेवणे आपल्याला अगदी सुलभ होईल.

अल्पसंख्याकांच्या बाबतीत योग्य असे धोरण ठेवणे महाराष्ट्राला शक्य

संयुक्त महाराष्ट्र

होईल. पण त्यासाठी आधुनिक, लोकसत्तात्मक व धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रीयत्वाच्या पायावर “ संयुक्त महाराष्ट्रा ”ची उभारणी झाली पाहिजे. हें ध्येय उच्चारण्यास सोपें आहे, पण अंमलांत आणावयाचें म्हणजे स्वतःच्या पूर्वग्रहांची हकालपट्टी करणें जरूर आहे. शिवाय आपल्याच समाजांत लोकसत्तात्मक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद्याला विरोधी असे विचारप्रवाह व सामाजिक वर्ग आहेत. सतत व निकराचा मारा करून या विचारांचा पगडा नाहीसा केला पाहिजे.

अल्पसंख्याकांच्या बाबतीत लोकशाहीचें धोरण कोणचें हें जास्त विशद करणें व महाराष्ट्रांतील सर्व अल्पसंख्याकांच्या बाबतीत तपशीलवार विचार करणें जागेच्या अभावीं मला शक्य नाहीं. दौबळमानानें असें म्हणतां येईल कीं, या जमातींचा वेगळेपणा व वैशिष्ट्य टिकवून धरण्याची इष्टि लोकशाहीच्या अभिमान्याची असते, उलट त्यांचा वेगळेपणा नाहीसा करून त्यांना आपल्यासारखे बनविण्याची वृत्ति लोकशाहीच्या विरोधकांची असते. वेगळेपणा नाहीसा करण्यासाठीं जुद्धम केला नाहीं व हक्क-हक्क वेगळेपणाला संक्षेप देत गेलें तरी लोकशाहीच्या तत्त्वाची प्रतारणा होतेच. मुख्य तत्त्व असें कीं अल्पसंख्याकांचे शासक किंवा पालक बनण्याऐवजीं त्यांचे मित्र बनणें जरूर असतें आणि त्यांच्या स्वायत्त जीवनाची हमी राष्ट्रानें घ्यावी लागते.

दोन लक्ष अहिराणी भाषिकांचा प्रश्न घ्या. ही भाषा नाहीशी झाली व हे सर्व मराठी बोलूं लागले तर काय हरकत आहे ! त्यामुळे त्यांचे मराठी समाजाशी दळणवळण वाढेल व फायदाच होईल ! हा युक्तिवाद वरवर चांगला दिसतो, पण यांतच दडपशाहीच्या वृत्तीची बीजे नकळत लपलेली आहेत. उलट लोकसत्तावादी म्हणतील कीं, या विभागांतील

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

लोकांना आपली भाषाच बोलू घावी, तिचें वाङ्मय आज नाहीं तर उद्यां निर्माण होईल, सर्व शिक्षण लोकभाषेंतूनच द्यावें, वगैरे.

असाच कोंकणी भाषिकांचा प्रश्न आहे. यासंबंधीं अलीकडे जे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यावरून कोंकणविभागान्या स्वायत्ततेविषयीं तेथील भाषाभिमान्यांच्या मनांतील तळमळ दिसून येते. उदाहरणार्थ, श्री. विंजय हा लेखक म्हणतो की, चाळीस लक्ष कोंकणी भाषिकांना “महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत वांटून घेणें” अन्यायाचें होईल. त्यांना स्वतंत्र बनू दिलें पाहिजे. (“भारतज्योति,” जुलै ६, १९४७ चा अंक पहा). दोन लक्ष अहिराणी भाषिकांपेक्षा चाळीस लक्ष कोंकणी भाषिकांचा प्रश्न बराच वेगळा आहे. एवढ्या मोठ्या समाजाला महाराष्ट्रांत सामील होताना उपप्रांत म्हणून स्वायत्त रहावयाचें असल्यास तें महाराष्ट्रीयानीं मान्य केलें पाहिजेच. मांगे, सहाय्या प्रकरणांत, वन्हाड व मराठवाडा येथील लोकांबद्दल जो न्याय सांगितला तोच या मोठ्या लोकसमूहाबद्दलहि मानावा लागेल. काहीं काळानें कोंकणी समाजालाच महाराष्ट्रांत पूर्णतः सामील व्हावें असें वाटेल व तसा निर्णय त्यांनीं शक्य तेवढ्या लवकर घ्यावा असें मात्र आपण म्हटलें पाहिजे. कोंकण व घाटावरील महाराष्ट्र यांच्यातील संबंध एकात्म-तेचे असणें कां जरूर आहे हें दाखविणाऱ्या काहीं घटना आजच फडत आहेत तिकडे कोंकणी लोकांचें लक्ष वळणें जरूर आहे. मुंबईबद्दल निघालेला वाद ध्या. या वादांत मुंबईला “सार्वजनिक” बनवूं पहाणाऱ्या मुसद्यांना उत्तर देताना कोंकण व देश येथील सर्व लोकांची एकजूट होत आहे व तें रास्तच आहे. मुंबईच्या वैभवाची इमारत कोंकणी मजुरांच्या श्रमावर उभी आहे, तसाच तिला सातारा, नगर, नाशिक इत्यादि घाटावरील जिल्ह्यांतील लोकांच्या श्रमाचा आधारहि आहेच. सारांश, मुंबईची गरज व तिचें महत्त्व कोंकण व घाटावरील महाराष्ट्र या दोन्ही

संयुक्त महाराष्ट्र

विभागांना आहे. या बाबतीत जो विचार व कदाचित् लढा करावा लागेल त्यांत समभागी झाल्यानें एकाम्, निदान, संयुक्त, महाराष्ट्रांत सामील होणें कोंकणी लोकांना आवश्यक वाटेल.

दुसरा प्रश्न मालवण व कोल्हापूर यांच्या संबंधाचा ध्या. या प्रश्नाला श्री. अण्णासाहेब लढे यांनीं नुकतीच चालना दिली आहे. मालवणचा कवजा कोल्हापूरकरांना मिळावा या मागणीला कोणाकोणाचा, कसा व कां पाठिंबा मिळेल तें सांगवत नाही. परंतु, सामान्य जनतेला ही सूचना कधीच मान्य होणार नाही. संस्थानी मुत्सद्यांकडून ज्या अनेक हालचाली यापुढें होणार आहेत, त्यांची ही सलामीची चुणूक आहे. या बाबतीत संस्थानाबाहेरील कोंकणी व इतर मराठी जनतेनें एकजुटीनें प्रतिकार करणें निकडीचें आहे, व या सहकार्यामुळेहि कोंकणी समाजाला महाराष्ट्रविषयी आत्मीयता वाढूं लागणें साहजिक आहे. वऱ्हाड व मराठवाडा येथील जनतेप्रमाणेंच कोंकणी समाजहि खऱ्याखऱ्या एकात्मतेच्या भावनेनें महाराष्ट्रांत सामील होणें हें “ संयुक्तमहाराष्ट्र परिपदेच्या ” चळवळीला लोकशाहीचें उदार स्वरूप येण्यावर सर्वस्वी अवलंबून आहे.

वारली समाजाचा प्रश्न घ्या. त्यांना वेगळें न समजणें व त्यांच्या जीवनाची स्वायत्त अशी वाढ करण्याबद्दल उदासीन राहणें योग्य नाही. महाराष्ट्रांत समजा व्यापक परंतु भोंगळ लोकशाही नांदत राहिली व सर्वांना एकसारखें मानण्यांत आलें तर काय होईल! वारल्यांच्या प्रदेशांत पुढारलेले मराठी लोक घुसतील व त्यांच्यावर कुरघोडी करतील. ही अनुमानाची गोष्ट नाही, कारण गेल्या पांचपन्नास वर्षांत हें प्रत्यक्ष घडलेंच आहे.

मराठी मुसलमान समाजाचे कांहीं प्रश्न आतां विकट झाले आहेत.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

पाकिस्तानच्या प्रचारामुळे केवळ धार्मिकच नाही तर 'राष्ट्रीय' वेगळेपणाची जाणीव त्यांच्यांत आली आहे. मुसलमान तेवढे एका राष्ट्राचे असा चुकीचा सिद्धान्त त्यांच्यांत पसरला आहे. त्यांच्या या गैरसमजाचें उच्चाटन झालेंच पाहिजे. त्यासाठी मुसलमानांना समानता किंवा धार्मिक अभय देऊन भागणार नाही. "पोटापाण्याच्या" प्रश्नाकडे त्यांची मने वळवून त्यांना पाकिस्तानी राष्ट्रवादापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्नहि पुरे पडणार नाही. ह्या गोष्टी केल्या पाहिजेतच, पण मुख्य बाबी ह्या नव्हेत. त्यांच्या चुकीच्या पॅनइस्लामी राष्ट्रवादाची जागा राष्ट्रीय भावनेनेच भरून निघू शकेल. ती मोकळी राहू शकणार नाही किंवा तिला आर्थिक समतावादानें भरून काढता येणार नाही. ही दुसरी राष्ट्रीय भावना म्हणजेच महाराष्ट्र या राष्ट्राबद्दलचें प्रेम. संयुक्त बहुराष्ट्रीय भारताचें चित्र त्यांनी पाहिलें तर एकात्म भारतांत अल्पसंख्याक जमात म्हणून भरडले जाण्याची त्यांची भीति नाहीशी होऊन ते महाराष्ट्राचे खरेखरे नागरिक बनतील. चीन, युगोस्लाव्हिया वगैरे देशातील मुस्लीमांनी किंवा अनेक राष्ट्रांत पसरलेल्या यहूद्यांनी आपापल्या वसतीच्या राष्ट्रालाच आपलें राष्ट्र मानलें आहे. तीच गोष्ट मराठी मुस्लीम करताल यांत शंका नाही.

शेवटी, गुजराथी वगैरे अल्पसंख्याकांचा प्रश्न पाहू. ब्रिटिश वर्चस्वामुळे देशाची कृत्रिम अर्थरचना झाली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील शहरी उद्योगधंदे व व्यापार अशा अल्पसंख्याकांच्या मुठीत गेला आहे. खेड्यांतूनहि दुकानदारी व सावकारी अशीच मराठेतरांकडे आहे. सुबईसारखें मराठी शहर "सार्वजनिक" समजावें असें म्हणण्याचें आशिष्ट ह्या अल्पसंख्याकांकडून होत आहे.

यावर उपाय हाच कीं मुंबईतील व इतर ठिकाणांच्या मराठेतर

संयुक्त महाराष्ट्र

लोकांशी आपण मित्रत्वाचें धोरण ठेवले पाहिजे. उदा. मुंबईचा गुजराथी साधारण समाज जर मुंबई महाराष्ट्रांतच रहावी असें म्हणूं लागला तर ती "सार्वजनिक" व अलग रहावी अशी मागणी करण्यांत गुजराथी व इतर भांडवलदारांचा कावा आहे हे चांगलेच उघडकीला येईल. मुंबईचा साधारण गुजराथी समाज मुंबईला मराठी शहरच समजेल, किंबहुना आजहि समजतो. पण त्यासाठी "संयुक्त महाराष्ट्र" च्या परिषदेच्या व्यासपीठावरून नवोदित मराठी राष्ट्राच्या लोकसत्तात्मक व उदार भूमिकेची ओळख या अल्पसंख्याक समाजघटकांना करून दिली पाहिजे. कानडी, गुजराथी, तेलगू, मुसलमान इत्यादि लोकसमूहांच्या भवितव्याबद्दल परिषदेनें स्पष्ट व व्यापक प्रचार करण्याची अत्यंत जरूर आहे व निकडहि आहे.

महाराष्ट्र गीतें

डॉ. श्री. व्यं. केतकरांनी मराठी काव्यासंबंधी एक विनचूक व महत्वाचा सिद्धान्त सांगितला आहे तो असा की त्याची वाढ राजाश्रयाने न होता लोकाश्रयानेच होत आली आहे. (" महाराष्ट्रीयीयांचे काव्यपरीक्षण, " पान ६). याला अपवाद असण्याची शक्यता मराठेशाहीच्या काळांत होती, आणि स्वराज्यसंस्थापनेच्या काळांत मोठी वाङ्मयनिर्मिती झाली हेही खरे. या वाङ्मयनिर्मितीला स्वराज्यामुळे मोठे उत्तेजन मिळाले असेही काही मराठी विद्वानांनी मांडलेले आहे. शिवकालीन राज्यविषयक घडामोडींना राष्ट्रीय उत्थापनाचे स्वरूप होते असे मानणाऱ्या विद्वानांचा वरील समज असणे क्रमप्राप्त आहे. डॉ. केतकरांचे मतमात्र अगदी वेगळे आहे. त्यांच्यामते " महाराष्ट्रांत स्वराज्यस्थापनेचा काल हा वाङ्मयाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा काल होता पण याचे कारण राजसत्ता होती असे म्हणता येत नाही. तुकाराम हा सतकवीर्तील श्रेष्ठ कवि सरापण त्याचे काव्य राज्य असते अगदी नसते तरी तसेच चालले

संयुक्त महाराष्ट्र

असतें. रामदासांची गोष्ट तशीच आहे. वामनपंडित देखील राजाश्रयाचा कवि नाही. शिवाजीने ज्या प्रकारच्या काव्यास आश्रय दिला तें काव्य संस्कृत किंवा व्रज भाषेंतील होय. ” (वरील ग्रंथ, पानें ५३-५४ पहा).

डॉ. केतकरांनी केलेलें निदान बरोबर आहे. असें होण्याची कारणें मी सातव्या प्रकरणांत तपशीलवार मांडली आहेतच. जनसमाजाच्या संस्कृतीपासून राज्यकर्त्यांची संस्कृति विलग होती. ती संस्कृत किंवा फारशी भाषेच्या आहारी चटकन् जाळं शकणारी होती. उलट, बहुजन-समाजाची संस्कृति अगदी स्थिर स्वरूपाची आणि वटवृक्षाप्रमाणें दृढमूल व विस्तारत जाणारी होती. तिच्या सांवलीतच मराठी वाङ्मयाची जोपासना शतकानुशतके लोकाश्रयावर चालली होती. ह्या मूलभूत भूमिकेवरून मराठी काव्याच्या परंपरेकडे पाहणें जरूर आहे.

वरील भूमिका घेतली की एका प्रश्नाचें उत्तर चटकन् मिळतें. जुन्या मराठी काव्यांत राष्ट्रभिमानाचें एकहि काव्य कां नाही ? हा तो प्रश्न. त्याचें उत्तर असें की ज्या मराठी लोकसमूहाच्या आधारावर प्राचीन मराठी वाङ्मय वाढलें तो समाज राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेनें एकात्म झालेला नव्हता; विस्कळित ग्रामीण जीवनक्रमांत तो गुंतून रतून पडलेला होता. त्याला नव्हती स्वत्वाची भावना व विजिगीषा नव्हती.

मराठी राज्य लयाला गेल्यावर कांहीं दशकांनंतर मराठी समाजाला एका नव्या तऱ्हेनें ही स्वत्वाची जाणीव झाली. ती जाणीव पारतंत्र्याच्या प्रतिकारासाठीं उत्पन्न झाली व या भावनेचा पहिला उद्गार म्हणजेच पहिलें मराठी राष्ट्रीय काव्य. सन १९०५ सालीं व्. सावरकरांनी वयाच्या विसऱ्या वर्षी लिहिलेला “ सिंहगडाचा पोवाडा ” हें या आधुनिक

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

राष्ट्रीय काव्याच्या युगाचें अरुणगीत आहे, असें म्हणावयास पाहिजे. ऐतिहासिक घटनेवर आधारलेलें असलें तरी वस्तुतः तें आधुनिक राष्ट्र-गीतच आहे. नव्या मराठी राष्ट्राभिमानाच्या तरुण व जोमदार अभिनिवेशामुळें त्या पोवाड्याला विलक्षण लोकप्रियता मिळाली व तेव्हापासून सन १९२० पर्यंत अशा राष्ट्रगीतांची एक सतत परंपराच चालू राहिली. या सर्व काव्यामध्ये “रम्य भावी काळाची” आकांक्षा व तिचें अधिष्ठान म्हणून “ दिव्य पूर्वाची ” किंवा ऐतिहासिक वैभवाची स्तोत्रें गायलेली आढळतात. सन १९२० नंतर एकराष्ट्रीयत्वाचें तत्त्व प्रभावी झालें व महाराष्ट्रीय राष्ट्रगीतांची निर्मिती जवळजवळ थांबलीच, पण तोंपर्यंतचें “ राष्ट्रिय मराठी काव्य हें महाराष्ट्रीयच होतें, ” असें दिसून येईल. (श्री. रा. श्री. जोग, “अर्वाचीन मराठी काव्य, ” पान २५० पहा.)

“ महाराष्ट्रीय ” काव्यरचनेच्या या काळांत पुष्कळ महाराष्ट्र-गीतें निर्माण झाली. कोल्हटकरांचें गीत लोकप्रिय आहेच, शिवाय गोविंदकवीचें “ महाराष्ट्र-गीत, ” श्री. तुळजापुरकरांची “ महाराष्ट्र-भूपाळी, ” गडकऱ्यांचें “ महाराष्ट्र-गीत, ” “ गोमंतक ” काव्याच्या उत्तरार्धातील श्री. सावरकरांचें महाराष्ट्रभाटाचें विजयगीत, आणि विनायकाचें “ महाराष्ट्र-लक्ष्मी ” वगैरे प्रसिद्ध गीतें आहेत. श्री. टेकाडे, सेनापति बापट प्रभृति लोकांचीहि बरीच महाराष्ट्र-गीतें आहेत.

या सर्व गीतांचा तपशीलवार अभ्यास करावयास हवा. पण जी थोडी गीतें मी वाचली आहेत, त्यांत दोन प्रवृत्ति मला दिसून आल्या, (१) त्यांतील महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादाला मराठी साम्राज्यवैभवाच्या विश्लेख्या दिव्यांतून विज्ञतांना निघालेल्या धुराचा दुर्गंध येत आहे. अटक नदीचें पाणी प्यायल्यामुळें मराठी घोड्यांना जें स्फुरण आलें असेल त्याचा पडसाद या काव्यांतून उमटलेला आढळतो, आणि (२) या

संयुक्त महाराष्ट्र

काव्यांतून महाराष्ट्राच्या पलीकडे जाण्याची जी आक्रमक प्रवृत्ति आढळते ती हिंदुराष्ट्रवादाकडे झुकलेली आहे. (या प्रवृत्तीचा आधार घेऊन महाराष्ट्र-गीतांचे “हिंदुत्वनिष्ठ भारतीय” स्वरूप दाखविणारा एक लेख “वाङ्मयशोभे”च्या १९४५ च्या दिवाळी अंकांत श्री. ज. गं. करंदीकर यांनी लिहिला आहे, तो पहा).

महाराष्ट्रीय राष्ट्रगीतांमध्ये दिसणाऱ्या या दोन प्रवृत्तींची एकदोनच उदाहरणे पुरेशी होतील. मराठ्यांनी अटकेवर झेंडे लावले या गोष्टीचा सामिमान उल्लेख श्री. कोल्हटकर व विनायक यांच्या कवितांतून अनेकदा आढळतो. (“यापुढे” ही विनायकाची कविता पहा). आक्रमक वृत्तीचा जास्त उचड आविष्कार गोविंदाप्रजांच्या “श्रीमहाराष्ट्रदेश” या कवितेंतील पुढील उद्गारांत दिसतो: कवि म्हणतो, “आणि मराठी भाला घेई दख्खन कंगाल, इकडे इस्तंबूल थरारे, तिकडे बंगाल.” आधुनिक लोकसत्ताक महाराष्ट्रीय राष्ट्रवादाचा पुरस्कार मी केला आहे. त्या दृष्टीने, नव्या “संयुक्त महाराष्ट्र” च्या चळवळीला अनुरूप असे गीत या जुन्या महाराष्ट्र-गीतांत आढळणार नाही. नव्या मराठी राष्ट्रवाद्याला अनुरूप असे राष्ट्रगीत आतां निर्माण झाले पाहिजे. त्यादृष्टीने एक दोन गीतं मी रचलीं, तीं पुढे दिलीं आहेत. असे अनेक प्रयत्न अनेकांनी केल्यावर त्यांतून विचार व कलात्मकता या दृष्टीने चांगले व उत्कट असे गीत तयार होईल, अशी मला खात्री आहे.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

नवें महाराष्ट्र-गीत.

(“तृष्ण भारताच्या” फेब्रुवारी १९४५ च्या अंकांत हें प्रसिद्ध झालें होतें. त्यांत बराच फेरफार करून हें दिलें आहे.)

तुटे शृंखला संपली काळरात
उंदेली उषा लोकसत्ता महान्
मराठे मिळोनी उठा गर्जुनीया
महाराष्ट्र ही आमुची मायभू १
महासंपदा पूर्वजांनी दिलेली
महाराष्ट्र—श्री शब्दरूपे वसे
अशी धीरगंभीर जी ज्ञानवाणी
असे लाभली मायबोली अम्हा २
पवाडे अम्ही गात ज्या पूर्वजांचे
महावीर शानी कवी संत ते
तसे निर्मिले आजही कर्मयोगी
महाराष्ट्रभूने महानायक ३

जरी संपली कालची काळरात
इथें ग्रासतो आज अंधेर कां. ?
भिजे खड्ग रक्तांत हें बाधवांच्या
घडाडे कसा यादवी—अग्नि हा ! ४
जरी वीरभूचे अम्ही पुत्र सारे
जरी वारसा पूर्वजांचा महान्
फिरंगी निजामी अंशा राजसत्ता
अजूनही अम्ही साहतीं ह्या कशा ! ५

संयुक्त महाराष्ट्र

उपाशी इथें रावतों बारमास
असोनी अम्ही भूमिचे मालक
इथें कारखाने अम्ही चालवीतों
अम्ही अर्थपोटां कसे राहतो ! ६

इथें हीन अस्त्युच्य जाती म्हणोनी
कुणी भोगिती क्रूर कां यातना !
इथें वारली ठाकुरांना वनांत
कशी गांजती मानवी श्वापदे ! ७

* * *

उठा ! व्हा पुढारे ! मराठेच सारे
पुराण्या नव्या शृंखला भंगुया
चला निर्मुया हिंदवी लोकसत्ता
जिथें संस्कृति, धर्म, राष्ट्र समान् ८

अम्ही पुत्र जे आपुल्या भायभूचे
जरी भोगितों आपदा भीषण
उठा ! वाट काढोनि निर्मू उद्यांचा
महाशक्तिशाली नवा भारत ९

अम्हां संगती नांदती बंधुराष्ट्रें
जशां सिंध, बंगाल, कर्नाटक
अम्हा राष्ट्रकांचीच ही हिंदभूमी
महाशक्तिशाली करूं निस्तुला १०

चला मेळवूं तीन कीटी मराठे
दुज्या राष्ट्रिकांचे वनूं बांधव

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

उठा रे उठा रंजले गांजलेले

उद्यांचा महाराष्ट्र हा आपुला

* * *

महाराष्ट्र होईल आनंदभूमी

महाराष्ट्र होईल स्वातंत्र्यभू

जिथें लोक आम्ही वनूं दंडधारी

जिथें न्याय हा एकला दंडक १२

महाराष्ट्राच्या शेतकऱ्यांचें गीत

शेतकरी मन्हाट-देशाचें

लाखकोटी आम्ही भाइ भाइ

करुनू दावूं आतां नवलाइ ॥ पु ॥

नाना धर्मांचे जातीचे लोक

आम्ही मराठे सारेच एक

राखुं इमान खंबीर नेक

एकदिलाचं सैनिक हाइ—१

बोलि मराठी आमुची धीट

गोडि अमृतापरीस नीट

दावि उज्वल संस्कृति-वाट

ज्ञानमाऊली प्रेमळ हाइ—२

इथं समाधि ह्या संतांच्या

गडकिल्ल्यांवरी वीरांच्या

आठवणीस जागून त्यांच्या

बलिदान करूं देशापायी—३

संयुक्त महाराष्ट्र

पालवितात समृद्ध खोरी

कृष्णा भीमा तशी गोदावरी

जला उपमा नाहीच खरी

वीरमतिचं दूधचं हाइ—४

उंच पर्वत सहाद्रीचा

मान मन्हाटि नरवीरांचा

धीर अढळ की राष्ट्राचा

अस्मानालाच खेदून जाइ—५

दन्याखोऱ्यांतला रानवारा

घोंघावतो असा हा भरारा

अन्यायाला हा बसे दरारा

क्रांतिगीतास गातच जाइ—६

किती सुंदर दर्याकिनारा

बागफळांचा कोंकण प्यारा

गडकिल्ल्यांचा वर पहारा

मायभूमीचि शोभाच लइ—७

मोठा मनोहर गोवा प्रांत

पोर्तुगीजाचि तेथ दहशत

अशी लावूं त्याची वासलात

जहाज् गांठायला फावायचं नाइ—८

घाटमाथ्यांचा विस्तार थोर

जसं लोकांचं मन उदार

मराठ्वाड्याचं मराठ शूर

आतां गुलाम न्हायाच नाइ—९

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

भिजविली मी माझ्या घामान

वन्हाडांतली काळी जमीन

पिकवील ती कापूस-सोन

धनी सान्याच आम्हीच हाई—१०

निजामान हे रोखिल डोळ

जमविल सार दादगोळ

माझ्या भाल्याच तिखट फाळ

त्याला अजून ठाऊक नाई—११

क्रांतिसैनिक हे कामगार

जागविल शहर नू शहर

लेख्यांतुन अम्ही मदतगार

रक्त आमुच बी लाल हाई—१२

आतां शेतकरी जागला सारा

नाहि वैन्यास कोठें निवारा

वाघ वारली झाला पुढारा

मागं आतां बघायच नाई—१३

भारताच्या दुःखा राष्ट्रचं

शेतकरी हे सान्या धर्माचं

संगेभोयरे बांधव अमुचं

सारे मिळून करूं चढाई—१४

हाति कुन्हाड पोलादी धार

तोडु जुल्माचं रानचं सार

लोकराष्ट्रांचं मंदीर न्यार

आम्हा इथंच बांधायचं हाई—१५

परिशिष्ट

: ४ :

महत्त्वाच्या घटना

महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाची चळवळ बहुजनसमाजापर्यंत पोचविण्यासाठी महाराष्ट्राच्या आधुनिक राष्ट्रीय विकासाचा चित्रपट लोकांच्या डोळ्यांपुढे मांडला पाहिजे. त्यासाठी खालील घटनांची तारीखवार यादी उपयोगी पडेल. ही यादी अगदी तुटपुंजी व सदीप आहे. केवळ कल्पना येण्यापुरता तिचा उपयोग आहे. ह्याची जाणीव ठेवूनच ती दिली आहे.

१. मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा शेवट. (१८१८-१८६०).

१८१८ पेशवाईचा शेवट.

१८२९ शनिवारवाडा भस्मसात.

१८४४ कोल्हापूरकर व सांवतवाडीकर यांचे अयशस्वी बंड.

१८४५ घाटावरील कोळी व नाशिकचा राघोजी अंग्रे यांचे बंड.

१८४९ सातारकरांचे राज्य खालसा.

१८५७ सातारा व कोल्हापूर येथे "शिपायांच्या बंडाचे" पडसाद.

१८६० हत्याराचा कायदा.

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

२. जुन्या व अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील संक्रमणकाळ (१८६०-१८७८).

- १८७० मुंबई विश्वविद्यालयांत मराठीला मज्जाव.
१८७१ सार्वजनिक सभेची स्थापना.
१८७५ (१२ मे) शेतकऱ्यांचा सार्वत्रिक उठाव.
१८७९ विश्रामबागवाडा व बुधवारवाडा भस्मसात. प्रजासत्ताकासाठी वासुदेव बळवंताचा सशस्त्र उठाव.
१८७८ मराठी ग्रंथकारांची न्यायमूर्तीनी व लोकहितवादीनी बोलाक्रीडेची परिषद.
१८७८ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचा मृत्यु.

३. अर्वाचीन महाराष्ट्राचें राष्ट्रीय उत्थापन (१८७८-१९०६).

- १८८० मराठी शाकुंतलाचा नव्या मराठी रंगभूमीवर प्रयोग. न्यू इंग्लिश स्कूलची व केसरी आणि मराठा पत्रांची स्थापना.
१८८४ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना.
१८८५ राष्ट्रीय सभेची स्थापना.
१९०० न्यायमूर्ति रानडे यांचा मृत्यु.
१९०५ मराठी साहित्य-संमेलन स्थापना.
१९०५ "सिंहगडचा पोवाडा" प्रसिद्ध झाला. शिवजयंत्युत्सवाचा महाराष्ट्रांत व बंगालमध्ये प्रसार. भारतीय राजकारणांत महाराष्ट्राचें मानाचें स्थान. "अभिनव भारत" या जहाल राष्ट्रवादी संघटनेचें प्रभावी कार्य.

विश्व मराठी " वादा " मी व्यपक स्वल्प.
 राईपावर परिणाम. राजराधा विश्व मराठी आणि कावळी
 १९३८-३९ काँग्रेसच्या संविधानमंडळातील घडामोडी. खरे प्रकल्पाचा महा-
 १९३०-३२ बाबलोर पुढारी श्री. जेव व मारे यांचा काँग्रेसमध्ये प्रवेश.
 १९२७ महाराष्ट्र क्षेत्र आणि काँग्रेसची स्थापना.

वाढ (१९२८-१९३९).

५. प्रांतिक स्वायत्ततेच्या आदर्शात महाराष्ट्राचा राष्ट्रवादी
 लीपा विश्ववाद.
 १९२०-२९ महाराष्ट्राचा टिळकपक्षाचा पुढ्याचा अखिलभारतीय चळ-

वाढीसमय.

१९२८ नेहू कॅम्पची आदर्श. एकदाष्ट्रीय भारताच्या रक्षा
 १९२६ विनीया माव यांचे " महाराष्ट्र-धर्म " पर लेख.

प्रांतिक सामर्थ्याची वृद्धि.

१९२९ काँग्रेसचे भाषणार प्रांतस्वतंत्रता प्रस्ताव केल्या व भाषणार
 लेख.

१९१९ श्री. कळकर यांचा " हिंदू-राष्ट्रवाद " चा प्रस्ताव करणारा
 हा कॅम्पतील लेख. महाराष्ट्राच्या संयुक्तकारणाचे प्रातिपदक.

१९१९ (द्वितीय) श्री. न. वि. कळकर यांचा " भाषण व राष्ट्रविषय " चा
 काव्यसंमेलनात आणलेला ठराव.

१९१९ भाषणार प्रांतस्वतंत्रतेची श्री. अण्णार व धर्मा यांनी मध्यवर्ती
 कल्पना वाढला भाषण (१९०६-१९२७).

४. प्रांतिक व आदीय प्रवृत्तीचा वाढ व एकदाष्ट्रीय आदर्शाच्या

देणारा ठराव (कंजरी)

१९४७ (स ५) महाराष्ट्र प्रांतिक विकास समितीचा प्राविषदेला प्रांतिक

१९४७ (एमिज १३) प्राविषदेचे जळगांव येथील आविषयान.

१९४६ (स) महाराष्ट्र प्रांतिक कौशल्य समितीचा प्राविषदेसंबंधी ठराव.

याचा नामापर व व-व्होडमधील प्राविषदेच्या प्रचारासाठी द्या.

१९४६ (आरटीएच २१-३०) श्री. देव व श्री. म. गाडगीळ

१९४६ (एच० ३०) " स. म. प "च्या घटनासमितीची सभा.

येथील आविषयान.

१९४६ (व्ही २८-३०) " संयुक्त महाराष्ट्र प्राविषदेचे " मिठू

जनातील माण.

१९४६ (स २८) श्री. माडगोलकर यांचे मराठवाडा साहित्यसंघ-

टील माण.

१९४६ (स २२) श्री. माडगोलकरांचे वेळगावच्या साहित्यसंघसंलग्न-

जालकर यांनी पाठवलेल्या पत्रास गांधीजींचे सहोदरसुविपर पत्र.

१९४६ (व्ही २९) " संयुक्त महाराष्ट्र " या विषयसंबंधी श्री. माड-

१९४० (आर० १८) " महाविदम " स्थापन झाली.

महाराष्ट्र प्राविषदेचे आविषयान.

१९४० (स २४) डॉ. कदार यांच्या अध्यक्षतेखाली पूर्ण येथे संयुक्त-

झाली " संयुक्त महाराष्ट्र समिती " स्थापना.

१९४० (ज्ञानवाणी २८) व. रामराव देशमुख यांच्या अध्यक्षते-

३. " संयुक्त महाराष्ट्र " चळवळीला सुरूवात.

जत पत्र झाला.

१९३८ (आर०) महाविदम-स्थापनेचा ठराव मध्यप्रदेश कायदे मंड-

संयुक्त महाराष्ट्र

- १९४७ (मे १८) श्री. डाह्यामाई पटेल यांची मुंबईला वेगळें ठेवण्याची मागणी.
- १९४७ (मे) मुंबई गिरणी कामगार यूनियनच परिषदेच्या कार्यासंबंधी व मुंबईसंबंधी ठराव.
- १९४७ (जून) वऱ्हाडच्या भवितव्याबद्दल श्री. वल्लभभाई पटेल, श्री. अंबेडकर, श्री. अणे, श्री. वि. घ. देशभाडे प्रभृतींची वक्तव्ये.
- १९४७ (जुलै २२) महाराष्ट्रांतील खिश्नसमाजातर्फे संयुक्तीकरणाच्या चळवळीला पाठिंबा देणारे पत्रक.
- १९४७ (ऑगस्ट ७) अकोला येथे उपप्रांताच्या पद्धतीने महाविदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्र यांच्या संयुक्तीकरणाचा ठराव.
- १९४७ (ऑगस्ट १७) महाराष्ट्र प्रांतिक कम्युनिस्ट पक्षाच्या अधिवेशनात संयुक्तीकरणसंबंधी ठराव.

“महाराष्ट्र-दर्शन” योजना

“संयुक्त महाराष्ट्र” परिषदेच्या तात्त्विक भूमिकेचा विचार करतांनाच आपण पाहिले की नव्या महाराष्ट्राचे राष्ट्रीय ध्येय जर शेतकरी वर्गात ताबडतोब पसरले नाही तर परिषदेच्या कार्याला विस्तृत, सशक्त व स्थिर असा आधार राहणार नाही. सान्या शेतकरी वर्गाला नव्या महाराष्ट्राचे स्वरूप सर्वांगीण तऱ्हेने समजाविणे हे अवघड काम आहे. ते करण्यासाठी निरक्षर शेतकऱ्यांना महाराष्ट्राची कल्पना सुलभतेने कशी द्यावयाची हा प्रश्न आहे. चित्रे, नकाशे इत्यादि साधनांनी हे कार्य केले पाहिजे. अशा साधनांनी परिपूर्ण असे एक प्रदर्शन बनवून ते महाराष्ट्रांतल्या सर्व शहरांतून, गांवांतून व खेड्यांतून फिरते ठेवल्यास परिषदेचे प्रचारकार्य क्षपाट्याने होऊ शकेल. या प्रदर्शनासच “महाराष्ट्र-दर्शन” असे नांव मी सुचविले असून त्याची अगदी जुजबी व टोबळ योजना मी पुढे मांडित आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र

या प्रदर्शनाचें भव्य व अंतिम स्वरूप मनःश्वक्षुं पुढें आणलें तर महाराष्ट्राच्या प्राचीनतम ज्ञात काळापासून तो अद्यावत् कालापर्यंत घडलेल्या सर्वच घडामोडींची संगतवार चित्रमय मांडणी त्यांत असली पाहिजे. परंतु सुरुवातीला आधुनिक काळापासूनच्या माहितीच्या जमावाजमवीला आपण लागवें. परिशिष्ट नंबर ४ मध्ये ज्या घटनांचा निर्देश आहे त्यांना धरून प्रथम चित्रें, नकाशें वगैरे बनविले तर पन्नाससाठ तक्त्यांचें एक प्रदर्शन थोड्या अवधीत बनवितां येईल. हळूहळू यांतच सुधारणा करून व भर टाकून आपल्याला जास्त व्यापक ज्ञान देतां येईल.

या प्रदर्शनांत, (१) राजकीय जीवन, (२) औद्योगिक जीवन, (३) लोकसंस्थांचें जीवन, (४) इतर शेजारी राष्ट्रांशी व भारताशी महाराष्ट्राचे संबंध, (५) मराठी वाङ्मयाचा विकास, असे विभाग सध्या तयार करतां येतील. महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनांतील प्रमुख व्यक्ति, ब्रिटनविरोधी लढ्यांत चिरस्मरणीय झालेलीं स्थळें, इत्यादि विविध माहिती चित्ररूपानें व नकाशांच्या साहाय्यानें जनतेपुढें मांडल्यास तिच्या मनांत महाराष्ट्राबद्दल एक साभिमान जागृती उत्पन्न होईल. अशा जागृतीवरच “संयुक्त महाराष्ट्र परिषदे”च्या कार्याची इमारत नीट रचली जाणें शक्य आहे.

औद्योगिक व शेतकी विभागांत महाराष्ट्रांतील साधनसंपत्तीची देऊन मराठी मजूर व शेतकरी यांच्या वर्गीय संघटनांचें कार्य, जेथें महत्वाचें लढे झाले त्या स्थळांचें नकाशावर चित्रीकरण, इत्यादि मार्गांनीं श्रमजीवि मराठी जनतेच्या मनांत नव्या महाराष्ट्राबद्दल आदर व अभिमान जागृत करतां येईल.

वाङ्मयीन विकासाचा चित्रपट समोर ठेवल्यानें साक्षर व सुसंस्कृत वर्गांना या चळवळीशीं एकरूप करतां येईल. विद्यार्थीवर्गाला या विभा-

महाराष्ट्रीय लोक व राष्ट्रभूमि

गाविषयी व इतर विभागाविषयी कुतूहल व आस्था वाटल्यास प्रदर्शनाला लोकप्रिय करण्यास चा वर्गातून हजारो स्वयंसेवक स्वयंस्फूर्तीने पुढे येतील.

ही योजना परिषदेने अधिकृत रीतीने पार पाडण्याचे ठरविल्यास महाराष्ट्रातील सर्व पक्षांचे व सार्वजनिक संस्थांचे साहाय्य तिला मिळेल अशी मला आशा वाटते.

महाराष्ट्रांत

विद्यापीठ-स्थापनेची चळवळ

: ६ :

महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा प्रश्न व महाराष्ट्रांतिल विद्यापीठ-स्थापनेची चळवळ यांचा संबंध जसा निकटचा व जिव्हाळ्याचा आहे तसाच अगदी जुनाही आहे; किंबहुना मराठी जनतेच्या राष्ट्रीयत्वाचा उदय, विकास व त्याला भोगावे लागलेले चढउतार यांचे स्पष्ट व सरळ परिणाम आपल्याला विद्यापीठासंबंधीच्या चळवळीच्या इतिहासांत दिसून येतात. महाराष्ट्रीयी-मध्ये सन १८६० नंतर उदय पावलेली राष्ट्रीयत्वाची भावना ही नुसती आर्थिक व राजकीय स्वरूपाची नसून सर्वोदयाची व्यापक आकांक्षा होती, हें विद्यापीठाच्या या आकांक्षेवरून दिसून येते.

सन १८८० पर्यंत मराठी सुशिक्षितांच्या राष्ट्रीयत्वाला स्पष्ट व कार्यक्षम रूप आलें व स्वतंत्र बाण्याची मराठी वृत्तपत्रे व शिक्षणसंस्था सुरू झाल्या. त्या वेळच्या शिक्षणतज्ज्ञाना प्रथम एक गोष्ट दिसली की "सुवर्द-प्रांत" ही जशी जबरदस्तीने बनविलेली आवळ्यांची मोट आहे तशीच

महाराष्ट्रांत विद्यापीठ-स्थापनेची चळवळ

मुंबई विद्यापीठ ही देखील कृत्रिम चीज आहे. इंग्रजी या परभाषेतून मराठी, कानडी, गुजराती व सिंधी अशा चार लोकभाषा बोलणाऱ्या कोट्यावधि जनतेला शिक्षण देणे, हे या विद्यापीठाचे विपरीत ध्येय ! अशा या विद्यापीठाऐवजी आम्हांला खरेंखुरें लोकशिक्षणाचे ज्ञानकेंद्र हवे अशी मागणी डेकन एज्युकेशन सोसायटीचे प्रि. वा. शि. आपटे यांनी तेव्हां केलेली आढळते. एका मानपत्रांत लॉर्ड री यांना उद्देशून ते म्हणतात:

“ खऱ्या युनिव्हर्सिटींत लोकांच्या उपयोगी पद्धतारे शिक्षण मिळाले पाहिजे व असली युनिव्हर्सिटी आपण आपल्या कारकीर्दीत येथे स्थापाल व तीत प्रत्येक शास्त्रांत पारंगत असलेल्या शिक्षकांचाच काय पण उत्कृष्ट पुस्तकालयांचा, रासायनिक उपकरणांचा व सर्वसंग्रहालयांचा समावेश करून विद्यामृत प्राशन करण्यास उत्कंठित असलेल्या विद्यार्थ्यांची तृषा शांत करून, पुढे त्यांचे पोषण करणारी उपमाता निर्माण कराव अशी आशा आहे. ” (‘ केसरी ’, अग्रलेख, १६ जून १८८५).

किती स्पष्ट व विशाल दृष्टीने महाराष्ट्राच्या विद्यापीठाची आवश्यकता त्या वेळच्या महाराष्ट्रीयान्या मनाला पटली होती याची साक्ष वरील उताऱ्यांत पटेल. गेली बासष्ट वर्षे या ध्येयासाठी मराठी विद्वानांची धडपड चालू आहे व जनताहि या ध्येयाकडे आपुलकीने वधत आहे. परकीय सत्ताघान्यांना या प्रश्नाचे महत्त्व कळत नव्हते असे नव्हे; पण लोकजागृतीला आधारभूत होईल अशी कोणचीहि गोष्ट त्यांना मुद्दामच करावयाची नव्हती. सन १९०५ पासून सन १९२० पर्यंतचा काळ हा महाराष्ट्रीय राष्ट्रीयत्वाच्या प्रखर अभिमानाचा व धडाडीच्या कर्तृत्वाचा काळ होता. यासंबंधीचे विस्तृत विवेचन मी चौथ्या व पांचव्या प्रकरणांत केलेले आहेच. त्या काळांत मराठी माध्यमातून प्राथमिक शिक्षणापासून

संयुक्त महाराष्ट्र

उच्चतम शिक्षण व संशोधन-कार्य करण्याची ध्येयवादी परंपरा महाराष्ट्रांत निर्माण झाली व प्रा. विजापूरकर, इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्यासारख्या विद्वानांनी "मराठी विद्ये"चा पाया घातला. या काळांतच राष्ट्रीय शिक्षणाचे जे प्रयत्न झाले त्यांतून मराठी विद्यापीठाचा प्रश्न व मागणी जास्त नेटाने पुढे येऊ लागली व प्रा. ज. वि. ओक व प्रा. विजापूरकर यांनी या प्रश्नाला पुष्कळ चालना दिली.

सन १९०५ पासून १९२० पर्यंतच्या या सर्व प्रयत्नांना यश तर आले नाहीच, उलट सन १९२० नंतर राष्ट्रीयत्वाचे महाराष्ट्रीय स्वरूप मागे पडू लागले व एका 'भारतीय राष्ट्रवादाचा' प्रभाव जाणवू लागला. या नव्या घटनेचा परिणाम महाराष्ट्रीय विद्यापीठाच्या चळवळीलाहि मारक झालाच. सन १९१७ मध्येच मध्यवर्ती सरकारने सॅलडर कमिशन नेमून हिंदी विद्यापीठांची सुधारणा व पुनर्रचना करण्याचे ठरविले खरे, पण या पुनर्घटनेतून महाराष्ट्रांत स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापण्याची आशा उरली नव्हती. आपल्या भारतीय जीवनांत नव्या अखिलभारतीय स्वरूपाच्या राष्ट्रवादाचा प्रभाव इतका झाला होता की सर फिरोजशाह मेयांसारखे पुढारी महाराष्ट्राभिमानी विद्वानांना उघडपणे म्हणू शकत होते की "राष्ट्रीय असे शिक्षणांत काय अंमू शकते हेच मला कळत नाही."

अशा रीतीने काळ फिरला होता तरी आपल्या विद्वानांनी मराठी विद्यापीठासाठी बडपड चाटू ठेवलीच. परक एवढाच झाला की 'राष्ट्रीय शिक्षणाचा' सवता सुभा उत्पन्न करण्याची तुटक व बाहिष्कारवादी वृत्ति जाऊन सरकारी गोटांत शिरूनच पॉखरीत रहावयाचे व आपल्याला अनुकूल लोकमत करीत धोमेपणाने ध्येयसिद्धीची वाट पहात रहावयाचे

महाराष्ट्रांत विद्यापीठ-स्थापनेची चळवळ

असें नवें धोरण प्रा. पोतदार प्रभृति विद्वानांनीं स्वीकारलें. या धोरणाचा नमुना म्हणून सन १९१७ (जुलै २) च्या मुंबई इलाखा शिक्षण परिषदेतील प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांचा ठराव दाखविता येईल. ह्या निम्न-सरकारी परिषदेत मोठ्या कडाक्याच्या चर्चेनंतर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या पुरस्कृत्यांनीं असा ठराव पास करून घेतला कीं मुंबई प्रांतांत भाषानुसारी पांच विद्यापीठें असावीत. याचबरोबर लोकमताला जागृत करण्यासाठीं केलेल्या प्रयत्नांचें उदाहरण म्हणून सन १९२१ सालीं बडोदें येथील मराठी साहित्यपरिषदेच्या अधिवेशनांतील एक ठराव घेतां येईल. यांत म्हटलें आहे कीं, 'सर्व विद्या मराठींत शब्दमूल होऊन पक्क्या रुजाव्या व वाढाव्या' यासाठीं मराठी विद्यापीठ स्थापन होणें जरूर आहे.

वर सांगितलेले प्रयत्न चाळू होते, परंतु राजकीय जीवनाच्या वाढत्या वेगवान् प्रवाहांत पूर्वी समाविष्ट असणारें "महाराष्ट्रीय" शिक्षणाचें ध्येय सन १९२० नंतर त्याच्या बाहेर पडूं लागले. याचा दुष्परिणाम किती व कसा झाला हें पहावयाचें असल्यास आपल्या परिस्थितीची बंगाली शिक्षणाशी तुलना करावी. कर्झननें लादलेली फाळणी नष्ट होऊन सन १९११ पासून बंगालचें जीवन एकात्म झालें व कलकत्ता विद्यापीठामध्ये बंगाली विद्येची नीट वाढ होत गेली. त्यामुळें तेंथें बंगाली वाङ्मय, संशोधन वगैरे सर्व बाबतींत एक राष्ट्रीय अभिमान, कर्तृत्व व एकमूत्रता निर्माण झाली. उलट, मुंबईच्या बहुभाषिक व बारभाई व्यवहारांत गुजराथी, मराठी, कानडी इत्यादि सर्वच भाषिकांची कुचंबणा झाली व महाराष्ट्रांतील जुन्या राष्ट्रीय परंपरेतील संस्थांचा मुंबई विद्यापीठांत अंतर्भाव होऊं शकला नाहीं.

सन १९२८ सालीं मराठी विद्यापीठाचा प्रश्न हातीं घेणारी "महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी असोसिएशन" स्थापन झाली व प्रि. व्ही. का. राजवाडे,

विद्यापति आहेत व तथाच प्रकार यथे हेणे जरूर आहे. मागील प्रकार विद्वान्महाराजा महाराष्ट्रांतूनक्या लहान शिकवणीच्या मागील प्रकारांचे बनविता येईल व त्याच काही सामान्य प्रथांचेही विचारणीय करावे येईल. लाल व गंध्या काप्यात सुमकसणा आणण्यासाठी या सर्वांचे एखादे बोट आणणेही निघतेल. या सर्व विद्यापतिंना मागील विद्यापतिं म्हणजे विद्यापतिउत्तमसर्वा विद्वान्महाराष्ट्रां हेण अशा पंथ आहेत व अमरावती, नानापुर एवढी प्रादेशिक विद्यापतिं हेण, विवाय कल्याण, " महाराष्ट्र विद्यापति " न बनता येई, कोल्हापुर, औरंगाबाद, पुणे, सारख्या विद्वान व बहूनिनशी याद्विजे अनेक विद्यापतिं हेण; एक काही खरप आले असले तरी आज एक गोर दिवसही काही महाराष्ट्रा-यांसंबंधी काही विचारणीय मांडता. विद्यापतिच्या वादांला सध्या अशी निर्माण करण्याच्या प्रथांनी आज सुचकिकरणाचा संबंध कसा आहे, विद्यापतिउत्तमसर्वाची ही प्रथा संशयाने विद्यापतिं

बापतीचे कार्य फळांला यथाचा अण आला आहे. सुट्याचा वळ आला आहे व यावेळी त्या असोसिएशनने केलेले लोक-कार्य केले. आज सत्ताद्वय हेचन लोकभाषावृत्त शिकण देण्याचा प्रथ यांनी असोसिएशनने पुनरुज्जीवन करून प्रथारच व संपत्तीचे सर्व म. यु. असोसिएशनने कार्य सध्याची यावेळचे हेण, पण मा. पाठद्वय आहे ।

द्वेष करून घन १९३३ साली असे जाहीर केले की मुंबई विद्यापतिउत्तमसर्वा या संस्थेचे कार्य चालिले, परंतु सरकारने या संस्थेच्या मागणीकडे पूर्ण श्री. व. वि. केळकर, श्री. जगतप, डॉ. केवकर इत्यादि लोकप्रधानांनी

महाराष्ट्रांत विद्यापीठ-स्थापनेची चळवळ

प्रकरणांत उपप्रांतांबद्दलच्या योजनेचा विचार मी केला आहेच. त्याच्या अनुरोधाने असे म्हणता येते की, बहुजनसंघाच्या आधारावर स्वायत्त उपप्रांतांची निर्मिती जशी राजकीय क्षेत्रांत न्याय्य व लोकशाहीला धरून आहे तशी विद्यापीठांच्या बाबतीत दृष्टि ठेवणे भाग आहे; किंबहुना प्रत्येक उपप्रांताला आपल्या विभागांतील उच्च-विद्यालयीन शिक्षणाची (परीक्षांची व संशोधनाची) सोय स्वायत्तपणे लावण्यास मुभा देणे व उत्तेजन देणे परिणामी सर्वांच्या हिताचें होणार आहे.

यांत मुंबई विद्यापीठाचा प्रश्न कसा येतो तें पाहू. आज या विद्यापीठाला सर्व प्रांतांतील परीक्षेचा मक्ता दिला गेला आहे. थोडेफार संशोधन-कार्य विद्यापीठाची निगडित अशा संस्थांतून चालू आहे. उद्यां मुंबईला महाराष्ट्राचा एक उपप्रांत मानला तर मुंबई विद्यापीठाचें सध्याचें परीक्षक-पीठाचें रूप उरणार नाही, उरलें तरी तें मुंबई व उपनगर एवढ्या लोकसंख्येपुरतें राहिल. उलट या विद्यापीठामध्ये नाविक शास्त्र, औद्योगिक-यंत्रशास्त्र, रसायनशास्त्र, इत्यादि शास्त्रांचें संशोधन चालू शकेल व या विद्यापीठाला संशोधन-पीठाचें स्वरूपहि येत जाईल. परीक्षक-पीठ व संशोधन-पीठ ही दोन्ही स्वरूपे कायम राहून मुंबई विद्यापीठाचें कार्य नव्या घडीमध्ये चालू लागेल.

याच तत्त्वानुसार औरंगाबाद वगैरे केंद्रांतील नवी विद्यापीठेहि परीक्षा व संशोधन या दोन्ही कार्यांची जबाबदारी आपापल्या उपप्रांतीय प्रदेशा-पुरती उचलतील. या व्यवस्थेमुळे प्रत्येक विद्यापीठांचा आपल्या प्रदेशांतील लोकसमाजाशी सरळ व प्रत्यक्ष संबंध राहिल व त्या लोकसमाजाच्या व्या. कांहीं विशिष्ट आर्थिक, शैतीविषयक, औद्योगिक व सांस्कृतिक गरजा असतील त्यांवर लक्ष ठेवून ज्ञानाचें संवर्धन करता

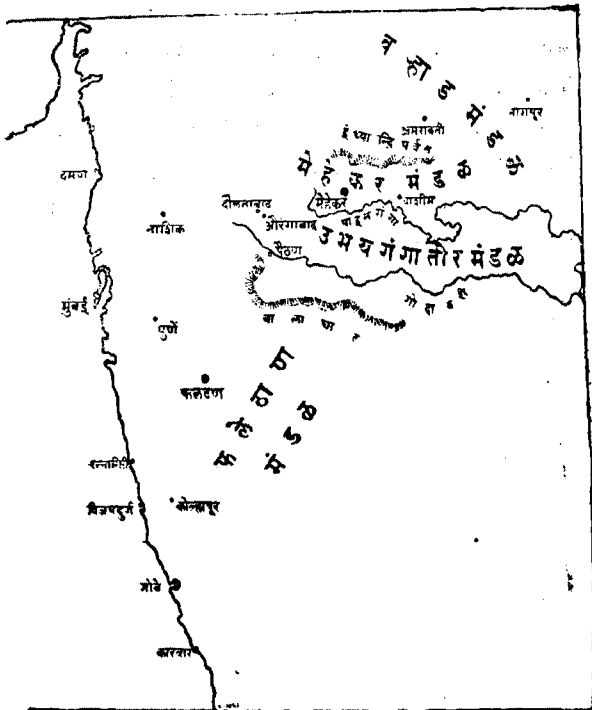
महाराष्ट्रांत विद्यापीठ-स्थापनेची चळवळ

फायदाच होईल; कारण वर सांगितलेला अन्यायमूलक प्रकार होताच त्यावर मराठी जनमत जागृत होईल व संयुक्तीकरणाच्या व्यापक प्रश्नाकडे जागरूकतेने पाहू लागेल. शेवटी जेव्हा सरदही सार्वमताने ठरतील तेव्हा विद्यापीठांच्या कृत्रिम कक्षा सहजच बदलून जातील.

मुंबईचा प्रश्न किंवा इतर सर्व गौण प्रश्न संयुक्तीकरणाच्या महाप्रश्नांत समाविष्ट असल्याने या राजकीय प्रश्नांचा खुलासा होईपर्यंत न थांबता आज पुण्यास किंवा इतर केंद्रातूनहि नवी विद्यापीठे काढण्याचा प्रश्न सोडवावा, असें मला वाटते.

महानुभाव-कालीन महाराष्ट्र

महानुभावी ग्रंथांत महाराष्ट्राचा जो उल्लेख आहे त्याच्या आधारांने वरील नकाशा तयार करण्यांत आला आहे. प्रा. द. वा. पोतदार यांनी हा नकाशा तयार करण्यासंबंधीच्या सूचना दिल्या व आधारासंबंधीचे स्वतःचे विवेचन पुढील टिपणाच्या रूपाने त्यांनीच दिले आहे.

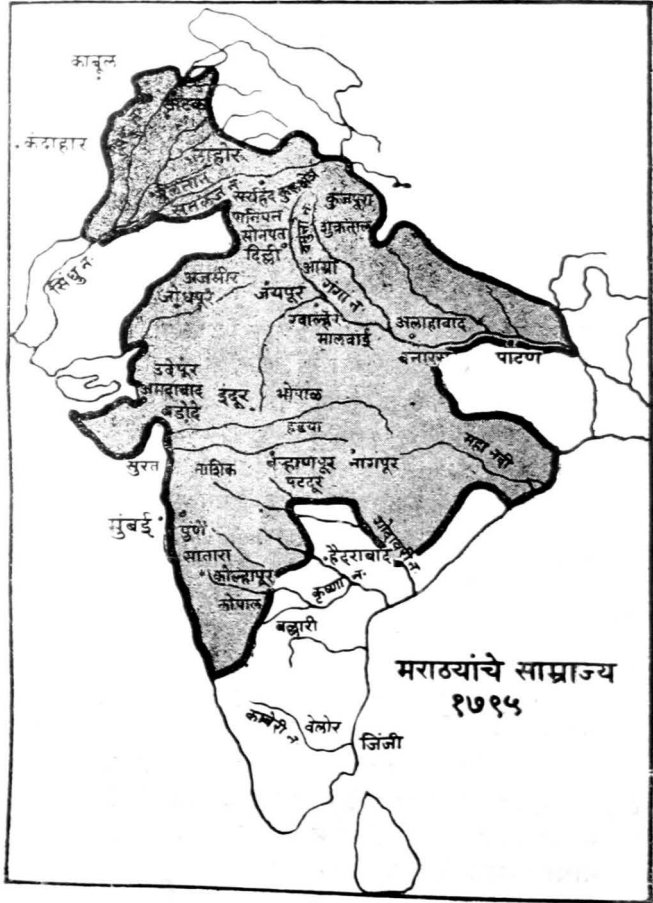
महानुभाव—कालीन महाराष्ट्र

“नेने—भवाळकर—चक्रधरसिद्धान्त सूत्रे उपोद्घात—पृ. २:—
आचारमहाभाष्य (महानुभावा)—आचारपाठ स्पष्टीकरण,
सूत्र १ लें:—

“ देश म्हणजे खंडमंडळ । जैसे फलेठाणापासौनि दक्षिणेस मन्हाटी भाष जेतुला ठाई वर्ते तें एक मंडळ । तथासि उत्तरं बालेघाटाचा खेवट असे । ऐसें एक खंडमंडळ । मग उभय गंगातीर तेहि एक खंडमंडळ । आन तथापासौनि मेघकरघाट तें एक मंडळ । तथापासौनि आवघें वराड; तेहि एक मंडळ । पर आघवीचि मिळौनि महाराष्ट्राचि बोलिजे । किंचित किंचित भाषेचा पालट असें म्हणौनि खंडमंडळें म्हणावी ॥ ”

नकाशावर याची मांडणी आम्ही पुढें दिल्याप्रमाणें करितों:—

- (१) फलेठाण—फलटणच्या दक्षिणेकडील भागापासून तों उत्तरेस बालेघाटाचें टोंक अर्थात् बालेघाटाचें पश्चिम टोंक—चीड भागापर्यंत.
- (२) उभय गंगातीर:—गोदेलाच गंगाहि म्हणतात. या गंगेची उभयतीरे असा एक अर्थ संभवतो. उलट उभय गंगा म्हणजे दोन-गंगा घेतल्यो तर एक गंगा गोदावरी आणि दुसरी गंगा पाइन-गंगा ही होय. आम्हांस दुसरा अर्थ अधिक ग्राह्य वाटतो. महानुभावा वाङ्मयातील एतद्विषयक अधिक उल्लेख मिळाल्यास निर्णयास मदत होईल.
- (३) तिसरा भाग मेघकरघाट:—मेघकर म्हणजेच हल्लींचें मेहकर होय हें निर्विवाद. परंतु घाट म्हणजे काय ? आमच्या मते मेहकराच्या पूर्वोत्तर भागांत ‘ इंध्याद्रि ’ पर्वताची ओळ लांबवर पूर्वपश्चिम पसरलेली आहे. तिचा बोध घाट या शब्दानें घ्यावा.
- (४) ‘ इंध्याद्रि ’ पर्वतापलीकडे सारा वन्हाड आणि हें सर्व मिळून मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचा महाराष्ट्र असा या महानुभावा विधानाचा निष्कर्ष निघतो. ”

समोर संयुक्त महाराष्ट्राचा मोठा नकाशा लावलेला आहे.
तो संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने तयार केलेला असून पुस्तकांत
घेण्यास त्यांनी परवानगी दिली, त्याबद्दल त्यांचे आभारी
आहोत. लेखक

किंमत ५ रुपये

कांहीं नवीं प्रकाशनें

गीतांजलि ३॥ रु.

अल्पसंख्यक ? २॥ रु.

सोव्हिएट राष्ट्रे व लोक १॥ रु.

आगामी

सोव्हिएट आर्थिक नियोजन

हरिजन संत